

መወከሉ ጽሑፋት

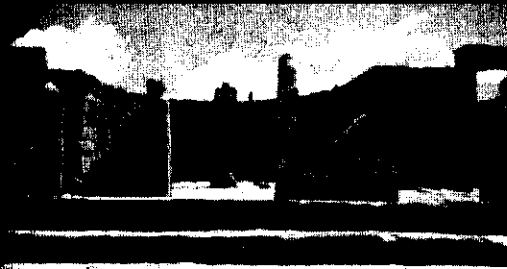
1. Baker, Robert A., *A Summary of Christian History*, Broadman Press, Nashville, Tennessee, 1959.
2. Hill, Jonathan, *Zondervan Handbook to The History of Christianity* Lion Publishing Plc. Oxford, 2006.
3. *International Standard Bible Encyclopaedia*, Electronic Database, 1996, 2003, 2006 by Biblesoft, Inc. All rights reserved.
4. Irvin, Dale T. & Sunquist, Scott W. *History of the World Christian Movement*, Volume 1: Earliest Christianity to 1453, 2001, Mary Knoll, New York, Orbis Books.
5. Lane, Tony, *The Lion Concise Book of Christian Thought*, England, 1984, Lion Publishing PLC.
6. Pennell, Robert F. *Ancient Rome from the Earliest Times Down to 476 A.D.: A History of Rome*, Riverside, California, July. 1890.
7. Schaff, Philip, *History of the Christian Church*, (Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc.) 1997.
8. Shelley, Bruce L. *Church History in Plain Language*, Word Publishing, Inc., Dallas, 1982.

ምዕራፍ ሐመሽተ

ቤተክርስቲያን ድሕረ ኬልቄዶን-II

ቤተክርስቲያን ምብራቃዊ ኦርቶዶክስ

451-1000 ዓ.ም.

መእተዊ

ሃኒ ሃኒ ናይታ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን፡ ሰርዓታዊ ቅርጻ እናተነጸረ ኪመጽእ ዝጀመረ ናይ ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ኣኻይዳ እዩ። ብቐንዱ ኣብ ቁንስጥንጥንያን እስክንድርያን እተማእከለ እዚ ጥንታዊ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ምስታ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን ኪፈላለ ዝጀመረ ብፍላይ እኳ ካብ እዋን ጉባኤ ኬልቁዶን እዩ። እዚ ምስቲ ንስጥሮሳውን ኤውጤኮሳውን ኣመለኻኽታታት ዝተንስኣሉ ጉዳያት እተዛመደ እዩ። ንስጥሮሳዊ ኣመለኻኽታ ኣብ ጉባኤ ኤፌሶን ብ431 ድ.ል.ክ ኪውገዝ ከሎ፡ ኤውጤኮሳዊ ኣመለኻኽታ ድማ ብ451 ድ.ል.ክ ኣብ ጉባኤ ኬልቁዶን ተወገዘ። እንተኾነ፡ ናይ ግብጺ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ነዚ ዳሕራይ ጉባኤ ኣይተቐበለቶን ካብኡ ድማ ምብራቓዊ ኦርቶዶክስ ኣብ ክልተ ተመቐለ፡ ናይ ግሪኽ-ኦርመንያ (ሶርያዊ) ወገን ኦርቶዶክስን እስክንድርያዊ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስን ተባሂሉ ተኸፋፈለ። ናይ ሩስያ ኮነ ሰርብያ ኦርቶዶክስ ካብ ናይ ግሪኽ ወገን ዝማዕበለ፡ ናይ ሓበሻ (ኣኹሶም) ኦርቶዶክስ ድማ ካብ ናይ ግብጺ ወገን ዝማዕበለ እዩ።

ኣብ መፋርቕ ራብዓይ ክፍለ ዘመን፡ ብፍላይ ከኣ ድሕሪ ጉባኤ ኒቃያ ኣብቲ ማሕበር ሮሜ ኣብ ዝተፈላለዩ መዳይ ናይ ቤተክርስቲያን ርእይ ዝኾነ ዕብለላ ዘምጽኡትሉ፡ ኣብ ምሕደራ ቤተክርስቲያን ዓብዪ ሕቶ ተላሂሉ። ብፍላይ ከኣ ኣብ ሃዋርያዊ ቅጽላ ዓብዪ ምፍልላይ ኮነ። ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ናይ ኩለን ማሕበራት ጓሶት ወይስ ኣቡናት ናይቲ ዘመን፡ ሃዋርያዊ ቅጽላ ዝሓለዋ እየን ክትብል ከላ፡ ናይ ሮሜ ማሕበር ግና ሃዋርያ ጴጥሮስ ብቅዱስ ቅሌምንጦስ እዩ ተተኪኡ እዋ ሃዋርያዊ ቅጽላ ዘለዋ ማሕበር ናይ ሮሜ እያ በለት። በዚ ኸኣ ናይ ቅዱስ ጴጥሮስ ዘንጊ መሪሕነት ማሕበር ኣብ ኢድ ማሕበር ሮሜ እዩ ዘሎ ዚብል መርገጺ ሓዘት እዋ፡ እዚ ነተን ኣብያተ ክርስቲያናት ኣብ ክልተ ገማምዐን።

ዋላኳ ዝኾነ ካልእ ፍልልይ ናይ ምህሮ ስነመለኮት እንተዘይነበረን፡ እቲ ምፍልላይ መመሊሱ እናገፍሐ ከደ። እዚ ኸኣ ኣብ እዋን ምምቃል ሮማዊት መንግስቲ መሊሱ ዓሞቐ። ድሒሩ እዚ ስነመለኮታዊ መኣዝን ሒሑ፡ እተን ኣብያተ ክርስቲያን ክልተ ዘይቀራረብ ሰርዓተ ኣምልኾን ቅዳሴን (ሊተርጂ) ሒዘን ከዳ። ኣብ ዘመን ባይዛንታይን፡ ምብራቓዊት ኦርቶዶክስ ኣብ ዝለዓለ ጥርዚ ስልጣኣ ዝበጽሓትሉ ኮይኑ ሰርዓተ ኣምልኾኣ ምስ ነናይ ከባቢኡ ባህሊ

ለለሉ፡ ፍርስራሽ ናይ ጥንታዊት ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ቅዱስ ጊዮርጊስ ኣብ ማፍራቕ፡ ዮርዳኖስ፡ ከምእውን ኣብ ትሕቲ እተረኸበ በዓቲ (እዚ በዓቲ እዚ ኣብ 30-70 ዓ.ም. እቶም ቀዳሞት ሰዓብቲ ክርስቶስ ዝጥቀሙሉ ዝነበረ ቤተመቐደስ ከይነነ ኣይተርፍን እዩ ተባሂሉ ይግመት።) <http://directionstoorthodoxy.org/>

እናተሓናፈጸ ርእሱ ዝኸለላ ሃይማኖት እናኾነ መጸ። ናይ ግሪኽ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ፋሲያ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ሶርያ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ኦርመንያ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ግብጺ “ኮፕቲክ” ኦርቶዶክስ፡ ናይ ኣኸሱም “ኮፕቲክ” ኦርቶዶክስ እናተባህለ ድማ ይፍለጥ። ዋላኳ ንሓድሕዱ ዝተፈላለዩ ቅዲ እምነትን ኣገባብ ስርዓተ ቅዳሴን ዚኸተል እንተኾነ፡ ብሓፈሽኡ ግና ምብራቓዊ ኦርቶዶክስ እናተባህለ ይጽዋዕ።

ኣብዛ ምዕራፍ እዚኣ፡ ታሪኻዊ ኣመጽጽኣ ዓለምለኻዊ ኦርቶዶክሳዊ እምነት ክንምልከት ኢና። ኣሕጽር ኣቢልና ብኸመይ ዝበለ መገዲ ቤተክርስቲያን ምዕራብን ምብራቕን ምፍልላዩን፡ እቲ ዳሕረዋይ ድማ ከመይ ከምዝማዕበለ ክንድህስስ ኢና። ኣተኩሮና ግን ዝያዳ ኣብቲ ናይ ኣፍሪቃ ብፍላይ እኳ ናይ ግብጽን ኣኸሱምን ኦርቶዶክሳዊ እምነት ከነብል ኢና። ነዚ ብዚምልከት ድማ ዝተፈላለዩ ጽሑፋት ብምውካስ ሚዛኑ ዝሓለወ ትንታኑ ከነቕርብ ኢና። እዚ መጽናዕቲ እዚ ኣብዚ ብሕጽር ዝበለ መገዲ ቀሪቡ ኣሎ። ሰፊሕ ትንታኔ ጌርካ ምቕራቡ ናይ ባዕሉ መጽሓፍ ዚሓትት እዩ እሞ፡ እዚ ጸሓፊ እዚ ሰፍሕ ዝበለ መጽናዕቲ ገይሩ ካልእ ናይ በይኑ መጽሓፍ ኬቐርብ ሓሳብ ኣለዎ። ንሕጂ ግና ናብቲ ነዛ መጽሓፍ ዚበቅዕ ትንታኑ ክንሓልፍ።

ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን

ቤተክርስቲያን ፍረ ዕዮ ወንጌል ኮይና ኣብ ምድሪ ክትዘርጋሕ ካብ ዝጀመረትሉ እዋን ሓያሎ ዓመታት ኣዎንታዊ መገዲ ሓዛ ነበረት። እቲ ናይ ወንጌል ኣዋጃ ድማ ናብ ምድሪ ኣውሮጳ፡ ምድሪ እስያን ኣፍሪቃን በጺሑ። እዚ ኣንፈት እዚ ንኣስታት ሰለስተ ሚእቲ ዓመታት ብሓድነት ቤተክርስቲያን ከምዝቐጸለ፡ ኣብ ዝሓለፈ ምዕራፋት ርእሲናዮ ኣሎና። ካብ ምዕራፍ ሰለስተ ጀሚርና ከምዝረኤናዮ ግን ቤተክርስቲያን ብምኽንያት ናይ ኮንስጣንጢኖስ ምልዋዋ ዕረፍቲ ረኺባ፡ መድረኽ ታሪኽ ድማ ተቐየሩ። ካብዚ ዘመን እዚ ጀሚሩ፡ ጉዳይ ቤተክርስቲያን ካብ ናይ እምነት ጉዳይ ናብ ናይ ፖለቲካ ጉዳይ እናተቐየረ መጸኡ። ስነመለኮታዊ ክርክራት ብዛዕባ ዝተፈለለ እምነቶታት ተደሚሩዎ ጉዳይ ልዕልና ዝተፈላለዩ ዘይልወጥ ሕጋጋት እናኾነ መጸኡ። ወንጌል ብደግማ እናተተክለ መጸኡ። መንግስቲ ኣምላኽ ብኤክለሽያስቲካዊ መንግስቲ ኣብ ምድሪ እናተተክለት መጸኡ።

እዚ ተርእዮ እዚ ኣብቲ ኣብ ኬልቂዶን ዝተጋበአ ናይ መራሕቲ ቤተክርስቲያን ክርክር ኣብ ጥርቡ በጽሖ። ኣብ መንጎ እስክንድርያን ቁንስጥንጥንያን ዝነበረ ናይ ልዕልና ግርጭት፡ ናይ ሮሜ ምትእትታው ተሓዊሱዎ ኤክለሽዮ-ፖለቲካዊ ረጽሚ ኣምጸኡ። ካብዚ እዋን ጀሚሩ ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ናይ በይና

ኣንፈት ምሓዛ ጀመረት። ዋላኳ እቲ ዓብዪ ምምቕቓል ደሓር ኣብ መበል ዓስርተው ሓደ ድ.ል.ክ ብምኽንያት ወተሃደራውን ፖለቲካውን ለውጥታት ተወፃዊዑ እንተተጋህደ፡ እቲ ሱር ናይ ምምቕቓል ግና ኣቐዲሙውን ድሮ ጀሚሩ እዩ። ብመስራቲ ካብቲ ናይ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን ወግዓዊ ቋንቋ ኣምልኽኦ ዝነበረ ላቲን፡ ናይ ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ድማ ቋንቋ ግሪኽ ምጻኑ ጀሚርካ ክሳዕ ፍልልይ ምሕደራኡን ምንጪ ምግምግማዕን ኮነ። ኣብ ምዕራብ ኩሉ ስልጣን ኣብ ኢድ እቲ ናይ ሮሜ ኣቡን ኪኸውን ከሎ፡ ናይ ምብራቕ ድማ ኣብ ነፍሲ ወከፍ ኣቡን፡ ማለት ናይ ቁንስጥንጥንያ፡ ኣንጻክያ፡ ዮሩሳሌምን እስክንድርያን እተማእከለ ነበረ።

ብዛዕባ ምግምግማዕ እንተርኤና፡ ድሕሪ እታ ኣብ ናይ ንስጥሮስ ክርክር ዝተነጸለት ማሕበር ኣሶር፡ ካብ ዓለምለኻዊት ቤተክርስቲያን ብርኡይ መገዲ ዝተገለለት ግና ናይ ግብጺ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን እያ። እዚ ናይ 5^ኛ ዘመን ለውጢ ኣብ ክርስቲያናዊ ዓለም፡ ክልተ ወገን ናይ ክርስቲያን ዓለም ከምዘምጽእ ርዱእ እዩ። በቲ ሓደ ናይ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን፡ በቲ ሓደ ድማ ናይ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ዓለም ነፍተን ኣንፈት ሒዘን ቀጸላ። ብርግጽ ክርስትና ከምቲ ኣብ ምድረ እስያ ዝጀመረ፡ መጀመርያ መናፍቓዊ ምህርታት ዝገጠሞ ድማ ካብ እስያ እዩ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ እዩ እቲ ምግምግማዕ ናይ ቤተክርስቲያን ኪትንሰእ ዝጀመረ። ምድረ ንኡስ እስያ፡ ካብ መጀመርያ ክሳዕ እቲ ሃጻይ ኮንስጣንጢኖስ መንበረ ሰልጣኑ ካብ ሮሜ ናብ ቁንስጥንጥንያ ዘግዓዘሉ፡ ከምኡውን ክሳዕ እቲ እስላማዊ ምንቅስቃስ ካብ ደቡብ ዓረብ ጀሚሩ ንመላእ ንእሽቶ እስያ ኪቆጸር ዝጀመረሉ፡ ሓያሎ ስነመለኮታውን ሃጻዎውን ነውጽታትን ግርጭታትን እተራእየሉ ቦታ እዩ።

ብዘመነ ሃጻይ ዩስጢንያን ቀዳማዊ ንኣብነት፡ ፓትርያርክ ናይ ቁንስጥንጥንያ ኣብ ልዕሊ ቤተክርስቲያን ምብራቕ ልዑል ዝኾነ ጽልዋ ኪምጽእ ዕድል ረኸበ። ጸሓፍ ታሪኽ ፊሊፕ ሻፍ ነዚ ሺገልጽ ከሎ ከምዚ ይብል፡-

ኣቃውማ እታ ኣብ ምብራቕ ዝነበረት ቤተክርስቲያን ዝበዘሕ ሸንኹ በቲ ቅዋም ናይ ፖለቲካ እናተጸልወ፡ ኣቡን ናይታ ፖለቲካዊት ርእሰ-ከተማ ካብቶም ኣርባዕተ ፓትርያርክ እቲ ዝሓየለ ካብ ምጻኑ ኣይተዓግተን። ኣብቲ ካልኣይን ራብዓይን ሓድነታዊ ጉባኤታት፡ ... ናይ ብሓቂ ልዕልናኡ ብኤክለሽያስቲካዊ ኣዋጅ ጸንዑ፡ ናብ ቀዳማዊ ክበሩ ድማ ተሾሙ። ብዘይካዚ ልዑል ናይ ግዝኣት ስልጣን፡ ናይ ሓድነታዊ ፓትርያርክ ሸመት ብዩስጢንያን ቀዳማዊ ተዋህቦ፡ ነቶም ካልኣት ፓትርያርካት ይቐብሎም፡ ይስዕሮምን ይሸዋምን፡ ብዙሕ ሳዕ ድማ ዋላኳ እቶም ኣቡናት እንተተቓወሙዎ ኣብ ጉዳያቶም ጣልቃ ይኣቱ ነበረ። ናይ ዮሩሳሌም፡ ኣንጻክያን እስክንድርያን ፓትርያርካት ኣብ ዝቐጸለ ሓምሻይን ሻድሻይን ዘመናት በቲ ኣህላኺ ክርክር ሓደ-ባህርይ ተሰናኸሉን ተዳኸሙን፡ ብምኽንያት መሓመዳዊ ወረራታት ድማ ድሕሪ 622 ድ.ል.ክ ጽላሎት ኮይኖም ተረፉ። ናይ ቁንስጥንጥንያ ፓትርያርካዊ ስልጣን ግና ብኣንጻሩ ናብ ደቡብ፡ ምዕራብን ሰሜንን ዝሰገሰ፡ ደሓር ኣብ ጥርዚ

ዘመን ስልጣኑ ድማ ብዘይካ እተን ናይ መጀመርያ ሰበካታቱ፡ ንካላብርያ፡ ሲፔልያ ከምኡውን ኣገደስቲ ኣውራጃታት ኢሊሪቅዩም፡ ቡልጋርያን ሩስያን ጸምበረ። ቁንስጥንጥንያ፡ ዋላኳ ዚበዝሕ እዋን ኣዕናዊ ምንቅጥቃጥ ምድርን ባርዓትን እንተበጽሓን፡ ብፋርሳውያን፡ ኣዕራብ፡ ሃንጋርያውያን፡ ሩስያውያን፡ ላቲናውያንን ቱርካውያንን ድማ እንተተናወጸት፡ ክሳብ መበል 15 ዘመን ማእከል ሃጸይነት ባይዛንታይንን ናይ ግሪኽ ቤተክርስቲያንን ኮይና ርእሳ ዓቀበት። ፓትርያርክ ቁንስጥንጥንያ ግና ከም ናይ ምዕራብ ጳጳስ ኣብ ልዕሊ ናይ ምብራቕ መዛኑኡ፡ ዝኾነ ልዕልና ኮነ ናይ ምዕባይ ተግባር ኣይነበሮን። ካብቲ ናይ ሮሜ ጳጳስውን እንተኾነ ማዕረ መሰል ከምኡውን ክብሪ እዩ ዚጠልብ ዝነበረ።¹

ኣብ ምድረ እስያ ካብ ዝተንሰኣ ሓያሎ ወገናት ኦርቶዶክሳዊ እምነት፡ እቲ ጥንታዊ ዝኾነ ናይ ኦርመንያ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ሶርያ ኦርቶዶክስ፡ ናይ ፓለስታይን ኦርቶዶክስ ከምኡውን ናይ ግብጺ ኦርቶዶክስ ንረከብ። እዚ ኹሉ ኣብ ናይ ኣንጾክያን እስክንድርያን እምንቶታት ዝተመሰረተ ነበረ። ብድሕሪኡ፡ ብምኽንያት ፖለቲካዊ ቃልሲ ኣብ መንጎ መንግስታት ምዕራባውን ምብራቓውን ሃጸይነት ሮሜ ዝመጸ ድማ ናይ ግሪኽ ኦርቶዶክስ ኣብ ቁንስጥንጥንያዊ እምንቶ ዝተሞርኮሰ ኣሎና። ካብዚ ዳሕረዋይ ወገን ብሚስዮናዊ ዕዮ ኣብ ምድረ ስላቫውያን ድማ ናይ ሩስያ ኦርቶዶክስ ማዕበለ። ብዘይካዚ ግሪካዊ ኦርቶዶክስ ደሓር ክሳብ ሰርብያ፡ ዩክራይን፡ ወዘተ እናሰፍሐ ከይዱ እዩ። ዋላኳ እዚ ኹሉ ብሓደ ብምብራቓዊ ኦርቶዶክስ እንተተጸውዑ፡ ነናይ ባዕሉ ባህልን ስርዓት ቅዳሴን ስነመለኮታዊ ባይታን ዝነበሮ እዩ።

ናይ ምብራቕ ኦርቶዶክስ ሓፈሻዊ እምንቶ ኣብ ስነመለኮታዊ ሓድነት ዝተጠርነፈ እኳ እንተኾነ፡ ከም እኒ ናይ ግብጺ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ምስእንምልከት ግና ኣብ ውሽጡ ስነመለኮታዊ ፍልልይ ከምዘሎ ንርዳእ። ካብ ሃገር ናብ ሃገር ድማ ዝተፈላለዩ ባህላዊ ኣኻይዳ ስለዚውሰኹ፡ ሓደ ዓይነት ስርዓትን እምንቶን ዘለዎ እዩ ኸትብል ኣይከኣልን። ኣብነት ናይዚ ዚኾነና፡ ብመሰረት መበቆል ዓዶም ኣብ ከከባቢኡ በዓላት ዚግበረሎም ጻድቃን ንባዕሎም ይፈላለዩ እዮም። ኣብ ምድሪ እስያ ዘገልገሉ ጻድቃን ኣብ እስያ፡ ኣብ ምድሪ ኣውሮጳ ዘገልገሉ ኣብ ኣውሮጳ፡ ኣብ ምድሪ ኣፍሪቃ ዘገልገሉ ድማ ኣብ ኣፍሪቃ እዮም ኣድናቕት ረጂቦም በዓላት ዚግበረሎም። እዚ ክሳብ ሕጂ ዚቕጽል ዘሎ ነገር እዩ።

ኣመጸጽኣ ክርስትና ኣብ ኣፍሪቃ

ክርስትና ድሕሪ ናይ ዮሩሳሌም ሰደት ናብ ኩሉ ክፋላት ዓለም ምዝርግሑ ኣብ ብዙሕ ከባቢታት ኣብያተ ክርስቲያን ምምስራተን ታሪኽ ይነግረና። ናብ ኣፍሪቃ ምስእንመጽእ፡ ክርስትና ካብቲ ፊልጶስ ወንጌላዊ ነቲ ስሉብ ኢትዮጵያዊ ዝሰበኹሉ እዩ ዚጅምር። እዚ ኢትዮጵያዊ ተባሂሉ ዘሎ ስሉብ (በዓል ስልጣን) ናይ ንግስቲ ህንደኬ (ካንዴስ) ሹም ምንባሩ ኣብ መጽሓፍ ግብረ ሃዋርያት ተገሊጹ ኣሎ።² ግናኽ እዚ ሰብ እዚ ተመራመርቲ ታሪኽ ከምዚሰማምዑሉ ናይሃ ሕጂ ኢትዮጵያ እትብሃል ዘላ ሃገር ዜጋ ዘይኮነሰ ናይታ ኣብ ላዕላይ ክፋል ፈለግ ኒል ዝነበረት መንግስቲ ኑብያ ዜጋ ምንባሩ ይንገር። ከመይሲ ኢትዮጵያ - ምድሪ ጸለምቲ - ማለት ደኣ እምበር ንዝተወሰነ ከባቢ ዚገልጽ ስም ኣይነበረን። ኣብ መጽሓፍ ቅዱስ ብዙሕ ሳዕ ኢትዮጵያ ዚብል ቃል ተጽሒፉ ንረከብ። እዚ ድማ ነቲ ኣብ ገማግም ፈለግ ኒል ዝነበረ ስልጣን ጸለምትን ቡናዊ ዝሕብሮም ህዝብታት ዚገልጽ እዩ።³ እምበኣርኩ፡ ካብቶም ኣብ እዋን ጴጥላንቲ ዝነበሩ ዓሌታት ቀጺሉ ዜጋ ናይታ ሃገር እዩ ናይ መጀመርያ ወንጌል ዝሰምዐ ኣፍሪቃዊ።

ብሓፈሽኡ ክንርእዮ ከለና፡ ክርስትና ካብ መጀመርያ ዘመን ሃዋርያት ኣብ ምድሪ ኣፍሪቃ ከምእተዘርግሐ ንርእኢ። እዚ ግና ደሓር ካብ ዘመን ሃዋርያት ብጽቡቕ ቀጺሉ ኢልና ኸንዛረብ ኣየድፍረናን እዩ። ከመይሲ ክሳብ ናይ እስክንድርያ ክርስትና ዚመጽእ ርኡይ ጽልዋ ወንጌል ኣይነበረን ኣብ ሰሜን ኣፍሪቃ። ደሓር ግና ከተማ እስክንድርያ ማእከል ክርስትያናዊ ስነመለኮት ክሳብ እትኸውን ወንጌል ኣብ ኣፍሪቃ ኣስፋሕፊሑ። ኣብቲ መጀመርያ ኣብ ሰሜን ኣፍሪቃ እተሓጸረ እዩ ዝነበረ፡ ደሓር ግና ክሳብ በዓል ግብጺ፡ ሊቢያ፡ ካርቱጅ፡ ሂፓ፡ ወዘተ ዚበሃላ መንግስታት ሰሜን ኣፍሪቃ ተዘርጊሑ።

ኣብ ጥንታዊ ታሪኽ ክርስትና ወንጌል ከምዚ ኢሉ ኣብ ሰሜናዊ ሸነኽ ኣፍሪቃ ኪዘርጋሕ ከሎ፡ ምስ ፍልሰፍና ግሪኽን ኣይሁዳዊ ሃይማኖትን እናተወሃሃደ ሓያሎ ክርስትያናዊ ናይ ጽሑፋት ስራሕ እዩ ፈርዩ። ሕጂ እንምልከቶ ነቲ ኣብ ሰሜን ኣፍሪቃ ዝነበረ ጽልዋ ወንጌልን ኣብ ስነመለኮታዊ ከምኡውን ወንጌላዊ ምዝርጋሕን ዝተራእየ ምዕባሊታትን እዩ።

2 ግብረ ሃዋርያት 8:26-39

3 ኣብ ትንቢት ኤርምያስ ምዕራፍ 13:23 "ኢትዮጵያዊ ቻርብቲ ወዮስ ነብሪ ዕርርባይ ምኡኑ ኸልውጥዶ ይከኣሎ እዩ?" ይብል። እዚ ዚርእየና መጽሓፍ ቅዱስ ንኢትዮጵያዊ ብቻርብቲ ዚፈልዮ ካብ ኮነ ንናይ ጸለምቲ መንግስቲ ከምዚመልከተና ንርዳእ። ካብዚ እንግንዘቦ ጥንታዊት ኢትዮጵያ እታ ደቡብ ካብ ምድሪ ግብጺ ዝነበረት ሰፋሕ መንግስቲ፡ ከም እኒ ንጉሰ ቲርጋቃህ ዚገዝእዋ ዝነበረት ሃገር እያ።

1 Schaff, Philip. *History of the Christian Church*. (Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc.) 1997.

ክርስትና አብ ሰሜን አፍሪቃ

አብ እስክንድርያ ዝነበሩ አይሁድን ግሪካውያንን ብጽላዋ ናይ አጽሎስ ከምኡ ድማ ካልኣት ክርስትያናት ወንጌል ከምዝበጽሑም ታሪኽ ይነግር። ካብዚ እተላዕለ ድማ ክርስትና አብ ምድሪ ግብጺ ኪዝርጋሕ ጀመረ። ማርቆስ ወንጌላዊ አብ ቀዳማይ ዘመን አብ እስክንድርያ ማሕበር ከምዝመስረተ አብ ጥንታዊ ጽሑፋት ቤተክርስቲያን ተሰኒዱ አሉ። እዛ ማሕበር፡ አመንቲ እናተወሰኹዋ ብዝኸዱ መጠን እናዓበየት ጽልዋኣ አብታ ከተማ እናበዝሐ ከደ። ካብዚ እተላዕለ ድማ ንክርስትና ዚጸረሩ ሰብ እታ ኹተማ አብ ልዕሊ ማርቆስ ሰደት አለዓዓሉ እሞ ንማርቆስ ቀተሉዎ። ማርቆስ ድሕሪ ምማቱ ድሕሪ ሓያሎ ዓመታት እዩ አብ ዘመን ቅሌምንጦስ በዓል እስክንድርያ ጽልዋ ክርስትና መሊሱ ኹትንሰእ ዝኸኣለ። ሽዑ እናዓበየ ነታ ኹተማ እናተቐጸጸረ ከደ እሞ ቤተክርስቲያን እስክንድርያ ሓንቲ ካብተን ዝዓበያ ናይ ክርስትና ማእከላት ኮነት።

ከምቲ ብዘመን በጥሊሞስ (ፕቶልሚ)፡ እስክንድርያ ዓባይ ናይ አይሁድ ከምኡውን ናይ ካልኣት ግብጻውያንን ግሪካውያንን ማእከል አምልኾን ፍልስፍናን ዝነበረት፡ አብ ላዕላይ ክሳብ ሓምሻይ ዘመናት ድማ እዛ ከተማ እዚአ ማእከል ክርስትያናውን ፈሊጣውን (ኖስቲክ) አምልኾን ፍልስፍናን ኮነት። ናይ መጀመርያ እስክንድርያውያን ክርስትያናት ግሪካውያን ደኣ ይንበሩ እምበር እቶም ሃማውያን (ፈርኦናውያን) ህዝቢ ግብጺውን ነዊሕ ከይጸንሑ ከምዘሰዓቡዎም ይነገር። እዞም ዳሕሮት ህዝቢ እዮም እቶም “ግብጢ” ወይስ “ፕፕቲክ” ዚበሃሉ።

ናብ እስክንድርያ ምስእንምለስ ብ300 ድ.ል.ክ እታ ቤተክርስቲያን ኣዝያ ዓብያስ 80 ዚኹን ንሳት (አቡናት) ክሳብ ዚህልወዋ ኮነት። ልክዕ ከምቲ አብ ካልእ ከባቢታት ናይ መንግስቲ ሮሜ ኣብዛ ማሕበርውን ሰደት ቤተክርስቲያን በብእዋኑ ይቐጽል ነይሩ። እንተኾነ ብዝሒ ክርስትያናት ካብ ምውሳኽ ኣይተዓግተን። እዛ ማሕበር ብዘይካዚ ትምህርቲ ክርስትና ንምእመናና ንምምሃር ቤት ትምህርቲ መጽሓፍ ቅዱስ ከምዘቐመት ታሪኽ ይሕብር። እዚ፡ ናይ መጀመርያ ኮሌጅ ክርስትና ምዃኑ እዩ። ሓደ ካብቶም መምህራን ናይዚ ኮሌጅ፡ እቲ ብ180 ድ.ል.ክ ዝነበረ ቅሌምንጦስ እዩ። እዚ መምህር ክርስትና እዚ ሓደ ካብቶም ንእምነት ክርስትና ዚጣበቐ ዝነበሩ ሰባት እዩ። አብቲ ዘመን እቲ አብ ዝተፈላልዩ ክፋላት ናይ ዓለም ብፍላይ ድማ አብ እስክንድርያ “ግሪካዊ ፍልስፍና ፈሊጣውነት” (ኖስቲሲዝም) ኣዝዩ እናገነነ እዩ መጸኢ። በዚ ድማ አብ ክርስትና ጽልዋ ከምጽኡ ውሑዳት ዘይኮኑ “መናፍቓን” ተላዒሎም። ቅሌምንጦስውን ነዚአም አብ ምግጣም ዓብዩ ጸዕሪ ከምዝገበረ ታሪኽ ይነግረና።

ድሕሪ ቅሌምንጦስ ገና ብንእስነቱ ነቲ ቤት ትምህርቲ ክርስትና ኪመርሕ

ዝጀመረ ኦሪገን እተባህለ ክርስትያን አቦ እዩ። ንሱ መጽሓፍ ቅዱስ ቃል ኣምላኽ ምዃኑ ኣጸቢቐ ዝመሃረ ክርስትያን እዩ። (አብ ምዕራፍ ክልተ ህይወት እዞም ክልተ - ቅሌምንጦስን ኦሪገንን ኣበፊሕና ተመልኪትና አሎና።) ንመጀመርያ ጊዜ ድማ አብ ዘመኑ ካብ 200 - 220 ድ.ል.ክ ናይ እምነት መሰረት ቤተክርስቲያን ብሰሩዕ መገዲ ኣዳለወ።

ኣብዚ ፈላሚ ወለዶ ናይ እስክንድርያዊ ክርስትና፡ ሚስዮናዊ ጉዕዞ ናይዚ ሓድሽ እምነት እዚ ብኸልቲኡ ኣንፈት ቀጸለ። ንምዕራብ ገጹ ክሳብ እታ መቐናቕንቲ ሮሜ ዝነበረት ቀሬን (ሕጂ ሊብያ እትበሃል) በጽሐ። ኣብዛ ግዝኣት ሮሜ፡ ክርስትና ኣዝዩ ብምዝርግሑ ብ220 ድ.ል.ክ 70 ዚኹን ንሳት (አቡናት) ነበሩ። ከምዚ ኢሉ እዚ እምነት እዚ ናብ ካርቱጅ በጽሐ። ካርቱጅ እዛ ሕጂ ቱኒዝያ እትበሃል ሃገር እያ። ዋላኳ ብዝርዝር ዚፍለጥ እንተዘየለ አብቲ ዘመን እቲ ወንጌል ከምዝበጽሑ ግን ይንገር። አብ 180 ድ.ል.ክ፡ ክርስትና ድሮ ኣብዚ ከባቢ ኣዝዩ ደልዲሉ ነበረ። ካብዚ እተላዕለ ድማ መንግስቲ ሮሜ ብብርቱዕ ሓይሊ ነዞም ክርስትያናት የሳድዶም ነበረ።

ብ192 ድ.ል.ክ ኣብ ካርቱጅ ጠበቓ ዝነበረ እሞ ናብ ክርስትና ዝመጸ ተርቱሊያን ኣብታ ኹተማ ክርስትያን መራሒ ኮይኑ ነበረ። ንሱ ብጽኑዕ ንእምነት ክርስትና ይጣበቐ ነይሩ ንመጀመርያ ጊዜ “ስላሴ” (ትሪኒቲ) ዚብል ቃል እተጠቐመ ድማ ንሱ እዩ። እንተኾነ ኣብ ዳሕራይ ዘመን ናይ ህይወቱ ናብ ገዳም ብምእታው ዝሓሸ ክርስትያናዊ ህይወት ኪነብር ብምምራጽ “ፈላሲ” ኮነ። ምንኩስና ኣብ ማሕበር ክርስቶስ ካብዚ እዋን ተኣታተወ። ብዘይካዚ ካልእ ናይ ማሕበር ካርቱጅ ኣገዳሲ መራሒ ዝነበረ ሲጽርያን እተባህለ ክርስትያን እዩ። እዚ አቦ እዚ ኣብ 249 ድ.ል.ክ ናይ ካርቱጅ ንሳ (አቡን) ኪኸውን ተሓርዮ። ኣብዚ እዋን እዚ ቤተክርስቲያን ብዙሕ ሰደት እዩ ገጢመዋ። ነዛ ማሕበር ኣብ እዋን ሰደት ኣብ ምምራሕ ድማ ዓብዩ ተራ ተጻወተ። ብ258 ድ.ል.ክ ሲይጽርያን ተሰደፋ ብሰማእትነት ሓለፈ። ሓደ ካብቲ ሲይጽርያን ዘበርከቶ ነገራት ግና ነፍሲ ወከፍ ንሳ ማሕበር ብነጻነት ንማሕበሩ ኬመሓድር ከምዘለዎ እምበር ካብ ሮሜ ወይስ ኣቡን ናይ ሮሜ (ጵላስ) ትእዛዝ ኪቐበል ከምዘይጣበእ ዚብል እመንቶ እዩ። ግናኺ ሲይጽርያን ኣብ ማሕበር ክርስቶስ ሓደ ሓድሽ ተርእዮ ድማ ኣተኣታተወ። እዚ ንቅዱስ ቁርባን ወይስ ድራር ጎይታ (ክሳብታ እዋን እቲኣ ንመዘከርታ ሞት ክርስቶስ ዚግበር ዝነበረ) “መስዋእቲ” እዩ ኢሉ ሓድሽ ተርእዮ ምትእትታዉ እዩ። ናይ ሮሜ ካቶሊክ ክሳብ ሎሚ ነዚ ኣጃም እዚ ሒዛ ኣላ።

ናይ ሃጸይ ኮንስጥንጢኖስ ምልዋጥ ፖሊሲ ኣብ ልዕሊ ክርስትና ክልተ ዓይነት ውጽኢት እዩ ኣምጸኡ። ቦቲ ሓደ ወገን ንክርስትያናት ካብ ሰደት ከምዘዕርፋ ገይሩ። ቦቲ ኻልእ ድማ ክርስትያናት ንእምነቶም ካብ መንፈሳዊ ነገር ናብ ፖለቲካ ከምዚኣቱ ገይሮም። ነዚ ዓብዩ ጽልውኡ ብፍላይ ኣብ ልዕሊ ናይ

አፍሪቃ ቤተክርስቲያን እየ አምላኩ። መራሕቲ ቤተክርስቲያን ብዝተፈላለየ ምክንያታት አብ ንሓድሕዶም ኪበኣሉ ጀሚሮም። ካብዚ እተላዕለ ድማ ምፍልላይን መናፍቓዊ ትምህርታትን ማዕቢሉ። ቀንዲ ምንጪ ናይቲ መናፍቓዊ ትምህርታት ግሪካዊ ፍልስፍና “ኖስቲሲዝም” ወይ “ፈሊጣውነት” አብ እስክንድርያ ግንብ ስምንባሩ እዩ። ቀጺልና እንርእዮ ሰለስተ ስሕተታዊ ትምህርታት ካብዚ ዝማዕበለ እዩ።

ብ319 ድ.ል.ክ ሓደ ካብቶም አብ እስክንድርያ ዝነበሩ ሊቃውንቲ ማለት ኣርዮስ፡ “የሱስ ክርስቶስ ምስ አቦ ሓደ ኪኸውን ኣይክእልን እዩ” ብምባል ክርስቶስ ሰብ እምበር አምላኽ ከምዘይኮነ ዝመሃሮ ኣብነት ናይዚ እዩ። ንሱ ካብ ምልእቲ እታ ማሕበር ተቃውሞ እኳ እንተገጠሞ፡ እቲ ትምህርቲ ግን ደው ኣይበለን። ሃጸይ ኮንስጥንጢኖስ ድማ ነዚ ክርክር እዚ ንምዕራፍ ብ325 ድ.ል.ክ አብ “ኒቃያ” ጉባኤ ቤተክርስቲያን ጸውዑ። ኣርዮስ ንትምህርቲ ወኪሉ፡ ኣትናቲዎስ ድማ ንትምህርቲ ኣርዮስ ብምቅዋም አብ ኒቃያ ቀረቡ። ድሕሪ ብዙሕ ክትዕ ድማ ቤተክርስቲያን ንትምህርቲ ኣርዮስ ወገዝቶ። ሰረት-እምነት ኒቃያ ድማ ተጸሕፈ። (ነዚ ታሪኽ አብ ምዕራፍ ሰለስተ ኣስፊሕና ገሊጽናዮ ኢና።) እንተኾነ ኣርዮስ ትምህርቲ ናብ ቂሳርያ ከይዱ ብምምሃር ቀጸለ። ብፍላይ ድማ እዚ ትምህርቲ ቦቲ ብ410 ድ.ል.ክ ቫንዳላውያን ንሮሜ ተቆጸረሮም አብ አፍሪቃ አብ ዝገዝኡሉ እዋን ተቐባልነት ረኺቡ ኬስፋሕፍሕ ከኢሉ እዩ። ካብዚ እተላዕለ ድማ ናይ ሰሜን አፍሪቃ ማሕበር ኣዝያ ደኽመትን ተፈላለዮትን።

ካልእ መናፍቓዊ ትምህርቲ ንማሕበር አፍሪቃ ዝገጠማ “እታ ሓቀኛ ቤተክርስቲያን እታ ሰብኣዊ ቅድስና ዘለዋ እያ” ዚብል ዶናታውያን ዚበሃሉ ወገን ዚምህሩዎ ዝነበሩ እዩ። ሃጸይ ኮንስጥንጢኖስ እዚ ትምህርቲ እዚ ከይመሃር ብምእጋዱ ካብ ምስፍሕፍሕ ተዓጊቲ እኳ እንተነበረ ብ362 ድ.ል.ክ ግና ኪመሃር ስለእተፈቐደ መለሱ ቀጸለ።

ብ387 ድ.ል.ክ ኣጎስጢኖስ እተባህለ ብዓል ሂፖ ናብ ሮሜ አብ ዝመጸሉ እዋን ናብ ክርስትና መጸ። ጸኒዑ አብ ትምህርቲ ክርስትና ድሕሪ ምቕመ-ኸእ ብ395 ድ.ል.ክ ናይ ከተማ ሂፖ ኣቡን ኮይኑ ተቐብኦ። እዚ ሓያል መምህር ክርስትና ነቲ አብ ሰሜን አፍሪቃ እተላዕለ ምምቕቓልን ስሕተታትን ቤተክርስቲያን አብ ምርግጋእ ዓብዪ ተራ ተጸውተ። ንፍልስፍና ማኒቺያውያን፡ ንትምህርቲ ኣርዮስ ከምኡውን ንምህሮ ዶናታውያን ብግህዶ ገጠሞ እሞ ንማሕበር ክርስቶስ ብዙሕ ጠቐማ። ጽልውኡ ካብቲ ዝጸሓፈ “ኮንፈሽንስ”፡ “ከተማ አምላኽ” ከምኡውን ካልእ መጻሕፍታት እተላዕለ አብ ክርስትና ኣዝዩ ዓብዪ ቦታ ረኸበ። ሓደ ካብቶም ድሕሪ ሃዋርያ ጳውሎስ አብ ክርስትና ዓብዪ ሓድጊ ዝገበሩ ኮይኑ ድማ አብ ታሪኽ ይፍለጥ።

ብድሕርዚ፡ አብ ምዝሃም ሓምሻይ ዘመን ንቤተክርስቲያን ካልእ ትምህርቲ ስሕተት ገጠማ። እዚ ኸእ ካብቲ ኣቐዲምና ዝጠቐስናዮ ትምህርቲ ፈሊጣውያን እተበገሰ ኮይኑ፡ ክልተ ዝዓይነቱ እዩ። ብ431 ድ.ል.ክ ንስጥሮስ (ኔስቶርዩስ) እተባህለ ናይ ቁንስጥንጥንያ (ኮንስታንቲኖፕል) ኣቡን ነቲ ንመንነት ክርስቶስ ኣመልኪቱ ዝጸንሐ እምንቶ ተቃወመ። ንሱ፡ ክርስቶስ ብትሰብእቲ ሓደ ኣካል ኮይኑ ብባህርይ ግና ክልተ ባህርይ ኣለዎ ዚብል ትምህርቲ መሃረ። ካብዚ እተላዕለ ድማ “ክርስቶስ ከም ሰብ ሞይቱ ኣምላኽዊ ባህርይ ግን ኣይሞተን” ብምባል “ምትን ትንሳኤን ክርስቶስ ብሰብነቱ እዩ” ዚብል እምንቶ ሓዘ። ብመሰረት እዚ ትምህርቲ እዚ ድማ “ክርስቶስ ካብ ድንግል ማርያም ብዝወለደ ስጋ እዩ ሰብኣውነቱ ካብኡ ተረፈ ግን ኣምላኽዊ ባህርይ ዘይመውት ዘይድረት እዩ ዘለዎ” ብማለት ነቲ ንድንግል ማርያም እተዋህባ “ወላዲተ ኣምላኽ” ዚብል ሲመ ተቃወመ። አብያተ ክርስቲያን ሮሜ ኮነ እስክንድርያ ነዚ ንምኽናን አብ ኤፌሶን ብ431 ድ.ል.ክ ተጋብኦ። እዚ ትምህርቲ እዚ ብሓንሳእ ተኾነ። እንተኾነ ምህሮ ንስጥሮስ እናስፋሕፍሐ ክሳብ ኣሰር፡ ክሳብ ቻይና በጽሖ። ናይ ምብራቕ ቤተክርስቲያን ድማ አብ ክልተ ተመቐለት።

ድሕሪ 451 ድ.ል.ክ፡ ሓደ ካልእ ትምህርቲ ንቤተክርስቲያን ኪኸፋፍላ ተላዕለ። እዚ ብ“ሓደ ባህርይ” ዚፍለጥ ትምህርቲ ኮይኑ ካብ ናይ እስክንድርያ ኣቡናት እተበገሰ እዩ። ቀንዲ መነተ ናይዚ ትምህርቲ ኣብቲ መለኮታዊ ትሰብእት ናይ ክርስቶስ ምድሃቡ እዩ። እዚ ምስ ፈሊጣዊ ትምህርቲ ብገለ ሸነኹ ዚዛመድ ኮይኑ ንረኽቦ፡ ከመይሲ ፈሊጣዊ ምህሮ፡ “ሓደ ኣካል መንፈስ እንተሃልዩም ስጋ የብሉን፡ ስጋ እንተሃልዩም ድማ መንፈስ የብሉን፡” ዚብል ኮይኑ ካብዚ ኪሰብ ዚኸእል መነተ ንመልክት። ምህሮ ሓደ ባህርይ፡ ሰብኣዊ ባህርይ ክርስቶስ ቦቲ መለኮቲ ተዓብሊሉ ወይስ ተዋሒጡ እዩ እሞ ክርስቶስ ሕጂ ኣምላኽዊ ባህርይ ደኣ እምበር ሰብኣዊ ባህርይ የብሉን፡ ዚብል እዩ። እዚ ንሰብኣዊ ህልውና ወይ ባህርይ ኣትሒትካ ካብ ምርኣዩ እተላዕለ ዚመጽእ ኣመለኽኻታ እዩ። ነዚ ድማ ካብቲ መንፈስ ሰናይ እዩ፡ ሰብኣዊ/ስጋዊ መንነት ከኣ እኩይ እዩ ዚብል ክልተኣዊ ኣመለኽኻታ ፈሊጣውነት ዘይፍለ ይገብሮ። ከምኡ ምስዚኸውን፡ ክርስቶስ ሓደ ባህርይ እዩ ነይሩም ንሱ ድማ “መንፈስ” እዩ። ስለዚ ኣምላኽዊ ደኣ እምበር ሰብኣዊ ባህርይ የብሉን ዚብል መደምደምታ የስዕብ።⁴

ኣብቲ ዘመን አብ እተኸየደ ጉባኤ “ክልቂዶን” ምህሮ ሓደ ባህርይ ከምእተወገዘ አብ ምዕራፍ ሰለስተ ርእሲ ኣሎና። እምነት ኬልቂዶን እዚ እዩ፡ “... ሓደን ንሱን ዝኾነ ወዲ፡ ንሱ ኸእ ጎይታና የሱስ ክርስቶስ ኣሎ፡ ንሱ ፍጹም ኣምላኽ ፍጹም ድማ ሰብ እዩ እሞ ብሓቂ ኣምላኽ ብሓቂ ድማ ሰብ እዩ።” እንተኾነ ማሕበር ኮፕቲክ ነቲ ናይ ጉባኤ ኬልቂዶን እምንቶ ነጹጋ አብቲ ናይ “ሓደ ባህርይ” እምንቶኣ ቀጸለት። ካብዚ እዋን ጀሚራ እዛ ማሕበር ካብታ “ሓፈሻዊት” ወይስ

4 ንሰብፍሕ ትንታኣ ብዛዕባ እዚ ኣርእሰቲ እዚ “ቀዳማይ መልእኽቲ ዮሃንስ” ናይ ጆን ካርሰን ትምህርቲ፡ ብሲዲ ወይ ብእ.ፓተርነት ስማዕ፡ www.joncourson.com

“አድማላዊት” ማሕበር ክርስቶስ ተፈልየት። እዚ ናይ ሓደ ባህርይ ትምህርቲ ኣብ ግብጺ ምስ ናይ ኣርዮስ ትምህርቲ ተደሚሩ ሓያል ጽልዋ እዩ ኣምጺኡ። ናይ ኣርዮስ ትምህርቲ እታ ቤተክርስቲያን ናይ ባዕላ ናይ ውሽጢ ምግምግቦ ኬምጽኣኣ ኸሎ፡ ናይ ሓደ ባህርይ ትምህርቲ ድማ ካብ ዓለምለኸዊት ማሕበር ስለዝፈለፈ ንኸይትዓብን ጽልዋኣ ከይሰፍሕን ዓጋቲ ኮና።

እዛ ሰሜን ኣፍሪቃዊት ቤተ ክርስቲያን እቲ ዝሓየለ ጎድና ኣብ እስክንድርያ እዩ ዝነበረ። ካብ ጽልዋ ኣቡነ ኣትናቴምስ ጀሚርካ ኣብ ኩሉ ድሕሪኡ ዝቐጸለውን ስነ መለኮታዊ ኣመለኸኻታኣ እናደልደለ መጸ። እንተኾነ ድሕሪ እቲ ናይ ጉባኤ ኬልቂዶን ምፍልላይ፡ እዛ ማሕበር እዚኣ ፈጸማ ናብ ዓለምለኸዊ ክርስትና ኣይተመልሰትን። ብርግጽ እተን ካልኣት ኣብያተ ክርስቲያን ማለት ምዕራባዊት ካቶሊክ ከምኡውን ምብራቓዊት (ናይ ባይዛንታይን) ቤተክርስቲያን ንባዕለን ኩሉሳዕ ዚሰማምዓ ኣይነበራን። ግናኽ ከሳዕ ዳሕራይ ዘመናት እዉጅ ዝኾነ ፍልልይ ኣይነበረንን። ናይ ግብጺ ቤተክርስቲያን ከምኡውን ኣብ ትሕቲኣ ዝነበራ ኣብያተ ክርስቲያን ኑብያን ኣኸሱምን ግና ኣብቲ ድሮ ዝተፈልገሉ ናይ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ እምነት ቀጸላ። ናይ ግብጺ ቤተክርስቲያን ድሕሪ ናይ ኬልቂዶን ጉባኤ ከምቲ ዝመቐሰና ንብይና ቀጸላ። ድሮ ብ6^ይ ዘመን ኣብ መንጎ እታ ብናይ ሮሜ ኣቡን እትምራሕ ካቶሊክ ቤተክርስቲያንን እታ ብናይ ቁንስጥንጥንያ ኣቡን እትምራሕ ናይ ምብራቕ ባይዛንታይን ቤተክርስቲያንን ስነመለኮታዊ ፍልልይ ነይሩ። ግናኽ ዝያዳ እቲ ፍልልይ ዝገፍሐ ኣብ መበል 11 ዘመን እዩ። ንዕኡ ድሒርና ክንርእዮ ኢና።

ኣብ ከባቢ ሓምሻይን ሻድሻይን ዘመን ናይ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ምቕላ ሃዋህው ኣይነበራን። ከመይሲ ካብ ካልእ ወገናት ናይ ክርስትና ስደት ይገጥማ ነይሩ። በዚ ድማ እዮም ሓደት ዘይኮኑ ባሕታውያን ንደቡብ ኣቢሎም ዚጎዓዙ ዝነበሩ። ኣብነታት ናይዚ ናይቶም “ተስኣቲ ቅዱሳን” ከምኡውን “ጸድቃን” ኣሎና። ብ541 ድ.ል.ክ ግና ሓደ ያእቆብ እተባህለ ፈላሲ ናብ መሪሕነት እታ ማሕበር ደየበ። ንሱ እታ ማሕበር ካብ ኣቡን ናይ ቁንስጥንጥንያ ሓራ ኹትከውን ብዙሕ ጽልዋ ኣምጽኣላ። ምስናይ ዓብዪ ሚሰዮናዊ ቅንኣቲ እዚ መነኩሴ እዚ ኣብቲ ዓመት እቲ ኣቡን ኮይኑ ተቐብኦ፡ ናይ ሓደ ባህርይ ደጋፊ ድማ ነበረ። ብፍልጠቱን ናይ መሪሕነት ክእለቱን እታ ቤተክርስቲያን ከምቲ ዝነበረቶ “ኮፕቲክ” ኮይና ክትቅጽል ከኣለት። ሓደ ጸሓፊ ንዕኡ ኣመልኪቱ ኪጽሕፍ ከሎ ከምዚ ይብል፡-

በቲ ዝነበሮ ልዕሊ ንቡር ዝኾነ ሚሰዮናዊ ቅንኣትን ዘይሕለል ጸዕርን፡ ነቶም ተረፍ ሓደ-ባህርያውያን ኪጥርንፎምን ኪሓይሎምን ከኣለ፡ ኣዝዩ ብዙሕ ቁጽሪ ዘለዎም ኣቡናትን ኣገልገልትን ቀብኦ፡ ሰፊሕ ሕብረት ድማ ሃነጸ። ካብዚ እተላዕለ እቶም ሓደ-ባህርያውያ ነቲ ‘ያእቆባውያን’ ዚብል ስሞም ረኽቡ።⁵

ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ግብጺ ከምዚ ኢላ እናቐጸለት ከላ፡ ኣብ ውሽጣ ካልእ ዝተፈላለየ መናፍቓዊ ምህሮታት ይልዓል ነይሩ እዩ። ንኣብነት “ሰለስተ-አውነት” (ትሪተይዝም) ዚበሃል ወገን ኣብዚ እዋን ተላሂሉ ነበረ። እዚ እምነት እዚ ንኣብ፡ ወዲ፡ መንፈስ ቅዱስን ከም ሰለስተ ኣማልኹቲ ዚርኢ ወገን እዩ። ነቲ ናይ ኮፕቲክ ወገን እምነት እተዓዘበ ዩስጢንያን ሃጸይ ባይዛንታይን ሓንሳእን ንኣዋሩን ኣማናዊ ወይ “ኦርቶዶክስ” ዝኾነ እምነት ኣብ ምብራቓዊት መንግስቲ ኬምጽእ ብማለት ንወገን ኮፕቲክ መሊሱ ኣጽንዓ። እንተኾነ፡ ድሒሩ ኣብ መፋርቕ ሻብዓይ ዘመን ዝተንሰኣ ምስፍሕፋሕ ምስልምና ንግብጺ ኣጥቅዓ። ዋላኳ እዚ ናይ መሰሊም ሓይሊ ፈለማ ካብ መንግስቲ ቢዛንታይን ዚሓይሽ ሰላማዊ እንተነበረ፡ ጸኒሑ ግና ኣብታ ሃገር ኣብ ልዕሊ ክርስትያናት ከይተረፈ ብግብርን ካልእ ጸቕጥታትን ኪገዝእ ጀመረ። ጸኒሑ ድማ ንብዙሓት ካብቶም ኮፕቲክ ክርስትያናት ናብ ምስልምና ኪልወጡ ኣገደደም።

ሃጸይ ናይ ባይዛንታይን ዝነበረ ዩስጢንያን ኣብ መፋርቕ 6^ይ ዘመን ንናይ ግብጽን ምብራቕን ማሕበራት ኬወሃህድ ኢሉ ሓንቲ “ኦርቶዶክስ” ማሕበር ኪገብራ ኢሉ ተላዕለ። ዋላኳ ንናይ ግብጺ ማሕበር እንተላደዳ መሊሳ ደኣ ጸንዐት። እታ ማሕበር ከሳዕ ሻብዓይ ዘመን እስላማውያን ኣዕራብ ከሳዕ ዜጥቅዑ ምዕባዩ ቀጸለት። ካብኡ ንንዮ ግን እናተዳኸመት መጸት። እዚ ኸኣ እቶም ተራ ምእመን ብዙሕ ድልዱላት ብዘይምንባሮም ብ697 ድ.ል.ክ ብሉብሉ ናብ ምስልምና ብምቕያሮምን ኮነ። ክርስትና ናብ ህይወቶም ከምዘይሰረጸ ድማ የርኢ። በዚ ኸምዚ፡ ናይ ግብጺ ኦርቶዶክስ ንመላእ እታ ኸተማ ዚቆጸጸር፡ ጽልዋኡ ድማ ከሳዕ ርሒቕ ዚኸይድ ዝነበረ፡ ኣብ ውሱን ክፍሊ ኸተማ እስክንድርያ ተሓጽረ።

ክርስትና ኣብ ኑብያን ኣኸሱምን

ኦሪገን በዓል እስክንድርያ ኣብ ግብጺ ኮይኑ ካብ ዝጸሓፈ፡ ካብ 185 - 253 ድ.ል.ክ ዝነበረ ክርስትና፡ ኣብ “ኢትዮጵያውያን” ይዓይ ምንባር ገለጹ ኣሎ። እንተኾነ ጂኦግራፊካዊ ሸነኽ ናይዚ “ኢትዮጵያ” ዚበሃል ዝነበረ ሃገር ከምቲ ኣቐዲምና ዝገለጽናዮ እዩ። እዚ ሕጂ “ኢትዮጵያ” ተባሂሉ ዚጽዋዕ ዘሎ ኣይነበረን። ከመይሲ ኣብ ዘመነ ኦሪገንን ካልኣት መዛኑኡን ክርስትና ናብ ምድራ ሓበሻ ኣይኣተወን ነበረ። እዚ ከምኡ ምጻኑ እነረጋግጹ መገዲ ድማ፡ ኣኸሱማውያን ንባዕሎም ከሳዕ ራብዓይ ዘመን ኣረማዊ እምነት ከምዝነበሮም ታሪኽ ስለዚነግረና እዩ። ብዘመን ኤዛና ከመይ ኢሎም ወንጌል ከምዝሰምዑን ከምእተቐበሉን ኣብ ዚቕጽል ክፍሊ ክንርኢ ኢና። ሕጂ ግን እዚ ኦሪገን “ኢትዮጵያ” (“ጸሊም ገጽ” ማለት እዩ) እናበለ ዚጽውዖ ከመይ ከምዝነበረ ኣሕጺርና ንርኢ።

“ኢትዮጵያ” ከበሃል ከሎ አብቲ ዘመን እቲ ነቲ አብ ሰሜን ክፋል ምድሪ ጸለምቲ ዝነበረ ግዝኣት ከምዚውክል ገሊጽና ኣሎና። ካብ ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀሚሩ፡ ኣብ ላዕላይ ግብጺ ክሳብ ሰሜናዊ ሸንኽ ናይዚ ሕጂ ሱዳን ዚበሃል ሃገር ሓይ ዓብዪ ንግስነት ነይሩ። እዚ ምድሪ “ሃማውያን” ህዝቢ ዝነበሩሉ እዩ። መንግስቶም መጀመርያ ኢትዮጵያ ተባሂሉ ይጽዋዕ ነይሩ። ንኣብነት ብዘመን ንጉሰ ህዝቅያስ ናይ እስራኤል፡ ንመላእ ግብጺ ሰዲሮም ተቐጻጺሮማ ነበሩ። ቲርሃቃህ እተባህለ ንጉሰ ናይዛ መንግስቲ ኢትዮጵያ ክሳብ ምድሪ እስራኤል ከምዝገበገበ ግናኹ ብምኽንያት ካብ ምብራቕ (ሃገር ኣሶር) ዝመጸ ሓይሊ ከምእተመልሰ ኣብ ትንቢት ኢሳይያስ ነንብብ።⁶ እምበኣርከ “ኢትዮጵያ” ኣብ ዛንታ መጽሓፍ ቅዱስ ደሓር ብ“ኑብያ” ዚጽዋዕ ዝነበረ ሃገር እዩ። ርእሰ ከተማ ናይዛ ሃገር “መሮዮ” ተባሂሉ ይፍለጥ። ኣብዚ ምድሪ እዚ እምበኣር እዩ ክርስትና ካብቲ ፊልጶስ ዝሰበኹ ዚጀምር፡ ደሓር ግን ብጽልዋ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ከምብሓድኹ ከምዕብል ዝጀመረን ዝተዘርግሐን።

ብርግጽ ክርስትና ሰሜን ኣፍሪቃን ምብራቕን ኣብ ግብጽን ኣኹሎምን እተደረተ ኣይኮነን። ናይ ኑብያ መንግስቲውን ልክዕ ከምዚ ክፍልታት ዓለም እንተወሓደ ኣብ ሻድሻይ ወይ ኣብ ሓምሻይ ዘመን ብክርስትና ተጸልዩ እዩ። ብዘይካዚ ናይ ኑብያ ታሪኽ ክርስትና ከረኣ ኹሎ፡ ኣብ ራብዓይ ዘመን እዩ ክርስትና ካብ ምድሪ ሓበሻ (ኣቢሲንያ) ናብ ኑብያ መጸኢ ዚብል ኣበሃህላ ኣሎ። በዚ ኹን ቦቲ ግና ኑብያ ብክርስትያናት ከምእተበጽሐት ዝተፈላለዩ ምንጭታት ይገልጽ። ገለ ካብዚ ንምርኣይ መጽናዕቲ ናይ ፖውል ቦወርስ ንርእ፡-

ጥንታዊት ኑብያ (ካብ ከባቢ ኣስዋን ብሸነኽ ደቡብ ጀሚርካ ክሳብ ዘመናዊት ካርቱም እትዝርጋሕ) ኣብ ዘመን ብሉይ ኪዳን ፍሉጥን ሃብታምን ከባቢ እያ ዝነበረት። ጸለምቲ ህዝቢ ዚቕመጡላ ዝነበረት ኮይና (ህዝባ)፡ ኣብ ታሪኽ ጥንትዊት ግብጺ ብቐረባ ዚዋሳእ ዝነበረ እዩ። (እዚ ህዝቢ እዚ) ኣብ ብሉይ ኪዳን “ኩሽ” ወይስ “ኢትዮጵያ” እናተባህለ ብተደጋጋሚ ይጽዋዕ። እቲ ኣብ ግብሪ ሃዋርያት “ሰሉብ ኢትዮጵያዊ” ተባሂሉ ተጠቐሱ ዘሎ ንባዕሉ ካብቲ ሎሚ በዚ ስም እዚ ዚጽዋዕ ዘሎ ቦታ ዘይኮነስ ካብ ኑብያ ዝመጸ እዩ ነይሩ። እታ ኣብ ግብሪ ሃዋርያት 5:27 “ህንደኬ” ዚብል ናይ ንግስቲ ስም (ልክዕ ከምቲ “ፈርኣን” ንንጉስ ግብጺ ዝተዋህቦ) ተዋሂቡዋ ዘሎ ብፍላይ ንናይ ጥንቲ ኑብያዊ መንግስቲ መሮዌ እትገዝእ ዝነበረት እያ። ኣብ ዘመን ሓድሻ ኪዳን፡ ኑብያ ብቐጻሊ እያ ምስ ናይ ማእከላይ ባሕሪ ዓለማት እትራኹብ ዝነበረት፡ ምስ ሮሜ ድማ ሓድሕዳዊ ዝምድና ተካይድ ነበረት።⁷

6 ኣብ 2ዩ መጽሓፍ ነገስት 19:9 ከምኡውን ትንቢት ኢሳይያስ 37:9 ተመልከት። ቲርሃቃህ ኣብ ግብጺ መበል 25 ሓረገ ዘርእ፡ ወይ ናይ ኢትዮጵያ ሓረገ ዘርእ ነገስታት ኮይኑ ይገዝእ ነበረ። ካብ 692 - 667 ቅ.ል.ክ ድማ ነገሱ ነበረ። እዚ ዘመን እዚ ሰናኸረብ ንጉስ ኣሶር ንዩናሳልም ዝመረረለ፡ እጥ ድማ ናብ ምድሪ ግብጺ ኹይዱ ምስገብስብ ብወረ ምምራሽ ናይ ቲርሃቃህ ዝተመልሰሉ ዘመን እዩ። ካብኡ ንንዮ ቲርሃቃህ ክሳብ ምድሪ ፓላስታይን ኪገዝእ ክኣሉ።

7 Africa Journal of Evangelical Theology iv.1 “NUBIAN CHRISTIANITY: THE NEGLECTED HERITAGE” (1985) 3-23

ክርስትና ኣብ ኑብያ ዝተኣታተወ ኣቐዲሙ ካብቲ ኣብ ዘመን ዩስጢንያን ብዕሊ ናይታ መንግስቲ ሃይማኖት ቅድሚ ዝኾነሉ እዋን፡ ማለት ቅድሚ 540 ድ.ል.ክ ድዩ ወይስ ኣብቲ እዋን ዝያዳ መጽናዕቲ ዚሓትት እዩ። እንተኾነ ገለ መጽናዕትታት ከምዚሕብሩዎ እንተኾይኑ፡ ክርስትና ኣቐዲሙ ኣብ ከባቢ ሓምሻይ ዘመን ድ.ል.ክ እግሩ ኣብ ኑብያ ከምዝረገጸ እዩ ዚንገር፡-

ገለ ካብቲ ንተመራመርቲ ክርስትና ኑብያ ካብ ዚገጥሞም ዓበይቲ ሕቶታት፡ ክርስትና መኣዝ ኣብቲ ቦታ ከምዝጀመረ እዩ፡ ካብኡ ሓለፉ ድማ መኣዝን ንምንታይ ጠፊኡ ዚብል እዩ። ብመሰረት ኣብቲ ዘመን እቲ ዝነበረ ግሪኻዊ ጸሓፍ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ዝነበረ ዮሃንስ በዓል ኤፌሶን፡ ጫፍ ሰሜናዊ ክፍሊ መንግስቲ ኑብያ ብዘመን ዩስጢንያን ብ540 ድ.ል.ክ ብባይዛንታይናውያን ሰብ ሚስቶን ከምእተበጽሐ፡ ነዚ ድማ ምልዋጥ ክልተ ካልኣት መንግስታት ኑብያ ብሸነኽ ደቡብ ኣብ ውሽጢ ሓደጉ ዓመታት ከምዝሰዓበ ይንገር። እዚ ክሳብ ሕጂ ናይ ኑብያ ክርስትና ዝጀመረሉ ተባሂሉ ከም ዕላዊ ዕለት ኪቐጽር ጸኒሑ። ግናኹ፡ ሎሚ፡ ተመራመርቲ ስነ-ቅርሲ፡ ክርስትና ኣብ ኑብያ ቅድሚ 540 ድ.ል.ክ ከምዝነበረ መረጋገጺ ረኽቦም ኣለዉ። ከም መርትዖ ናይዚ ኹእ፡ ሓደ ዘመን ኣቐዲሙ ብዘይተጠብሰ ጡብ ዝተሰርሐት ቤተክርስቲያን ኣብ ፋራስ እተባህለ ቦታ እተረኽበ ቦቲ ሓደ፡ ኣብ ቃስር-ኢብሪም እተባህለ ቦታ እተረኽበ ክርስትያናዊ ርኽበት ድማ ብተመሳሳቢ እዋን ተረኺቡ። እምበኣርከ፡ ክርስትና ነቲ ታሕተዋይ ክፍሊ ሕብረተሰብ ካብቲ ዮሃንስ በዓል ኤፌሶን ዝጠቐሶ ዕለት ቀዳሙ ዝበጸሐ እዩ ዚመስል። እዚ፡ ምስ ግብጺ ዝነበረ ርኽብ ቀጸሊ ብምንባርን፡ ኣብ ፊልያ መዳወብቲ ግብጽን ኑብያን ዝነበረ ቦታ ክርስትያናዊ መንበረ ጽጵስና ኣቐዲሙ ካብ ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ ምንባርን ርኢኻ ዜገርም ነገር ኣይኮነን። ብዝኾነ ግና እቲ ዝተራእየ ለውጢ ናይ ስነ-ስርዓት ኣቀባብራ ርኢኻ፡ ኣብቶም ገዛእቲ ወገናት ጥራይ ዘይኮነስ ኣብቲ ህዝቢ ኑብያ ብሓፈሻውን ቅልጡፍ ዝኾነ ምቕባል ክርስትና ኣብ መፋርቕ ሻድሻይ ዘመን ከምዝተራእየ እዩ ዚሕብር።⁸

ብዘይካ እቲ ናይ ኑብያ መንግስቲ ኣብ ሰሜናዊ ሸንኽ ናይ ሱዳን፡ ኣቐዲሙ ዝመጸ ሰልጣን ኣብ ሰሜን ምብራቕ ኣፍሪቃ ነይሩ እዩ። ኣብዚ እዩ ደሓር እቲ ኣቐዲምና ዝጠቐስናዮ ታሪኻዊ ክስተት መጻኡ። ብዛዕባዚ ዚገልጽ ነዚ ክፍሊ ንመልከት፡

ብርግጽ ... ኣብ ኢላፋንታይን ብፍላይ ኣብ ሲኒም (ኣስዋን፡ ካርቱም) ሓደ መሳፍሮ ኣይሁድ ወይ ጭፍራ ኣይሁድ ነይሩ እዩ። (ኢሳ 49:12) ሕዝቢ መሮዌ ከምቲ ናይ ኣይሁድ ስርዓተ እምነት ምቕባሎምኡ እንተ ዘይተነጸረ፡ ኣብ ኢላፋንታይን ድልዱል ማሕበረ ሰብ ኣይሁድ ስለ ዝነበረ ሉቃስ ወንጌላዊ ኣብ ግብሪ ሃዋርያት 8:27 ዝገለጸ፡ ሓደ ስሉብ በዓል ስልጣን ህንደኬ ንግስተ

8 ቅድምዚኣ ዝተጠቐሰት ምል (Ibid)

ኢትዮጵያ (መሮፎ፡ ኩሽ) ከም ስርዓተ ኦሪት ናብ የሩሳሌም ኪሳጣድ ዝኸደ (ዘጸ 34:18-23፡ ዘሌ 23:5-44፡ ዘዳ 16:1-17) በቶም ኣብ ኢሳጳንታይን (ሱዳን) ዝነበሩ ኣይሁድ ናብ እምነት ኦሪት ዝሓተወ ወደባት መሮፎ ከም ዝኾነ ይጸመን።⁹

ናይ ኑብያ ስልጣን እምበኣር፡ ካብቲ ኣብዚ ሕጂ “ትግራይን” “ደቡብ ኤርትራን” ተባሂሉ ዚፍልጥ ዘሎ ንግስነት ኣኸሱም ዚበሃል ዝነበረ ሓያል መንግስቲ ዝተፈልየ ከምዝኾነ ታሪኽ ይሕብር። ብመሰረት ጽልዋ ሳባውያን፡ እዚ ከባቢ ኣብ ከመይ ዝበለ ደረጃ ስልጣን ምብጽሖ ሓወልታታት ናይቲ ዘመንን ዑናታት ቅርስን ምውካስ ይከኣል። እንተኾነ ጣኦታዊ ኣምልኾ ኣብዚ ከባቢ ከምዝነበረ እቲ ሓወልታታት ባዕሉ ዚምስከሮ ነገር እዩ። ብዘይካዚውን ገለ “እስራኤላውያን” ናብዚ ከባቢ ምስዳዶም ይንገር እዩ። ጽልውኡም ኣብ እምነት ናይዚ ህዝቢ እዚ ምሕዳግም ዚነግር ብሂል ድማ ኣሎ። በዚ ኾነ በቲ ግን ካብ ዛንታ ወይስ ጽውጽዎያት ናይዚ ከባቢ እዚ ገለ ነገር ኪጭበጥ ዚከኣል እንተኾይኑ እስከ ንመልከት።¹⁰

ብደ/ር ዳቪድ ፊሊፕስን ናይ ብሪቲሽ ኢንስቲትዩት - ምብራቕ ኣፍሪቃ - ካብ 1993 - 1998 እተገብረ ኣርኪኦሎጂካዊ መጽናዕቲ ከምዚሕብሮ፡ ስልጣን ኣኸሱም ኣብ መጀመርያ ፍርቂ ናይ መወዳእታ መዋእል ቅድሚ ልደት ክርስቶስ ጀመረ። እቲ ስልጣን ኣብ ማሕረስን ጉስነትን እተሞርኮሰ ኮይኑ፡ ናብ ንግዳዊ ንጥፊታት ዓለምለኸዊ ማሕበረ ቁጠባን ዝማዕበለ ግና ድሒሩ እዩ። እዚ ከምዚ እናበለ ኣብ ከባቢ ራብዓይ ዘመን ድ.ል.ክ ኣብ ጥርዚ ናይ ስልጣንኡ በጽሖ። ኣብዚ እዋን እዚ ንግዳዊ ከምኡውን ውሽጣዊ ቁጠባዊ ህይወት ማዕበለ። እዚ ኸኣ ኣብ ክርስትያን ዓለም ንኺፍለጥ ሓጋዚ ምንባሩ ኣየጠራጥርን።¹¹

ካብቶም ስልጣን ኣኸሱም ዚፍለጠሎም ኣቐዲምና ከምዝጠቐስናዮም ነገራት፡ እቶም ኣብ ዝተፈላለዩ ዘመናት እተተኸሉን እተወቐሩን ሓወልታታትን ብእምኒ እተሰርሑ ኣብያተ ክርስትያንን እዮም። ገሊኦም ቁመቶምን ዕቤቶምን ምስናይ ጥበብ ኣሰራርሓምን ርኢኹ፡ እቲ ስልጣን ኣብ ከመይ ዝበለ ደረጃ በጺሖ ምንባሩ ንምግማቱ ኣየጸግምን። ኣብ ከምዚ ዝበለ እዋን እዩ እምበኣር ክርስትና ኣብ ምድሪ ኣኸሱም ኪረግጽ ዝጀመረ። ኣንፊት ስልጣን ኣኸሱም ድማ ደሓር ብክርስትና ኪጽሎ ኸኢሉ።

9 መሪኒታ ይትባረኽ በርህ - ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተክርስቲያን ኤርትራ - ቢብል መጽሓፍ ንኣብነት ተወኪስ

10 ንዘሰፍሖ ምንጽጻራዊ ትንታኒ ናይዚ ኣረኣኢያ እዚ ብኣለቃ ተክለጻዲቅ መኲሪያ እተጻሕፈ የኢትዮጵያ ታሪኽ ተወኪስ።

11 David W. Phillipson "Aksum: An African Civilization" Albert Reckitt Archaeological Lecture, 2000

ኣብቲ መጀመርያ፡ ክርስትና ብዘይካ እቲ ናይቲ “ሰላብ ኢትዮጵያዊ” ምልዋጥን፡ ሃዋርያ ማቴዎስ ኣብዚ ከባቢ ዝሰበኾ ዚበሃል ወንጌልን እዋ ድማ ብሰማእትነቲ እተዛዘመ¹² እንተዘይኮይኑ ብሰፊሖ ኣብ ከባቢ ኤርትራ ከምኡውን ናይ ሕጂ ኢትዮጵያ ቅድሚ ራብዓይ ዘመን ኣሰፋሕፊሖ ነይሩ ክንብል ኣይንኸእልን ኢና። እቲ ገለገለ ጸሓፍቲ፡ ሃዋርያት ባዕሎም ኣብዚ ከባቢ መጸእም ሰቢኹም እዮም እዋ ወንጌል ተዘርጊሖ ነይሩ እዩ ዚብሉዎ እኹል ኪኸውን ኣይከእልን።¹³ ከመይሲ ማቴዎስ ወንጌላዊ፡ ወንጌል የብጽሖ ደኣ እምበር እቲ ህዝብስ ኣብ ክርስትና ደልዲሉ እዩ ክንብል ኣይንኸእልን። ህዝቢ እዚ ከባቢ ከም ኩሉ ኻልእ ኣረማዊ እምነት ዝነበሮ ህዝብታት ነቲ ሃዋርያ ብምቕታል እዩ ምላሽ ሂቡ። ደሓር ወንጌል ደጊሙ ክሳብ ዚመጽ ድማ ዝኾነ መሰረታዊ ለውጢ ኣብቲ ህዝቢ መጸኢ ኪብል ታሪኽ ኣይድግፈናን። ግናኹ፡ እዚ ኣብ ከባቢ ናይ ጥንቲ ኢትዮጵያ (ኑብያ) ዝነበረ ህዝቢ ናይ ክርስትና ዓብዪ ጽልዋ ኪረከብ ዝኸኣለ ኣብ ከባቢ መወዳእታ ሻድሻይ ዘመን እዩ። ኣብዚ እዋን እዚ ግን ይትረፍዶ ንኣኸሱም ኪጸሉ ንርእሱውን ድልዱል ክርስትና ኣይበጽሖን።¹⁴ ክርስትና እምበኣር ንምድሪ ኑብያ ኮነ ብሰፊሖ ንምድሪ ጸለምቲ ምስ ሓያል ጽልዋኡ ዝበጽሖ ሓያሎ ዓመታት ድሕሪ ቀዳማይ ዘመን እዩ።

ክርስትና ኣብ ምድሪ ሓበሻ

ምድሪ ሓበሻ ኢልና እንጽውዖ ዘሎና ነቲ ካብ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ኣብ ንግግም ቀይሖ ባሕሪ ዝነበረ ስልጣን ወድ ሰብ እዩ፡ ሳባውያን ከምኡውን ካብኦም ፊሊሶም ዝተጓዕዙ ኣግኣዝያን ዝሰፈሩሉ ምድሪ ድማ እዩ። ኣብኡ ብፍላይ ድሕሪ ልደተ ክርስቶስ ናይ ኣኸሱም ንግስነት ግዝኣቲ ጀመረ። ማሕበራዊ ስልጣንኡ ኣብ ኣረማዊ እምነት ዝተመሰረተ ኮይኑ፡ እዚ መንግስቲ እዚ ካብ ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ ንወንጌላዊ ዕዮ ክርስትያናት ኪስሕብ ጀሚሩ። ቅድምዚ ግና ኣብኡ እዚ እዩ ኺበሃል ዚከኣል ወንጌላዊ ስራሕ ከምዝነበረ ዝኾነ ታሪኻዊ ጭብጢ ኣይንረክብን።

ኣብዚ ናይ ኣኸሱም ዘመን ስልጣን ብፍላይ እኳ ኣብ ዘመን ኤዛናን ቅድሚኡ ዝነበሩ ነገስታትን ሓደ ግሩም ዝኾነ ተርእዮ ንረከብ ኢና። ሽሕዒ ኣብ መንጎ መንግስታት ሮሜን ኣኸሱምን ዓብዪ ንግዳዊ ምልውዋጥ ከምዝነበረ እንተተተረጎበ፡ ጽልዋ መንግስቲ ሮሜ ኣብዚ ከባቢ ግና ኣብ መንፈሳዊ ሸነኹ ብዙሕ ኣይንረክብን። ከመይሲ ነቲ ኣረማዊ እምነት ኣኸሱማውያን

12 John Foxe and The Voice of Martyrs, *Foxe's Book of The Martyrs*, 2007, ገጽ 12 ተወኪስ

13 መሪኒታ ይትባረኽ በርህ - ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተክርስቲያን ኤርትራ - ቢብል መጽሓፍ ንኣብነት ተወኪስ

14 *African Journal of Evangelical Theology*, "Nubian Christianity — The Neglected Heritage", Paul Bowers, iv, 1, 1985 p.3-23

ከልውጦ አይከለን። ድሒሩ ዝመጸ ክርስቲያን ተጓዳዊ ዝነበረ ፍረሚናጦስ (አባ ሰላማ) ከምኡውን እቲ ንዕኡ ዝጸንሐ ኩነታት መንግስቲ ኣኹሱም ከኣ ናይዚ ምስክር እዩ። እምበኣርከ ናይ ክርስቲያን ምምጻእ ኣብዚ ከባቢ እዚ ምስ ምምጻእ ፍረሚናጦስ እተተሓሓዘ እዩ። ናይ ፍረሚናጦስ ምምጻእ ናብዚ ከባቢ እዚ ግና ብዘይካ እቲ ኣብቲ እዋን ዝነበረ ንግዳዊ ከምኡውን ካልእ ዝምድናታት፡ ብዓቢኡ ድማ ናይ መርፊዮስ ጉዕዞ ምስ ዝኾነ ካልእ ከተሓሓዙ ኣይንኸለልን።

ግናኹ፡ ምምጻእ ክርስቲያን ብመገዲ ፍረሚናጦስ ከመይ ይመስል ነበረ? ሃዋህው ናይ መንግስቲ ኣኹሱምከ ኣብዚ እዋን እዚ ንክርስቲያን ኪቐበል ድሉውዶ ነይሩ? ናይዚ ክፍሊ ትንታኑና ነዚ ሕቶታት ኪምልስ ኪፍትን እዩ።

ቀዳማይ ምዝርጋሕ ወንጌል፡- አባ ፍረሚናጦስ

አብ ራብዓይ ዘመን መርፊዮስ እተባህለ ፈላስፋ በዓል ጢሮስ (ሶርያ) ምስ ክልተ ኤደሲዮስን ፍሩመንቲዮስን (ፍረሚናጦስ) እተባህሉ መንእሰያት ካብ ሃገሩ ተላዒሉ ንህንዲ ኪድህስስ ተበገሰ። አብ ጉዕዞኡም ግና እንተ ኣንፈት ሰሐቶም እንተ ኣብ ሓደ ገምገም ንኼዕርፉ ናብ ግዝእት ኣኹሱም መጹ። እዚ ገማግም ባሕሪ ሕጂ ግዝእት ኤርትራ ዘሎ እዩ። እቶም ደቂ ኣኹሱም ግና ምስ ሮሜ ዝነበሮም ዝምድና ሓርፊፋ ብምንባሩ ሕንሕን እዚ ንብዘለዉ እቶም ሰብ እታ መርከብ ቀተሉዎም። ንኸልተ ካብኦም ንሓቶም ድማ እዞም ኣብ ላዕሊ ተጠቓሶም ዘለዉ መንእሰያት ግና ናብ ንጉስ ኣኹሱም ዝነበረ እሉ ኣሚዳ ኣምጽኡዎም። እዞም መንእሰያት ኣብ ቅድሚ እቲ ንጉስ ሞገስ ረኽቡ እዋ፡ ኤደሲዮስ ኣሰላፊ ሚስ፡ ፍሩመንቲዮስ ከኣ ጸሓፊ ናይቲ ንጉስ ተሸይሞም ኣገልገሉዎ።¹⁵ ነዚ ታሪኽ ኣብ ናይ ግእዝ መጽሓፈ ስንክሳር ናይ 26 ሓምለ ክንረኽቦ ንኸለል። ነዚ ዚገልጽ ሓሳብ ኣብዚ ዚሰዕብ ንርእ፡-

አመ ጃወጂ ለሓምሌ ... በዛቲ ዕለት ካዕበ ኣዕረፈ አባ ሰላማ ከግቲ ብርሃን ጳጳስ ዘኢትዮጵያ ወከመዝ ውእቲ ዜናሁ፡ መጽኢ ኣሐዱ ብእሲ እምብሔረ ጽርዕ ዘስሙ ማርጵዮን ሊቀ ጠቡብት እንዘ ይፈቅድ ይርእያ ለብሔረ ኢትዮጵያ ወምሰሌሁ ክልኡቲ ደቂቅ እምኣዝማዲሁ፡ ስሙ ለኣሐዱ ፍሬ ምናጦስ ወለካልኡ ኣድሰዮስ ወዕ እለ ይሰምይዎ ሲድራኮስ ወበጽሐ በሐመር ሐይቀ ብሔረ እግዚ ወርእየ ኩሎ ሠናያተ ዘፈተወት ልቡ ወእንዘ ይፈቅድ ይትመየጥ ብሔሮ ተንሰኡ ...፡

ትርጉም ናይዚ ድማ፡-

በዛ ዕለት ዚኣ ድማ (26 ሓምለ ብግእዝ) አባ ሰላማ ከሳቲ ብርሃን ጳጳስ ኢትዮጵያ ዓረፈ፡ ዛንታኡ ኸኣ ኸምዚ እዩ። ሓደ ማርጵዮን (መረጵዮን) ዝስሙ ሓለቓ ፈላስፋታት ንኢትዮጵያ ኪርእያ ኢሉ ካብ ሃገረ ጽርኢ (ግሪኽ)

መጽ። ካብ ቤተሰቡ ክልተ ጃልዑ፡ ስም እቲ ሓደ ፍረሚናጦስ ስም እቲ ኻልኣይ ኣድሰዮስ (ኤደሲዮስ) ገሊኦም ሲድራኮስ ዚብልዎውን ኣለዉ፡ ምስኡ ነበሩ። ብመርከብ ኣብ ቀላይ ኣግኣዚ ምስ በጽሐ ንልቡ ባህ ዘበለ ኹሉ ጽቡቕ ነገራት ተጓዘበ ...።¹⁶

ሃጸይ እሉ-ኣሚዳ ነዊሕ ከይጸንሐ ሞተ። ሰበይቱ ድማ ወዳ እሉ-ኤዛና ከላዕ ዚዓቢ እዞም ክልተ ማለት ፍረሚናጦስን ኤደሲዮስ ነታ መንግስቲ ብሕድሪ ኬመሓድሩዎ ሸመቶም። እዞም መንእሰያት ብመጉዚትነት ነታ መንግስቲ መርሕዎ። ምስናይዚውን ንኤዛና እቲ ህጽን ወዲ መሃርዎን ኣሰልጠኑዎን። ደሓር ኤዛና ዓበዩ ሃጸይ ኤዛና ተባሂሉ ድማ መንግስቲ ሓዘ። ንፍረሚናጦስን ኤደሲዮስን ከኣ ናብ ዓዶም ኪኸዱ ፈቐደሉም። እዞም ክልተ ዋላኳ ነቲ ንጉስ ብዙሕ ዜርብሑዎ እንተነበሩ ከም ፍታዎም ኪኹኑ ግና ኤዛና ሓራ ኪወጽ ዕድል ሃበዎ። ኣብ እዋን ኣገልግሎቶም ንሓቶም ክርስቲያን ብምንባርም ምስ ካልኣት ክርስቲያናት ነጋዶ ኮይኖም ወንጌል ኣብ ምስፋሕ ይሓብሩ ነበሩ። ነጻ ምስኮኑ ኸኣ፡ ኤደሲዮስ ናብ ዓዱ ናብ ጢሮስ ከደ፡ ፍረሚናጦስ ግና ብኡ-ብኡ ብእስክንድርያ ኣቢሉ እናሓለፈ ከሎ ኣብ እስክንድርያ ንጓሳ እቲ ቤተክርስቲያን ንኣትናቴምስ ረኽቦ እዋ ኣብ ምድሪ ኣኹሱም ወንጌል ተቐባልነት ብምርካብ ጓሳ ኪለእኹ ተማሕጸኖ።

ፍረሚናጦስ ነዚ ኺገብር ናብ እስክንድርያ ምስከደ ቀልጢፋ ናብ ዓዱ ኣይከደን፡ ዋላውን ናብ ኣኹሱም ኣይተመልሰን። ግናኹ ኣብኡ ንኸባቢ ሓሙሽተ ዓመታት ጸንሐ እዋ ስርዓት ቤተክርስቲያን ተማህረ። ብድሕርዚ ድማ ኣትናቴምስ ብዘይካ ፍረሚናጦስ ነዚ ዕዮ ጽጵስና ዚበቅዕ ካልእ ከምዘየሎ ኣስተብሃለ እዋ ንፍረሚናጦስ (ፍሩመንቲዮስ) ጓሳ ኪኸውን ብምቕባእ ናብ ኣኹሱም ሰደደ። ናብ ምድሪ ሓበሻ ተመሊሱ ድማ ኣብ ኣኹሱም ቤተክርስቲያን መስሪቲ ጓሳ ማሕበር ብምጻን ኣገልገለ። ኣብዚ እዋን ብዛዕባ ዝነበረ መገዲ ናይ ፍረሚናጦስ ብዙሕ ዛንታታት ኪህሉ ኸሎ ጽጹይ መጽናዕትታት ዚሓትት ምጻኑ ኣይሰሓትን። ከመይሲ ብናይ ትውፊት ብሂላት እዩ ዝያዳ ዚዘንቱ። ግናኹ ብሓፈሻ በቲ ንሱ ዝገበሮ ወንጌላዊ ዕዮ ሃጸይ ኤዛና ናብ ክርስቲያን መጽ።¹⁷ ንሱ እዚ ሃጸይ ንርእሱ “ወልደ ማሕረም እቲ ዘይሰዓር” ኢሉ ዚገልጽ ዝነበረ ውሉድ ናይቲ “ኣብ ልዕሊ ኹሉ ፍጥረት ሰማይን ምድርን ዝኾነ ጎይታ ሰማይ” ኢሉ ኪገልጽ ጀሚሩ።

ብ356 ድ.ል.ክ፡ ፍረሚናጦስ ኣቡን ናይ ኣኹሱም ኮነ። በቲ ኣብ ታሪኽ ዚጽወዱሉ ስም ማለት “አባ ሰላማ” ወይስ አባ ሰላም ተባሂሉ ድማ ይፍለጥ። እዚ፡ ንፍረሚናጦስ ቀዳማይ ፓትርያርክ ናይ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ኢትዮጵያ ይገብሮ። ክርስቲያን ኣብዚ እዋን እዚ ናይ መንግስቲ ኣኹሱም ወግዓዊ እምነት ኮነ። ግናኹ እዚ ኣገባብ ኣቀባብኣ ናይ ኣቡን ልማድ ኮይኑ

15 Mark Shaw: *The Kingdom of God in Africa*, Grand Rapids, 1996. p. 62-63.

16 ኣብ መጽሓፍ ፡ መረኢታ ይትባረኽ በርህ ፡ ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተግባሪ ቤተክርስቲያን ኤርትራ እተጠቐሰ
17 ቅድምዚኣ ዝተጠቐሰት ምንጪ, (Ibid p. 63)

ቀጸለ እዋ፤ ፓትርያርክ ኦርቶዶክስ ካብ ቤተክርስቲያን እስክንድርያ ብምሻሙ እታ ቤተክርስቲያን ብግብጻዊ ኮፕቲክ እምነት እትመሓደር ኮነት።

ከምዚ ኢሉ እምበኣር ክርስትና ኣብ ኣኹሎም እናሰፍሐ ከደ። እቲ ስርዓተ ኣምልኽ ግና ነቲ ዝነበረ ኣረማዊ ኣገባብ ኣምልኽ ከም ዘለዎ ሓደጎ። ብፍላይ ከኣ፡ ዋላኳ ኤዛና ናይ ኣኹሎም ፈለማ ክርስቲያን ንጉስ እንተነበረ፡ ነታ መንግስቲውን ክርስቲያን መንግስቲ እንተነበረ፡ ነቲ ዝነበረ ጽልዋ ጣኦታዊ ኣምልኽ ኣጸቢቐ ኪሓድጎ ኣይከኣለን። ካብዚ እተላዕለ ድማ እዩ ነቲ ጣኦታዊ ምንጪ ዝነበረ ምህናጽ ሓወልታታት ናይ ኣኹሎም ዝቐጸሎ። ኣብቲ ፈለማ እንተርኢና ሳባዊ ጽሑፋት እዩ ዚውቀሮ ዝነበረ። ድሒሩ እዚ ብክርስቲያናዊ ምስልታት ደላ ተተክኦ እምበር ፈጸሙ ኣይተሓድገን። ነቲ ኣረማዊ ልማድ ናብ ክርስቲያናዊ ልማድ ምልዋጥ ጥራይ እዩ ተራእዩ።

ብዘይካዚ እቲ ህዝቢ ብሰፊሖ ናብ ክርስትና ኣይመጸን። ከመይሲ እቲ ጣኦታዊ መቐድስ ምቕጻሉ ኣይተረፈን። ክርስትና ድማ ኣብቲ ጸቢብ መመሓላፊ ካብ ኣኹሎም ክሳብ ኣዱሊስ እዩ ተሓጺሩ ዝነበረ። ድሒሩ ቋንቋ ግእዝ ብመጠኑ ኣብቲ ስርዓተ ኣምልኽ እኳ ኪሓቱ እንተጀመረ፡ እቲ ስርዓተ ቅዱሴ ናይቲ መቐድስ (ኣብያተ ክርስቲያን) ብቋንቋ ግሪኽ (ጽርኢ) እዩ ዚካየድ ነይሩ። ስለዚ ቋንቋ ግእዝውን ጽፈቱ ሓልዩ ዝመጸ ድሕር ኢሉ ምዃኑ ክንግንዘብ ንክእል።

ኣባ ፍሪሚናጦስ ኣብ ሰሜናዊ ክፍሊ ትግራይን ደቡባዊ ኤርትራን ኣብ ዚገዝእ ዝነበረ መንግስቲ ኣኹሎም ሓያሎ ወንጌላዊ ዕዮታት ምግባሩ ታሪኽ ብዝተፈላለየ መገድታት ይገልጽ። እዚ ንቅዱሳት መጻሕፍቲ ብምትርጓምን ስርዓታት እምነት ክርስትና ብምትካል ከምኡውን ኣብ በፀሕ ኣብያተ ክርስቲያናትን ኣገልገልቲ ጓሶትን ኣቐሽሽትን ብምሽያም ነቲ ሰፊሕ ዕዮ ባይታ ከምዚሕዝ ዝበሮ። ከም ኣብ ኩሉ ሚስዮናዊ ዕዮታት ወንጌል፡ ኣቡና ሰላማ (ኣባ ፍሪሚናጦስ) ኣብ ቋንቋ ግእዝ መሰረታዊ ዝኾነ ለውጥን ምሕዳስን ኬተሓታትው ከኣለ። እዚ ንትርጓሚ መጻሕፍቲ ኣዝዩ ጠቐመ፡ ክርስትና ድማ ብዕሊ ብቋንቋ ግእዝ ኪስትምሃር ጀመረ። ቅድሚኒ ቋንቋ ግሪኽ እዩ ዓብላሊ መናገዲ ከምኡውን መገልገሊ ስብከት ሃይማኖት ዝነበረ። እምበኣርከ፡ ወንጌል በዚ መገዲ ኣብ ምድሪ ኣኹሎም (ኤርትራን ትግራይን ኣጠቓሊሉ) ፈጸሙ ኪስልጥን ጀመረ። እዚ ክሳብ ዕለተ ሞት ኣባ ፍሪሚናጦስ ብ380 ድ.ል.ክ ቀጸለ።

ኣብዚ ዘመን እዚ ሃጸይ ኤዛና ኣብ ፖለቲካዊ ሸነኽ ናይ መንግስቲ ምስ መንግስቲ ሮሜ ዝምድና ይቐጽል ነበረ። ካብዚ እተላዕለ ድማ ብደገፍ ናይ መንግስቲ ሮሜ ነታ ምዕራብ ካብ መንግስቲ ዝነበረት መንግስቲ ኑብያ ወረረ። ዋላኳ እታ መንግስቲ ኑብያ ክርስቲያን መንግስቲ እንተነበረት፡ ነታ ርእሰ

ከተማ ናይ መንግስቲ ኑብያ ዝነበረት መሮዩ ኣዕነዋ። ዳሕራይ እተረኸበ ቅርስታት ከምዚሕብሮ እዛ ከተማ እዚኣ ዓባይ ክርስቲያናዊት ከተማ ምንባራ ምግንዛብ ይከኣል።

ካልኣይ እዋን ምዝርጋሕ ወንጌል

ኣስታት ሚእቲ ዓመት ድሕሪ ኣባ ፍሪሚናጦስ ናብ ምድሪ ሓበሻ ወንጌል ሒዞም ዝመጹ እቶም ትሸዓተ ቅዱሳት ብምባል ዚፍለጡ ወንጌላውያን እዮም። ንሶም ነቲ ዕዮ ወንጌል ዝያዳ ኣብ ደቡብ ኤርትራን ሰሜናዊ ሸነኽ ናይ ትግራይን ኪዘርግሑዎ ከኣሉ። ዝያዳ ካብቲ ዝገበሩዎ ጽልዋታት ምስእንርኢ ኣብ ገዳማዊ ህይወት ምንኩስና ኣዝዩ ሰፊሕ ዕዮ ምዕያዮም እዩ። ብርግጽ ገዳማዊ ህይወት ቅድሚኦም ቦቶም ምስ ናይ ፍሪሚናጦስ ኣገልግሎት ደሚርካ ሓያሎ ኣበርክቶ ከምዝገበሩ ዚንገረሎም ግብጻውያን ኣቡናት ኣባ ኣንጦንዮስ ከምኡውን ኣባ ጳክሚስ ድሮ ከምዝተጀመረ እዩ ዚፍለጥ። ኣብ ምድሪ ኣኹሎም ዝያዳ ሰፊሖ ኪምስረት ዝኸኣለ ግን በዞም ዝጠቐስናዮም ትሸዓተ ወንጌላውያን እዮ።

ብሓፈሻ ገዳማዊ ህይወት ኪረኣ ኸሎ፡ ብመሰረት ኣብ ናይ ኢትዮጵያ ፓትርያርክ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ተዋህዶ ዌብሳይት እተረኸበ ጽሑፍ ከምዚ ይመስል፡-

“ገዳማዊ ሰብ” ብመሰረት ግብራዊ ኣገላልጺ - ብዘይ እተቃመመን መቐረቱ ጥዑምን መባልዕ፡ ብዘይ ዜብለጭልጭን ምወቕን ክዳን ዚነብር፡ ንኣፉ ብጠሊ ባዕርታት ዚሰቲ፡ ትርኢሱ እምኒ ዚገብር፡ ብናቐ እንሰሳታት ዘገዳምን ብትርኢት ለይትን ዘይሰንብድ፡ ንምድራዊ ህይወት ዚሓድግ፡ ንርኢሱ ካብ ስጋዊ ድሊታት፡ ሓጎስን ባህታን ዚገትእ፡ ኣብ ዕለታዊ ህይወቱ ኹሉ ሓጎስን ኣብ ካልኣት ምውካልን ዜርኢቶ፡ ኣብ ርኢሱ ዚውከልን ንፍሱ ዚድግፍን፡ ፈጸሙ ኣብ ጸምን ጸሎትን እተጸምደ፡ ንግብሪ ሰማእትነትን ሰናይን እተወፈየ ናይ ኣምላኽ ሰብ እዩ።”¹⁸

እምበኣርከ ኣብቲ ዘመን እቲ ናብ ምድሪ ሓበሻ ኪመጽእ ዝጀመረ ዓይነት ክርስትና ኣድህቦሉ ኣብ ባሕታውነት ከምዝነበረ ካብዚ ክንግንዘብ ንክእል።

ሻድሻይ ዘመን፡ እዚ ከምዚ ኢሉ ኸሎ፡ ኣብ ውሽጢ መንግስቲ ኣኹሎም ከምኡውን ማእከላይ ሸነኽ ናይ ኤርትራ ገዳማዊ ህይወት ይቐጽል ነይሩ። ኣብዚ ጎሊሑ ዚረኣ ድማ እቲ ብኣባ ዮሃን (ዮሃንስ) ብሻድሻይ ዘመን ዚካየድ

ዝነበረ ዕዮ እዩ። አባ ዮሃን ሶርያዊ ዝመበቀሉ ኮይኑ ምስ ካልኣት ግብጻውያን ኮይኑ አብ ከባቢ ዞባ ዓንሰባ አብ ዚርከብ ቦታ ገዳም ብምትካል፡ ወንጌላዊ ዕዮን ናይ ብሕትውና ህይወትን አስተምሃረ። እዚ ገዳም እዚ ደብረ ሲና ተባሂሉ ዚፍለጥ እዩ። አብ ናይ ምድረ ኤርትራ ክርስትና ድማ ዓብዪ ጽልዋ ዝነበሮን ዘለዎን እዩ። ንሱ ድማ ምንጪ ገዳማዊ ህይወት አብዚ ምድሪ ምጻኑ ዜረጋግጽ ጭብጢ እዩ።

ሓምሻይ-ሻድሻይ ዘመን፡- ካብዚ ቀጺሉ አብ ምድሪ ኤርትራ ሰፊሕ ሰብከት ወንጌል ዘካየደ ጥንታዊ አቦ ብአባ ሊባኖስ ወይ አባ-መጣዕ ዚፍለጥ ወንጌላዊ እዩ። ንሱ ካብ ሃገረ ቁንስጥንጥንያ፡ መንግስታዊ መዓርጉ ሓዲጉ ዝመጸ እዩ። ናብ ግብጺ መጸኢ ድማ ብጳኮሚስ ንአቡንነት ድሕሪ ምቕብሉ፡ (አባ ጳኮሚስ ብ348 ድ.ል.ክ ሞተ) ናብ ምድረ ኤርትራ መጸ እዋ አብታ ሃገር አባዩ ቦታኡ ወንጌል ድሕሪ ምዝርጋሕ ክሳብ ናብ ጉሕጭዓ በጽሖ። አብኡ ናይ ወንጌል መናሃርያ ከምኡውን ምንኩስንዊ ህይወት ዚምርሓሉ ገዳማት ከምዝተኸለ ይንገር። እዚ ዚኸውን ዘሎ ቅድሚ ዘመን ዮሃን ምጻኑ እዩ። ንደቀ መዛሙርቱ አሰልጢኑ አብ ባቕላ እተባህለ ቦታ ወንጌል ማቴዎስ ናብ ግእዝ ብምትርጓሙ ድማ ወንጌል አብ በቦታኡ ኬስተምህሩ አኸአሎም። አባ ዮሃን ከምኡውን አባ-ሊባኖስ ጽልውእም ሰፊሕ ካብ ምንባሩ ዝተላዕለ አብ ዝተፈላለየ ከባቢታት ዞባ ደቡብ ንዝኸርም ዚገልጽ ከም እንዳባ-ሓኒ፡ እንዳባ-መጣዕ ዚበሃል ገዳማት ብአስማቶም ዚሰዩም አብያተ ክርስትያን ንረክብ። በዚ ድማ ናይ ኤርትራ ሃዋርያት እናተባህሉ ይጽውዑ።

ናይ አባ-ሊባኖስ ዛንታ ምስእንርእኢ አብ መወዳእታ ናይ ዘመኑ ናብ ደቡባዊ ምዕራብ ከይዱ ብጥንታዊነቱን ታሪኻዊ አገዳስነቱን ዚፍለጥ አብ ገደል ዚርከብ ገዳም ተኸለ። እዚ ገዳም እዚ ብአሃም (ሃም) ዚፍለጥ እዩ። እዚ ድሕሪ አባ ሊባኖስ ጽልውኡውን እናሰፍሖ፡ ምስ ገዳም ደብረ ዳሞ ናይ ትግራይ ክሳብ ዚዳረግ ኮነ። ደብረ ሊባኖስ-ሃም እናተባህለ ድማ ኪጽዋዕ ጀመረ። ጽልዋኡ ክሳብ ማእከላይ ዘመን ቀጺሉ። አብ ዘመን አቡነ ኤልያስ ናይ አኸሱም ከምኡውን ሃጸይ እለ-ዝበዝ፡ አቡነ ሊባኖስ አብ አኸሱም ንዝተራእየ ተግባረ ሲሞኒይ (ብገንዘብ መንፈሳዊ ረብሓ ክትዕድግ ምድላይ) ምስተቐመመ ሰደት ገጠሞ። አብ ዳረቕ እተባህለ ምድሪ አጸምእ ድማ ተሓየረ። እንተኾነ ናይቲ እዋን አቡንን እቲ ሃጸይን ኪፈትሑዎም ተገደዱ እዋ ናብ ጉና ጉና እተባህለ ቦታ ተወሰደ። አብኡ ሃጸይ ገብረ መስቀል ንአቡነ ሊባኖስ በጽሖ ብሰሙ ቤተክርስቲያን ቤተ መስቀል ሃጸሉ። ክሳብ ዕለተ ሞቱ አቡነ ሊባኖስ ብምንኩስናዊ ህይወት አገልገለ።

ገዳማዊ ህይወት ምንኩስና አብ ምድሪ ኤርትራን ናይ ሕጂ ኢትዮጵያን ብኸልተ መገዲ ከምዝመጸ ክንርዳእ ንኸእል። ናብ ምድሪ ኤርትራ ዝመጸ

ብእኒ አባ ዮሓን ከምኡውን አባ ሊባኖስ ኪኸውን ከሎ፡ ደቡብ ምስእንኸይድ አብ ምድሪ ኢትዮጵያ በቶም ተስዓቱ ቅዱሳን ምጻኑ ንርዳእ። ዋላኳ እዚ ተወራራሲ እንተኾነ፡ ከም አብያተ ምህሮ (ሰኩልስ እፍ ሞናስቲሲዝም) እንተርኤናዮም - ቤት አቡነ-ሊባኖስ ከምኡውን ቤት አቡነ-አረጋዊ - ኢልና ክንገልጸም ንኸእል።

ተስኣቱ ቅዱሳን

ብ480 ድ.ል.ክ፡ ድሕሪ ናይ አባ ዮሃን ከምኡውን አቡነ ሊባኖስ ዘመነ ዕዮ ወንጌል፡ ትሸዓተ ሚስዮናውያን ካብ ሶርያ ናብ አኸሱም ምምጽእም ይንገር። ዝመጹሉ ቦታ ካብ ሮሜ ምጻኑ እዩ አብ ዝተፈላለየ ጽሑፋትን ገድልታትን ዚንገር። እዚ ሮሜ እዚ ግና ብመሰረት አጸዋውዓ ናይ አኸሱም ጸሓፍቲ፡ ንመላእ ግዝኣት መንግስቲ ሮሜ ዚገልጽ እዩ። ካብዚ ምግንዛቡ ከምዚከአል ድማ ካብ ዝተፈላለየ ሃገራት ናይ መንግስቲ ሮሜ ምምጽእም ንርዳእ። ብመሰረት ፕሮፌሰር ሰርገው ሃብለ-ሰላሴ፡ ታሪኽ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ከምዚጠቕሶም እዞም ትሸዓተ፡ ዘሚከኤል (አቡነ አረጋዊ)፡ ይስሓቕ (አባ ገሪማ)፡ አባ አፍጽ፡ ጳጳሳዊዎን፡ ሊቃኖስ፡ አሌፍ፡ ጽሕማ፡ ይምዓጣ፡ ከምኡውን ጉባ ተባሂሎም ይፍለጡ።¹⁹ ኣመጸጽኣእም ድማ፡ ሊቃኖስ ካብ ቁንስጥንጥንያ፡ ይምዓጣ ካብ ቆስያ፡ ጽሕማ ካብ አንጾክያ፡ ጉባ ካብ ቂልቅያ፡ አፍጽ ካብ ንኡስ እስያ፡ አሌፍ ካብ ቂሳርያ፡ አረጋዊ፡ ይስሓቕ፡ ከምኡውን ጳጳሳዊዎን ከአ ካብ ሮሜ ምጻኑ ይግለጽ።²⁰ ዝበዝሑ ካብ ሶርያ ብምምጽእም ግና “ካብ ሶርያ ዝመጹ ትሸዓተ ቅዱሳን” ተባሂሎም እዮም ዚጽውዑ። እቲ ሮሜ ተባሂሉ ዚጽዋዕ ዘሎ ብፍላይ አብዚ ናይዞም ትሸዓተ ንሃገረ ቁንስጥንጥንያ ወይ ባይዛንታይን ከምዚመልክት እዩ ዚንገር። ሶርያ ኪበሃል ከሎ ድማ ንብዘሎ ዓብዪ ክፋል ናይታ አውራጃ ሮሜ ዝነበረት ክፍሊ ንቃጳዶቅያ (ማለት ክፋል ኢቆንዩም) ከምኡውን ካልእ ክፍሊ ናይ ባይዛንታይን ዚሸፍን ግዝኣት እዩ ዝነበረ።

እዞም ሰባት እዚእም ናይ “ሓደ ባህርይ” ወገን ተኸተልቲ ምንባሮም ይፍለጥ። ካብ ወገን ኬልቂዶናውያን ሰደት ከይወርዶም ሃዲሞም አብ አኸሱም ዘዕቆቡ ኪኾኑ ይኸእሉ ዚበሃል ኣመለኻኸታ ድማ አሎ። ታሪኽ ናይዚእም አብ ሰንክሳር ከምኡውን ገድለ-አረጋዊ፡ ገድለ-ጳጳሳዊዎን ከምኡውን ገድለ-አፍጽ ዚርከብ እዩ። ምምጽእም ድማ ብዘመን ሃጸይ እለ-አሚዳ ካልእ ምጻኑ እዩ ተጠቂሱ እንረኽቦ። እዚ ንጉስ ድሕሪ ነገስታት አብርሃ (ኤዛና) ከምኡውን ኣጽብሃ (ካሌብ) ተባሂሉ ተጠቂሱ እኳ እንተሃለወ ናይዚ ኣጽብሃ ዛንታ ንተመራመርቲ

19 Sergew Hableselassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, Addis Ababa, 1972, p. 64
 20 ቅድምዚኣ ዝተጠቐሰት ምንጪ (ibid) ገጽ 116

ታሪኽ ካብ ዜካትዕ ነገር እዩ። ምክንያቱ እዚ አጽብሃ እዚ ሃጻይ ካሌብ እንተኾይኑ ንሱ ኣብ መበል ሻድሻይ ዘመን ዝነገሰ ንጉሥ እዩ።²¹

ተራ ናይዞም ሚሰዮናውያን ኣመልኪቱ ካብ ዝተጻሕፈ ኪጠቅስ ከሎ ፕሮፌሰር ሰርገው ከምዚ ኢሉ ኣስፊሩዎ ኣሎ፡-

ወሰብእ ኢትዮጵያ ነበሩ ወደ እለ ኣመኑ በክርስቶስ ወደ እለ ያመልኩ በኣርፄ ወደ እለ ይጠይቑ በኣዕዋፍ፡ ወደ እለ ይትሚረዩ በእሳት። ወእምድህረ ወጽኡ እሉ ቅዱሳን ኣስተራትዑ ሃይማኖተ ወዋክዮት ምድር በሃይማኖተሙ ወተቀደሰት በኪደተ እገሪሞሙ።"

ትርጉም ናይዚ ኸኣ፡-

ካብ ህዝቢ ኢትዮጵያ ገለ ብክርስቶስ ይኣምኑ፡ ገለ ኣርፄ (ገበል) ይኣምኑ፡ ገለ ኣዕዋፍ ሰማይ ይጥምቱ፡ ገለ ድማ ብሓዊ ይስርዩ ነበሩ። እዞም ቅዱሳን ምስመጹ ግን እምነት ተኸሉ፡ ነታ ምድሪ ድማ ብእምነቶም ኣብርሁ፡ ንመገድታታ ድማ ብእግርም ኣንጽሁ።²²

ነዞም ተስኣቱ ቅዱሳን ዚበሃሉ ሓደ ብሓደ ምስእንርእዮም ከምዚ ዚሰዕብ ዛንታኦም ንረክብ፡-

- **አባ ጳጳሳዊ**፡- እዚ ኣባ ካብ ሮሜ ዝመጸ እዩ። ሓደ ካብቶም ትሸዓተ ኮይኑ ናብ ምብራቕ ካብ ኣኸሱም ተጓዲዞ ኣብ ሓደ ከረን ገዳም ዝመሰረተ እዩ። እቲ ደብሪ ኣብዚ እዋን ደብረ ጳጳሳዊ ተባሂሉ ይፍለጥ። እቲ ከባቢ ሳባዊ ከምኡውን ናይ ጽርኢ ቋንቋታት ተሰኒድዎ ኣሎ እዋ፡ እቶዲሙ ኣረማዊ ኣምልኽ ይካየድሉ ምንባሩ ይግምገም። ኣብ ገድሉ ድማ ከምዚ ዚብል ተጻሒፉ ንረክብ፡ "አባ ጳጳሳዊ ናብ ሓደ ንእሽቶ ደብሪ ደየበ፡ ኣብኡ ድማ ሓሙሽተ እመት ዝንውሓቱ፡ ክልተ እመት ዝወርዱ፡ ሰለስተ እመት ዝዕምቁቱ ቤት ሰርሐ። ሰንቁ ኸኣ ካብ ሓደ እምኒ እተጸርበ እዩ፡ ብዘይካ ንእሽቶ መእተዊ ማዕጸ ኣይነበርን። ንኣርብዓን ሓሙሽተን ዓመት፡ ከይተቐመጠ ከይደቀሰ ጠጠው በለ።" ኣብዚ ከምእንርእዮ፡ እቲ ህዝቢ ካብ ዝነበሮ ኣኸብሮት ከመይ ዝተጋነነ ዛንታ ከምእተጻሕፈሉ ንርዳእ። ብምክንያት እቲ ኣብ በዓቲ ዝገበሮ ገድለ ህይወት ድማ "በዓታይ" እናተባህለ ይሰመ እዩ።

- **አባ ሊቃኖስ**፡- እዚ ኣባ እዚ ካብ ከተማ ቁንስጥንጥንያ ዝመጸ እዩ። ስሙ ምስ ኣባ ሊቃኖስ ከንደናግሮ የብልናን። እዚ ኣባ ሊቃኖስ፡ እቲ ሰሜን ካብ

ኣኸሱም ተጓዲዞ ሕጂ ደብረ ቆናጽል ተባሂሉ ንዚፍለጥ ገዳም ዝሰርሐ እዩ። ልክዕ ከም ኣባ ጳጳሳዊ ኣብቲ ህዝብን ነገስታትን ተቐባልነት ከምዝረኸበ ድማ ይንገር። እቲ ዝነበሮ ከባቢ ሕጂ መቐብራት ካሌብን ገብረ መስቀልን ዚርከቡሉ ቦታ እዩ። ንዕስራን ኣርባዕተን ዓመታት ኣብኡ ድሕሪ ምግባር ቅድሚ ናይ ደቡብ ዓረብ ዘመተ ሃጻይ ካሌብ ከምዝሞተ ይንገር።

- **አባ ኣፍጽ**፡- እዚ ኣባ እዚ ካብ ሶርያ ካብቲ ሰሜናዊ ሸነኽ ዝኾነ ዓረባዊ ክፋል ዝመጸ ኮይኑ፡ ኣብቲ ፍለጥ ናይ ሳባውያን ማእከል ኣምልኽ ዝነበረ የሓ እዩ ወንጌላዊ ዕዮኡ ዝገበረ። እቶም ህዝቢ ሳባ ንዝተፈላለዩ ኣማልኹት ከም እኒ ኣስታር፡ ናውራን፡ ሲን ከምኡውን ኣልሞቓሕ እተባህሉ ጣኦታት የምልኹ ነበሩ። ብኡብኡ ብስብከት ኣባ ኣፍጽ ናብ ክርስትና ምስመጹ እቲ መቐድሶም ናብ ኣብያተ ክርስትያን ተለወጠ። እዚ ኣባ ምስ ሃጻይ ገብረመስቀል ጥቡቕ ርክብ ከምዝነበሮ ይፍለጥ።

- **አባ ደሴሓቕ (ገሪማ)**፡- እዚ ኣባ ካብ ሶርያ ዝመጸ ኮይኑ መጠራ ኣብ ዚበሃል ከባቢ ገዳም ከምዝተኸለ ይፍለጥ። ካብቶም ትሸዓተ ድማ ብተኣምራታዊ ግብርታት ዚፍለጥ በይኑ እዩ። ንሱ ኣብቲ እቶም ካብ ሳባ ዝፈለሱ ህዝብታት ተባሂሉ ዝእመነሎም ሰብ መጠራ ወንጌላዊ ተልእኾ ከምዝገበረ ካብቲ ኣብኡ ተሰኒዱ ዘሎ ናይ ኣኸሱም ዚመሳሰል እተሰነደ እተወቐረ ጽሑፍ ኪፍለጥ ይከኣል። ካብቲ "ገሪማ" ዚብል ስሙ እተላዕለ፡ ካብ ቤት ገርመ - ሶርያ - ከምዝመጸ ይግመት እዩ።

- **አባ ጉባ**፡- እዚ ኣባ ካብ ከባቢ ቂልቅያ ሃገረ ሶርያ ካብ ቤት ጉባ ዝተባህለት ቁሽት ዝመጸ እዩ ዚእመን። ኣብ ከባቢ እቲ ኣባ ገሪማ ተልእኾ ወንጌል ዝገበረሉ ከባቢ ከምዝዓየየውን ይፍለጥ። እንተኾነ ኣብቲ ከባቢ ዑናታት ጥራይ እዩ ዘሎ እዋ፡ ካብዞም ትሸዓተ ዕዮኡ ብዙሕ ኣብዚ ዘመን እዚ ዘይተፈልጠ ዘሎ እዩ።

- **ዞሚካኤል (ኣቡነ ኣረጋዊ)**፡- ካብቶም ትሸዓተ እቲ ዝኸበረ ተባሂሉ ዚእመነሉ ካብዚ እተላዕለ ድማ ኣዝዩ እተፈልጠ ሰብ እዩ። ኣብ ንኡስ ዕድሚኡ ዝለበመ እዩ ብማለት ድማ "ኣረጋዊ" ወይ "ሸማግለ" ተባሂሉ ይፍለጥ። ተልእኾ ወንጌል ኣብታ ክሳብ ሕጂ ደብረ ዳዋ ተባሂላ እትፍለጥ ገዳም ኮይኑ የካይድ ነበረ። ህዝቢ እቲ ከባቢ ገበል ዜምልኹሉ ዝነበረ ቦታ ምኡኑ ድማ ይንገር። እቲ ገዳም ኣብ ዘመን ሃጻይ ገብረመስቀል እተተኸለ እዩ። ኣብኡ ተወቐሩ ዘሎ "ኣነ ጸለየኸ" (ኣነ ጸልየ) ዚብል ናይ ግእዝ ጽሑፍ ከምዚሓብሮ ድማ ኣብቲ ከባቢ ክርስትያናት ይነበሩ ምንባሮም የረድኣና። ኣቡነ ኣረጋዊ እቲ ቀንዲ ገዳማዊ ሰርዓት ክርስትና ዘተኣታተወ ሰብ እዩ።

- **አባ ኣሌፍ**፡- እዚ ኣባ እዚ ካብ ሃገር ቂልቅያ ናይ ቃጳይቅያ ዝመጸ ኮይኑ ልክዕ ከም ናይቶም ካልኣት ገዳም ዝተኸለ እዩ። ገዳሙ ኣብ ምብራቕ

21 A.H.M. Jones and E. Munroe: *A History of Ethiopia*, Oxford, 1935 pp. 30

22 ካብ ብቐሽ ገበዝ ተክለሃይማኖት በዓል ኣኸሱም እተጻሕፈ መዋእለ ኢትዮጵያ ዚብል ጽሑፍ እተወሰደ።

ካብ ኣኸሱም ዚርከብ ደብረ ሃሌሉያ ተባሂሉ ዚፍለጥ እዩ። ግናኹ ዝተረፈ ኣብ ገድሉ ዘሉ ሓበሬታ ድጋም ናይቶም ካልኣት እዩ።

- **አባ ይመዓማ፡-** እዚ አባ ይመዓማ ተባሂሉ ዚጽዋዕ አቦ ካብ አብ ሶርያ ዚርከብ ቆሶያ ዚበሃል ሰሜናዊ ሸነኽ ደማስቆ ዝመጽ እዩ። አብ ገረዓልታ ተባሂሉ ዚፍለጥ ከባቢ ድማ ገዳም ተኸለ። አብኡ ካብ እምኒ እተወቐረ ሓወልቲ ከምዝተኸለ እኳ እንተተነግረ ብዙሕ ካብዚ ሓሊፉ ዝኾነ ሓበሬታ የለን።
- **አባ ጽሕፍ፡-** እዚ ክርስትያን አቦ እዚ ካብ አንጾክያ ሃገረ ሶርያ ዝመጽ እዩ። ልክዕ ከም ናይ አቡነ አረጋዊ ምብራቕ ካብ ዓድዋ አብ ዚርከብ ከባቢ ሰፈረ። ብዙሕ ብዛዕባኡ ዚምልከት ቅርሲ እኳ እንተዘይተረገሰ ምለኡ እቲ ክባቢ ግና እንዓባ ጽሕፍ ተባሂሉ እዩ ዚፍለጥ። አብቲ ከባቢ ወንጌላዊ ዕዮ ከምዝፈጸመ ድማ ኪግመት ይከኣል።

እቲ ዚገርም ነገር ብዛዕባ እዞም ትሸዓተ፡ አብ ወንጌላዊ ዕዮኦም ካብቲ አረማዊ አምልኮታት ዝነበሮ ህዝብታት ዝኾነ ተቃውሞ ዘይምግጣም እዩ። ምኽንያት ናይዚ ኪኸውን ዚኸእል ምናልባሽ እቲ ህዝቢ ኣብቲ አምልኮ ጣኦት ብዙሕ ዘይጽኑዕ ነይሩ ኪኸውን ይኸእል። ወይውን ከምቲ ፕሮፌሰር ሃብለ ሰላሴ ዚገልጽ ካብቲ ንንጉሶም ዝነበሮም ድጋፍ እተሓልሉ ኪኸውን ይኸእል። እምበኣርኩ፡ እቲ ንንጉሶም ነቲ እምነት ክርስትና ካብ ተቐበሎን ደገፎን ንሶም ድማ ምድጋፎም ርዱእ ነገር እዩ ዚገብር።

እዞም ሚሰዮናውያን እዚአም ኣብቲ ድሮ ክርስትና እተቐበለ ህዝቢ ሓበሻ ተቐባልነት ከምዝረኸቡ “ሃይማኖቶም ድማ ልክዕ ከም ናይቲ ንንጉሰን አቡንን ከምኡውን እቶም አቕሸሸቲ” ምንባሩ ገድልታቶም ብምርኣይ ክንግንዘብ ንኸእል።²³ በዚ መሰረት፡ ውጽኢት ናይ ሰብከቶም ኣብቲ ህዝቢ ብሰፊሖ ኪረእ ባህርያዊ ነበረ። ሓዞም ዝመጹ ትምህርቲ ምህሮ ሓደ ባህርይ እዩ ዝነበረ እዞ፡ ነቲ ህዝቢ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን እተወገዝ ምህሮ ይምህሩ ምንባሮም ርዱእ ነገር እዩ። ስለዚ ኸኣ ኣብ ምድሪ ሓበሻ ብሓምሻይ ዘመን ድ.ል.ክ ናይ እትርከብ ቤተክርስቲያን ኣኸሱም ናይዚ ወገንዚ እምነት ምሓዛ ነስተብህል። ቀንዲ መበገሲ ናይዚ እምነት እዚ አንጻር ንስጥሮሳዊ እምነት ካብ እተገብረ መጠን ዝሓለፈ ረቂቕነት ምኡት ይንገር። ንስጥሮሳውነት “ክርስቶስ እቲ ሰብ ከም ብኸዳን እዩ ንአምላካዊ ባህርይ ለቢሱም” ዚብል ኣመለካኸታ ኪህልዎ ከሎ ንናይ ክርስቶስ “ዘይራኽብ ሰብነትን አምላክነትን” የተኩረሉ። ምህሮ ሓደ ባህርይ ድማ “ሰብነት ናይ ክርስቶስ ብአምላክነቱ ተመሊኡ ወይ ተወሃዲ እዩ” ካብዚ እተሓልሉ ድማ ክርስቶስ “አምላካዊ” እምበር “ሰብአዊ” ባህርይ የብሉን ዚብል እዩ። ከምቲ ንስጥሮሳውነት ብ431 ድ.ል.ክ ኣብ ቁንስጥንጥንያ እተወገዝ እዚ ኣመለካኸታ ሓደ ባህርይ ከኣ ብ451 ድ.ል.ክ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን ምውጋዙ

ኣብ ዝሓለፈ ምዕራፋት ርኢና። ጉባኤ ኬልቂዶን ንክርስቶስ ክልተ ማለት ሰብአውን መለኮታውን ባህርያት ከምዘለዎ የሰምረሉ። ዋሳኤ ናይ ምዕራብ ቤተክርስቲያንን ናይ ግሪክ ኦርቶዶክስን ነዚ ውሳኔ ጉባኤ እንተተቐበሉ፡ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ግና ኣይተቐበሉቶን ብእኡ ድማ ቀጸለት። እቲ ናብ ኣኸሱም ዝመጽ ዓይነት እምነትውን እዚ ናይ እስክንድርያ ወገን እዩ ዝነበረ።²⁴

ናብቶም “ተስኣቱ ቅዱሳን” ተባሂሎም ዚፍለጡ ትሸዓተ ወንጌላውያን ምስእንምለሱ፡ ነቲ ኣብቲ ዘመን ዜገልግል ዝነበረ ናይ ቋንቋ ግሪክ አምልኮአዊ ስርዓተ ቅዳሴ ብምኽንያት ብዝሒ ምልዋጥ ደቀባት ናብ ክርስትና፡ ናብ ግእዝ ኪልውጡም ተገደዱ። ካብዚ እተሓልሉ ድማ ቅዳሴ ብግእዝ ኪከደድ ጀመረ።

ካብቲ እዞም ተስኣቱ ቅዱሳን ኣብ ክርስትና ምድረ ሓበሻ ዘበርከቱም ቀንዲ ዚጥቀስ ወንጌላዊ ዕዮኦም እዩ። ንሰፊሖ ክፋል ከባቢና ድማ ክርስትና ኪዝርግሑ ክኣሉም። ብዘይካዚ፡ ኣብ ትርጓሜታት መጽሓፍ ቅዱስ ዝሰርሖም ነገር ዓብዪ ኣበርክቶ እዩ። ንኣብነት ኣባ ሊቃኖስ ንወንጌል ሉቃስ በይኑ ከምዝተርጎሞ ገድልታቱ ይነግር። ዝተመቐመሉ ኣገባብ ኣተረጓጎማ ቃል ብቃል ኮይኑ ብዘይ ትንታኔአዊ ሓተታ እዩ። እዚ ካብቲ ናይ ሶርያ ኣገባብ ኣጸናንጓን ምርምርን ቅዱሳት መጻሕፍትን ስነ መለኮትን እተሓልሉ ምኡት ይግለጽ። እዚ ግና ሓደ ዓብዪ ሕቶ ይፈጥረልና፡ ከመይሲ ከም እኒ ቂርሎስ ዝእመሰሉ ሊቃውንቲ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ቀንዲ መነተኣም ምስ ቁንስጥንጥንያዊ ኣመለካኸታን ምስ ኣንጾክያዊ ኣገባብ ትርጓሜ መጽሓፍ ቅዱስን እዩ። ከመይ ደኣ እዞም ኣቦታት ዚጥቀሙሉ ኣገባብ ኣንጾክያ ምስ ናይ ግብጺ “ሓተታዊ” ኣገባብ ኬሳንዮም ክኣሉ? ሓደ ካብቲ ምርምር ዚሓትት ናይ ታሪኽ ክርስትና ከባቢና እዚ ኪኸውን ዚኸእል እዩ! ከመይሲ ድሕሪ ገለ ዘመናት ኣብ 7^ይ ዘመን እዚ ናይ ሶርያ ኣገባብ ትርጓሜ ተስኣቱ ቅዱሳን ብጽልዋ እስክንድርያ ናብ ተምሳላዊ (ኣሌጎሪክ) ኣገባብ ትርጓሜ እዩ ተቐይሩ። ስለዚ፡ እቲ ኦርቶዶክሳዊ ጽሑፍ (ቴክስት) ከምቲ መበቆላዊ ትርጓሜ ተስኣቱ ቅዱሳን ዘይምኡር ርዱእ ሓቂ እዩ። መወዳእትኡ እምበኣር፡ ኣብ መበል 7^ይ ዘመን እዩ እቲ ብ“ሰብተዋጀንት” ዚፍለጥ መጽሓፍ ቅዱስ ግሪክ ናብ ግእዝ እተተርጎመ።²⁵

በዚ ኸኣ ህዝቢ ኣኸሱም በቲ ምስልምና ዘሰፋሕፍሑሉ ዝነበረ እዋንውን ብምኽንያት እቲ ብቋንቋኦም ዝነበሮም መጽሓፍ ቅዱስ ኣብ ክርስትና ኪጸንዑ ክኣሉ። እንተኾነ እቲ ብ“ሕቡእ መጻሕፍቲ” ወይስ “አፖክሪፋ” ዚፍለጥ መጻሕፍቲ ምስቲ “ቀኖናዊ” መጻሕፍቲ ተሓዊሱ ብምትርጓሙ ኣብ ናይ ህዝቢ ኣኸሱም እምነት ዓብዪ ጽልዋ ኪምጽእ ክኣሉ። እዚ ትርጉም መጽሓፍ ቅዱስ ብ“ሰማንያ ኣሃዱ” ዚፍለጥ ኮይኑ ኣብቲ ብሉይ ኪዳን ሸነኹ ኣብ ናይ “እብራይስጢ”

24 A.H.M. Jones and E. Munroe: A History of Ethiopia, Oxford, 1935 pp. 26-43

25 ብመሪሒ ይትባረኽ በርህ እተጻሕፈ “ታሪኽ ኦርቶዶክሳዊት ተዋዕዶ ቤተክርስቲያን ኤርትራ” ገጽ 28-29 ምስዚ ሓሳብ ኣንጻር።

ቀኖና መጽሐፍ ቅዱስ ዘየልቦ አብ ናይ ግሪኽ ወይስ እስክንድርያ መጽሐፍ ቅዱስ ዘሎ ብልማዳዊ አጸዋውዓ “መጽሐፍ አዋልድ” ዚበሃል ይውስኹ። እዚ መጽሐፍ ቅዱስ እዚ አብ ልዕሊ እቲ ብተርጓሚ “ቡልጌት” ዚፍለጥ ናይ ቅዱስ ኢዮሮፕሞስ (ጂሮም) ካልእ ተወሰኹቲ መጻሕፍቲ ዚውስኹ እዩ። እዚ ተወሳኺ ክፍሊ እቲ ኢዮሮጂሞስ “ሕቡእ” ኢሉ ዝሰመዮ ምዃኑ እዩ።

ገላ ካብዚ ንምጥቃስ: “ኪዳናት ዓበርተ ክልተ አቦታት”: “ሂኖክ”: “ባሩኽ”: “ሲራክ”: “ተረፈ ኤርምያስ”: “እዝራ ሰቱኤል”: “ተረፈ ዳንኤል” “ንሱሓ ምናሴ”: “ዮዲት”: “መቢት”: “ጥብብ ሰለሞን”: ወዘተ ዝአመሰሉ መጻሕፍቲ ወሲኹ ንረኽቦ። አይሁድ ከምኡውን ኢዮሮጂሞስ እቲ ንመጽሐፍ ቅዱስ ዝጠርጎፈ ክርስትያን ሊቅ ነዚ ከም ቀኖናዊ ጽሑፋት አይቆጽሮን። በዚ ድማ እዩ “ሕቡእ” ወይስ “አፓክሪፋ” ኢሉ ዚጽውዮ። ናይዚ ጽሑፋት ታሪኻዊ አመጸጽአ ከምዚሕብሮ አብቲ አብ መንጎ ነብዩ ሚልክያሰን (ከምኡውን ካልኣት እኒ እዝራ ጸሓፍን ነህምያን) አብ መንጎ ምምጻእ ዮሃንስ መጥምቕን አብ ዝነበረ “ጸልማት ዘመን” ናይ እስራኤል እተጻሕፈ ጽሑፋት እዩ። አብቲ “ሰፕትዋጂንት” ተባሂሉ ዚጽዋዕ ናይ እስክንድርያ መጽሐፍ ቅዱስ ዝተተርጎመሉ እዋን ድማ ናብ ቋንቋ ግሪኽ ተተርጎሙ። አብ ናይ ሓበሻ ሕብረተሰቡ: አብቲ ክርስትና ዝመጸሉ ዘመን: ብፍላይ እኳ አብቲ ዳሕራይ ዘመናት ወንጌላዊ ምስፍሕፋሕ ተጻናቢሩ ተተርጎሙ ኪዕየሉ ጀሚሩ።

ግናኽ እዚ መጻሕፍቲ እዚ አብ ምድሪ ኣኹሱም ብዓብላልነት የሰፋሕፍሕ ደላ እምበር: መጀመርያ ተስእቱ ቅዱሳን ዝተርጎሙዎ ጽሑፍ (ቴክስት) ትርጉም መጽሐፍ ቅዱስ: ተመራመርቲ ከምዚገልጹዎ ናይ እስክንድርያ ዘይኮነስ ናይ ሶርያ ምንባሩ ይንገር። እዚ ነቲ “ቄርሎስ” ዚበሃል መጽናዕቲ ብዛዕባ ክርስቶስ (ቄርሎስ እቲ ክርስትያንዊ በዓል እስክንድርያ አቦ ዝጸሓፎ) ወሲኹኻውን ኪኸውን ይኸእል። እዚ መጽናዕቲ እዚ ዋላኳ ንስጥሮሳዊ እምነት ናብ ምድሪ ሓበሻ ፈጸሙ እንተዘይመጸ: ተቃውሞ ኣንጻር ንስጥሮሳዊ እምነት እዩ ዝነበረ። ቀንዲ ሰረት-እምነት ኦርቶዶክሳዊት ተዋህዶ ቤተክርስቲያን ኮይኑ ኸእ ቆመ። በዚ ድማ ዶግማዊ እምነት ናይ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን አብ ናይ ቄርሎስ (ጸረ-ንስጥሮሳዊ ምህሮ) ጽሑፍ እተመሰረተ ኮይኑ ንረኽቦ።²⁶ ምስናይዚውን ንገዳማውነት ናብ ምድሪ ሓበሻ ዘምጽእዎ እዞም ትሽዓተ ሚሰዮናውያን እዮም። እዚ ገዳማዊ ስርዓት ብፍላይ ናይ አቡነ አረጋዊ ዝለዓለ ተፈላጥነት ዘለዎ ኮይኑ ገዳም ደብረ ዳሞ ቀንዲ መደበሩ ምንባሩ ይንገር። እዚ ብፍላይ ብዘመን ንጉስ ገብረመስቀል ዝነበረ እዩ። አቡነ አረጋዊ ነቲ ናይ አቡነ ጳኮሚስ ስርዓት ምንኹስና ምስተርጎሞ እቲ ቀንዲ ናይ ገዳማዊ ክርስትና ምንጪ ኪኸውን ክኢሉ። አብ ምድሪ ሓበሻ ድማ ልዕሊ ኣብያተ ክርስትያን ዝለዓለ ተቐባልነት ዝረኽበ ገዳማት እዩ።

26 መጽሐፍ ፕሮፌሰር ስርገው ሃብሳ ሰላሴ ርኢ

እዞም ትሽዓተ ቅዱሳን ዝተፈላለዩ ስርዓታት ብምትእትታው ኣብዚ ዓብዩ ጽልዋ ኣምጽኡ። ብርግጽ ካልኣት ጸድቃን ከም እኒ ኣባ ሊባኖስ ከምኡውን ኣባ ዮሃኒ ኣብ ምስፍሕፋሕ ወንጌል ኣብ ምድሪ ሓበሻ ዓብዩ ጽልዋ ከምዝነበሮም ርኢና ኣሎና። ከመይሲ ኣብ ምድሪ ኤርትራ ካብ ዝገዳዩዎ ዕዮታት ብዙሕ ጽልዋ ዘለዎ ገዳማት ከም እኒ ደብረ ሊባኖስ ከምኡውን ደብረ ሲናን ንሶም ዝተኸሉዎ ንረክብ ኢና። እንተኾነ ናይዞም ትሽዓተ እዩ ብዝበለጸ ተፈላጥነት ዝረኽበ። እዚ ድማ ብምኽንያት እቲ ካብ ኤርትራ ተበጊሶም ኣብ ከባቢ ኣኹሱም ዝያዳ ዝገዳዩዎ ዕዮ ኪኸውን ይኸእል። ኣኹሱም ኣብቲ ዘመን እቲ ከም ማእከል ዚጥቀሙላ ዝነበሩ ርእሰ-ኸተማ ናይ መንግስቲ ኣኹሱም ሰለነበረት እዩ።

ብዝኾነ: እዞም ትሽዓተ ቅዱሳን ኣብ ምንኹስናዊ ህይወት ከምኡውን ትርጓሜታት መጻሕፍቲ ዝገዳዩዎ ሰፊሕ ባይታ ክርስትና ምድሪ ሓበሻ ከምዘቆመ ርኢና ኣሎና። ካብኦም ጀሚሩ ድሒሩ ዝተሰፋሕፍሐ ናይቲ ሕቡእ መጻሕፍቲ ዚበሃል ጽልዋ ተደሚሩዎ: ገዳማዊ ስርዓት ቀንዲ ገጽ ናይ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ሓበሻ ኮነ። ብዘይካዚ ድሕሪ ሞት ናይቶም ትሽዓተ ሶርያውያን ሚሰዮናውያን ድሒሩ ብእኒ ዘርኣ ያእቆብ ዝአመሰሉ ነገስታት ኣኹሱም: ልክዕ ከም ካልኣት ነገስታት እዚ ከባቢ ዝበለ “ተአምራታዊ ገድልታት” ተጻሕፈሎም።

ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ኣብ ምድሪ ኣኹሱም

ከም ኣብ ኩሉ ጥንታዊ ህዝብታት: ናይ ፍሉጣት ውልቀሰባት ወይውን ናይ ውግእ ጀጋኑን ካልኣትን ዛንታታት ኣጋኒንካ ምጽሓፍ ኣብ ምድሪ ኣኹሱምውን ብሰፊሑ እዩ ተራእዩ። ከምቲ ኣብ መጽሐፍ ኢሊያድ ናይ ሆሚር እቲ ግሪኻዊ ጸሓፊ ብዛዕባ ኣማልኹቲ ግሪኽ ተጻሒፋ ዘሎ: ኣብ ምድሪ ኣኹሱም ድማ ብዝተፈላለዩ መልክዕ ታሪኽ ናይቶም ወንጌል ሒዞም ዝመጹ ትሽዓተ ሚሰዮናውያን ብድሕሪኦም ብዝተጋነነ መገዲ ተጻሒፉ ንረኽቦ። እዚ ገድልታት እዚ ኣብ ስርዓተ ኣምልኽ ናይ ሓበሻ ክርስትና ዓብዩ ለውጢ ኣምጽኡ። እቲ ተራ ህዝቢ ወይ ምእመን: ኣብቲ ደብተራታት ናይታ ናይ ማእከላይ ዘመንን ድሕሪኡን ቤተክርስቲያን ኣኹሱም ድሓር ድማ ኣቢሲንያ ዘሓፉዎን ዜንብቡዎን ገድልታት ዝተሞርኮሰ እምነት እዩ መሊኡዎም ዝነበረ።

ኣብ ልዕል'ዚ ብመሰረት ናይ እስክንድርያ ልማድ ኣተረጓግማ ትምህርታት መጽሐፍ ቅዱስ “ተምሳላዊ” ኣገባብ (ኣሌጎሪ) ኣብዚ ምድሪ ድሮ ሳዕሪሩ እዩ። ካብዚ ጀሚሩ ድማ እዩ: ኣንፊት ናይ ሓበሻ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ናብ ተምሳላዊ ምህርታት ኪቐንዕ ዝኸኣለ። ኣብቲ ዳሕራይ እዋናት

ከምእንርእዮውን ካብ ተምሳላዊ አድህቦ ዝተላዕለ፡ ንጃንቋ ግእዝ ከይተረፈ ከም ሓደ ቅዱስ ቋንቋ ምውሳዱ መጻእ ለሞ፡ ቤተክርስቲያን ቋንቋ እናገኘነ ኣብቲ ሕብረተሰብ ዝነበሮ ተጠቃሚነት እናጎደለ መጻ። በዚ ኸምዚ ኸእ እቲ ዝበዝሐ ህዝቢ ናይ መጽሓፍ ቅዱስ ኮነ ሰረት-እምነት ክርስትና ላፍልጦሉ እናጠፍእ ከደ እሞ ልዕልና ቤተክርስቲያን ኣብቲ ህዝቢ እናወሰኸ መጻ።²⁷

ብርግጽ ናይ እስክንድርያ ክርስትና ጥራይ እዩ ንናይ ሓበሻ ክርስትና ጸልዩዎ ክንብል ኣይንኸእልን። ከመይሲ፡ ኦርቶዶክሳዊ ክርስትና ከምቲ ኣቐዲምናውን ዝገለጽናዮ ኣብ ከክባቢኡ መምስ ባህሊ ናይቲ ህዝብታት እናተዛመደ እዩ ዚዝርጋሕ ዝነበረ። በዚ ኸእ ኣብ እስክንድርያ ዝነበረ ክርስትና ዋላ ኣብ ልዕሊ ናይ ኑብያን ናይ ኣቢሲንያን ክርስትና ጽልዋ እንተነበሮ እዚ ሰለስቲኦ-ግና ምስናይቲ እስክንድርያዊ ምንጭ፡ ነናይ ባዕሉ ኣንፈታት ሒዞ ምምዕባሉ ቀጸለ። ናይ ኑብያ ክርስትና ብወገኑ ሰፊሕ ዝርግሐ ዝነበሮ ኮይኑ ኣብታ መንግስቲ እቲ ኣብ ብዙሓት ኣብያተ ክርስትያናት ነበራ።

ናይ ሓበሻ ቤተክርስቲያን ምስእንርኢ ኣብቲ ዘመን ካብ ደቡብ ኤርትራ ጀሚሩ ክላዕ ደቡብ ትግራይ ዝርግሐ ነበራ። እዚ ጥንታዊ ምዝርጋሕ እዚ ኣብ ኣገደስቲ ማእከላት እተመሰረተ ብምንባሩ ጽልውኡ ዘይነገረ እዩ። እስከ ሕጂ ንገለ ኻብቲ ማእከላት ናይ ክርስትና ንመልክት።

ኣብ ሻብዓይ ዘመን ኣብ ዝተፈላለዩ ሸነኽ ናይ ንግስነት ኣኹሎም፡ ድሕሪ ናይቶም ትሽዓተ ቅዱሳን ዝመጹ ባሕታውያን ነይሮም እዮም። እዚ እምነት ከምቶም ቀዳሞት ካብ ዝተፈላለዩ ሃገራት ናይ መንግስቲ ሮሜን ሰሜን ኣፍሪቃን ዝመጹ ነበሩ። መምጽኢኦም ምኽንያት ብቐንዱ ካብቲ ኣብቲ እዋን እቲ ዝነበረ ሰሓብነት ህይወት ብሕትውና ከይኮነ ኣይተርፍን። ከመይሲ ብዛዕባእም ኣመልኪቱ ኣብ ዝተጸሕፈ ሰንክሳር 19 ጥቅምቲ ነዚ ግብሮም ዚውድስ ነገራት ተጸሒፉ ኣሎ። እዚ እም ብምኽንያት እቲ ብመሰረት ማቴዎስ 5:10 ከምኡውን እብራውያን 11:37-38 ዝገበሩዎ ገድሊ ህይወት “ጸድቃን” ተባሂሎም ይጽውዑ “ገድሊ ጸድቃን” ድማ ተጸሕፈሎም። ንህዝቢ ከባቢ በረኻ ቡር (ኣክለጉዛይ)፡ ጣሻ ባረክነሃ፡ ከምኡውን መብዝሕትኦም ካብ ሶርያ ብምምጽእም ብስምም እተሰምዩ እምባ ሶይራ (እምባ “ሶርያ” ንምባል) ወንጌላውን ብሕትውናውን ትምህርታት መሃርዎ።

እዞም ሰብ ሶርያ ዝኾነ ወንጌላውያን ዕዮታቶም ክላዕ ኣዱሊሱ፡ ቆሓይቶ፡ ባረክናሃ፡ ተኸንዳዕን ሃምን ዚዝርግሑ ከምዝነበረ ታሪኽ ይሕብር። እዚ ማለት ግና ንብምሉእ እዚ ከባቢ ኪልውጡ ክኢሎም ዚብል ኣየስምዕን። ኣብ ከባቢ ኣዱሊስ ዝተረኸበ ቅርሳ ቅርሲ ከምዚሕብሮ፡ ኣስር ናይዞም ሶርያውያን ወንጌላውያን ይህበና ወይውን ሰዓብቶም ኣብቲ ከባቢ ይንቀሳቐሱ ምንባሮም

27 ናይ “ላቲን” ጽልዋ ኣብ ልዕሊ ምእመናን “ካቶሊክ” ከምኡ ድማ ናይ “ግእዝ” ጽልዋ ኣብ ልዕሊ ምእመናን “ኦርቶዶክስ” ኣገጽጽ። ነዚ ኣብ ጻሕፊ-ይ ታሪኽ ማእከሪ ኣቢሲንያ ኣዕፊሕና ክንርእዮ እና።

የረድኣና። ኣብ ኣፈፈት ቅያ እትብል መጽሓፍ ኣባ ይስሓቅ ገብረየሱስ እንተተመልከትና ኣብቲ ከባቢ ዝተረኸበ ዝተፈላለዩ ናይ ቤተክርስቲያን ንዋያት፡ ኣዋርቕ፡ ሰናቲም ከምኡውን ዓታሩን ካልእን ብኸዕታ ተረኺቡ። እዚ፡ መርኣያ ናይ ወንጌላዊ ምንቅስቃስ ኣብቲ ከባቢ እዩ። ኣብ ከባቢ ቆሓይቶ ድማ ካብ ስነ ቅርሳዊ ኩዕታታት ከምዝተረኸበ እሞ ኣብዚ ዘመን እዚ ናይ ክርስትና ጽልዋ ከምዝመጸ ንርዳእ። ኣብቲ ከባቢ ዝተፈላለዩ ህንጻታት ኣብያተ ክርስትያን፡ መሳቕል፡ እተወቐረ ጽሑፋት ከምኡውን ናይ ሓምሻይ ዘመን መቐብራትን ካልእ በዓትታትን ከም እኒ በዓቲ መጣዕ ይርከብ።

ኣብ ገዳም ባረክናሃ ዝተረኸበ ቅርሳ ቅርሲ ምስእንግንዘብ ድማ፡ ናይ ሻድሻይ ዘመን ማእከል ክርስትና ምንባሩ የረድእ። ኣብኡ ብርቡዕ ኩርናዕ እተሃንጸ ቤተክርስቲያን ከምኡውን ካልእ ቅርስታት ብፍላይ እኳ ብሓደ እተገንዘ ኣስከሬናት ናይቶም “ጸድቃን” ምኢኦ ይንገር። እዚ ከባቢ እዚ ወንጌላዊ ዕዮ ዝተገብረሉ ሰፍራ ምንባሩ ድማ የረድኣና። ካልእ ምጥቃስን ዘድሊ ናይዚ ከባብን ቅድሚኡ ዝነበረ ሰልጣን ታሪኽ ዝዓቀባ ጥንታውያን ከተማታትን ማእከላትን ተኸንዳዕን ሃምን ንረክቡ። ተኸንዳዕ ልክዕ ከም ናይ ቆሓይቶ ዝበለ ቅርጽ ቤተክርስቲያን ዝተረኸባ ክትከውን ከላ፡ ሃም ድማ ልክዕ ከም ናይ ተኸንዳዕ ኣረማዊ ኣምልኽ ዚግበረሉ ህንጻ ድሒሩ ቤተክርስቲያን ዝኾነ ቅርሲ ኣለዎ። ኣብ ሃም ብፍላይ ኣቡነ ሊባናስ ክርስትያናዊ ኣስተምህሮ ዚገብሩሉ ናይ ገዳም ቤተክርስቲያን ምንባሩ ይንገር።²⁸

ናይቶም ትሽዓተ ሚስዮናውያን ከምኡውን ናይዞም ጸድቃን ዕዮ ብሓፈሻ ዕዉት ነይሩ ኪበሃል ዚክእል እዩ። እዚ ማለት ግና ኣብቲ ዘመን ኣገልግሎቶም ንብዘሎ ኣብቲ ከባቢ ዝነበረ ህዝቢ ካብ ኣረማዊ እምነት ናብ ክርስትና ኣምጺኦም ማለት ኣይኮነን። ከመይሲ ወንጌል ናይ ሓደ ዘመን ዕዮ ዘይምንባሩ ናይ ሃዋርያ ጳውሎስ ኣብነትውን የረድኣና እዩ። እዞም ኣብታትውን ካብ ናይቲ ከባቢ ህዝብታት ተቃውሞ ይገጥሞም ነይሩ እዩ። እቲ ኣብ መንግስቲ በለው ከለው ከምኡውን መጠራ ዝነበረ ዘይክርስቲያናዊ ተግባራት ምቕጽሉ ሓደ ካብዚ እዩ። መርጌታ ይትባረኽ በርህ ብዛዕባዚ፡

... ነገሰታት በለው ከለው፡ ካብ እምነት ክርስትና ወጸኢ ዝኾነ ተግባራት ሕሉፍ ንይላን ባዕላዊትን ለይትን መዓልትን የዘውትሩ ሰለዝነበሩ ጸድቃን መጠራ፡ ንዓኣቶም ኪምህሩን ኪምዕዱን ብዙሕ ተጋዲሎም ምስላጥ ምስኣብዮም መወጻእትኡ መዓት ከምዚ መጻም ተዘየሉም እሞ፡ ካሊብ ሰራዊቲ ኣሰሊፉ ካብ ኣኹሎም ብምምጻእ ሃንደበት ኣብ ልዕሊ ንግስነት በለው ከለውን ጥንታዊት ከተማ መጠራን ሓደጋ ኣውረደ። ኢሉ ይጽሕፍ።²⁹

እዚ ዜርእየና ኣብቲ ህዝቢ ዝነበረ ስርዓተ ኣምልኽ ምሉእ ብምሉእ ዘይምልዋጡ፡

28 ኣባ ይስሓቅ ገብረየሱስ - ኣፈፈት ቅያ - ዝተፈላለዩ ገጽ።

29 ታሪኽ ኦርቶዶክሳዊት ተዋህዶ ቤተክርስቲያን ኤርትራ.

ግናኸ ባህላዊ እምነት ጎረ ጎረ ይቆጽል ምንባሩ እዩ። ብዙሓት ካብዞም ጸድቃን ተባሂሎም ዜፍለጡ ኣቦታት ክርስትና እዚ ከባቢ ብሰማእትነት እዮም ሓሊፎም። ኣብቲ ገድለ ጸድቃን ንኣብነት “ዕለት 19 ጥቅምቲ (ብግእዝ) ኣቡነ ሮማኖስ በዓል ባረክናሃ ደቂስና ኢና ደቅሱ (ብሞት) ዝተባሃሉ 150 ጸድቃንን ዝዓረፉሉ እዩ።”³⁰ ዚብል ጽሑፍ ይርከብ። ስለዚ ህዝቢ እቲ ከባቢ ንወንጌል ኣብቲ ዘመን ፈጸሙ ተቐቢሎም ክንብል ኣይንኸእልን። እዚ፡ ወንጌል ኣብ ምድሪ ሓበሻ ክሳብ መበል 7ይ ዘመን መጠነ ሰፊሕ ዝርግሐ ከምዚ ይነበሮ ዜመልከተና እዩ።

እምበኣርኩ፡ ካብቲ ንእንታይነት ምድሓን ዜተኩር ምህሮታት ክርስትና ናብ ምህሮ ባህላዊ ስርዓታት ንምድሃብን ብቐሊሉ ኣንፈቱ ንኺቐይርን እተቐልፀ ምንባሩ ንግንዘብ። በዚ ድማ ድሒርና ከምእንርእዮ፡ ነቲ መሰረታዊ ኣተኩሮ ክርስትና ኣብ ምድሓን ነፍሲ ሰብ፡ ደጋዊ ስርዓታት ከም እኒ ያታዊ ምእማናት፡ ስርዓተ ጥምቀት፡ ምቕያር ስም ነቲ ቀንዲ ወንጌል ተክእ። ስለዚ ድማ ነቲ ወንጌላዊ ተልእኾ ትሸዓተ ቅዱሳን ኮነ ድሕሪኦም ዝመጹ ጸድቃንን ሞያኦምን ዝጎሰዩን ኣብ ጋሻ ስነመለኮታዊ ትምህርታትን ዝጠለቐ ዓይነት እምነት ክርስትና ኣብ ምድሪ ሓበሻ ሱር ሰደደ።

ኣብዚ ዘመን እዚ ከምእንርእዮም፡ እቶም ቀንዲ ገዛእቲ ነገስታት መንግስቲ ኣኹሱም ሃጸይ ካሌብን ሃጸይ ገብረመስቀልን እዮም። ኣብ ምድሪ ሓበሻ ክሳብ ምድሪ ኣክለገዛይ ጽልዋ ከምዝነበሮም ድማ ቦቲ ናይ ሃጸይ ካሌብ ወራር ኣብ ልዕሊ መጠራን በለው ክለውን ንርእዮ። ንሶም ብፍላይ እኳ ሃጸይ ካሌብ ምስ መንግስቲ ሮሜ ጽቡቕ ዝምድና ከምዝነበሮም ካብቲ ሃጸይ ጁልያን ቀዳማይ ናይ ሮሜ ዝለኣኸ ልኡኽን ካብቲ ክልቲኦም ነገስታት ኣንጻር ናይ ፋርስ ምስፍሕፋሕ ዝነበሮም ኣቐዋምን ክንርዳእ ንኺእል። እዚ ብዘመን ሳሳኒድ መንግስቲ ፋርስ ዝኾነ እዩ። ኣብቲ ዘመን ካብ ሰሜን ዓረብ ዝመጹ ህዝቢ ነቶም ኣብ ደቡብ ዓረብ ዝነበሩ ክርስትያናት ናብ ኣይሁድነት ኪልወጡ ግዲ ምስበሉም፡ ሃጸይ ካሌብ ንደቡብ ዓረብ ወረረ። በዚ ኸምዚ ከኣ ነታ መንግስቲ ናብ ክርስትያናት መለሳ። እዚ ገይሩ ምስተመልሰ ብኡብኡ ብደገፍ ኣባ ጳንጠሌዎን ናብ ገዳማዊ ህይወት ከምዝኣተወ ይንገር። ድሕርዚ ግን ምምጺ እስላማዊ ምንቅስቃስ ኣብ ሰሜን ኣፍሪቃን ማእከላይ ምብራቕን ነቲ መንግስቲ ኣኹሱም ምስ ካልእ ክፋል ዓለም ዝነበሩ ዝምድናታት ደው ኣበሉሎም። ከም ኢጋንኖኣዊ ኣበሃህላ ጸሓፍ ታሪኽ ኤድዋርድ ጊበን፡ ኣኹሱም ድሕርዚ “ነታ ዝረስዓታ ዓለም ረሲዓ ንሽሕ ዓመት ዚኸውን ደቀሰት።”³¹

ካልእ ብዘይካዚ ብጽልዋ ናይቶም ትሸዓተ ቅዱሳት ገዳማውነትን ምስፍሕፋሕ ኣብያተ ክርስትያንን ከምዝቐጸሉ፡ እንተኾነ ኣብቲ ኣብ ዓለም ዚካየድ ዝነበረ

ስነመለኮታዊ ተሓድሶታት ኮነ ምንቕጃሓት እዚ ከባቢ ዳርጋ ተነጹሉ ከምዝነበረ ታሪኽ ዜብርህ እዩ። ካብኡ ቀጺልና ዝዓበዩ ናይ ተሓድሶ ነገራትን ዝርጋሐ ወንጌልን እንርእዮ ድሕሪ ነዊሕ እዋን እዩ። ብዘይክኡ ድማ ጽልዋ ናይ ምስልምና ከመይ ኢሉ ከምዝመጸ ቀጺልና እንርእዮ እዩ።

ክርስትና ምድሪ ሓበሻን ዘመን ምስልምናን

ኣብ ኣፍሪቃ እታ ናይ መጀመርያ ክርስትያን ሃገር ምንባራ ዚንገረላ መንግስቲ ኣኹሱም እዩ። ካብቲ ሃጸይ ኤዛና ክርስትና ዝተቐበለላ እዋን ጀሚሩ ድማ ክርስትና እናተዋዓወዘን ጽልውኡ እናስፍሐን ከምዝኸደ ተመልኪትና ኣሎና። ብፍላይ እኳ ናይቶም ብብረዚኡ ዚመጹ ዝነበሩ ወንጌላውያን ዕዮ ነታ ሃገር ክርስትና ዝዓበለላ ኸትከውን ኣኸኢሉዋ እዩ። ምስናይዚ ግና ጽሬት ምህሮ ክርስትና ተሓልዩ ነበረ ክንብል ኣይንኸእልን። ከመይሲ ጥንታዊ ጽሑፋት ገድልታትን ምንኩስናን ኣንጻር እዚ እዩ ዚምስከር። ነዚ ድማ ብሰፊሑ ርኢናዮ ኢና።

ዋላኳ ኣኹሱም ክርስትያን መንግስቲ እንተነበረት፡ ካብቲ ሃጸይ ኣርማህ ንሰዓብቲ ነብዪ መሓመድ ዝገበሮ ኣቀባብላ እተሳላሰ፡ ሰዓብቲ ምስልምና ኣብቲ ዘመን ነታ ሃገር ከም መሓዛእም ኪቐጽሩዋ ክኢሉም።³² መጀመርያ ምስልምና ናብ ምድሪ ኣኹሱም ዝመጸሉ፡ እቶም ካብ መካ ተጸብኦ ዝገጠሞም ሰዓብቲ መሓመድ ብምኽሪ እዚ “ነብዪ” ናብ ምድሪ ኣኹሱም ከይዶም ኪዕቆቡ ምስመልከቶም ብ622 ድ.ል.ክ እዩ።³³ ድሕርዚ ግና ምስልምና ብምኽንያት ንግዳዊ ምልውዋጥ ዓረባውያን ምስ መንግስቲ ኣኹሱም እዩ ጽልውኡ ብመገዲ ምብራቕዊ ሸነኽ ኤርትራ ኣቢሉ ኪመጽእ ዝኸኣለ። ኣብ ገማግም ቀይሕ ባሕሪ ከምኡውን ደሴት ጸህላክ ዚርከብ ኣሰራት ናይዚ ምልክት ምዃነውን ክንግንዘብ ንኺእል።³⁴ ካብ ፈለማ ጀሚሩ ምስልምና ካብ መካን መዲናን እናገሰገሰ ናብ ምድሪ ኣፍሪቃ ምስመጸ፡ ጉዕዞኡ ናብ ምድሪ ኣኹሱም ብሰላማዊ መገዲ እዩ ገይሩ። ደሓርውን ብምኽንያት ንግዳዊ ምልውዋጥ ምስፍሕፋሕ ግስጋሰኡ ኣብዚ ከባቢ እዚ ኬረጋግጽ ኣኸኢሉም። ኣብ ካልእ ቦታታት ዓለም ከምኡ ኣይነበረን። ግስጋሰ ምስልምና ኣብ ምድሪ ኣውሮጳ ኮነ እስያ ከም ሓደ ዓብዪ ተጸራሪ ሓይሊ ጎነጽ ብዝተሓወሰ መገዲ ምንባሩ ታሪኽ ይነግረና። ስለዚ ኸኣ እዮም ህዝብታት ኣውሮጳን እስያን ብዓይነ ሰግኣት ዚጥመትዎ ዝነበሩ። ወይ ኪልወጡ ወይውን ብቐልሲ ኪቃወሙዎ ኸኣ የገድዶም ነበረ። እዚ ፍጻሜታት እዚ እምበኣር ንኣኹሱም ኣብ ናይ በይና ዓለም ኪሓድጋ ባህርያዊ እዩ ዝነበረ።

30 ቅድምዚኣ ዝተጠቐሰት ምዃላ (Ibid).

31 Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.

32 ግርማ ዘውድ፡ ኢትዮጵያ ውለታትን ንግድ ማተሚያ ቦታ፡ 1992 ገጽት 38-39

33 መርኪታ ይትባረኽ በርካ ታሪኽ ኢትዮጵያ ተግባራዊ ብሳባዊነትን ኢትዮጵያ ገጽት፡ 68-69

34 ቅድምዚኣ ዝተጠቐሰት ምዃላ

በዚ ኸምዚ ናይ ኣኹሎም ክርስትና ቦቲ ዝተሓድጎ ካብ ካልእ ክፋል ናይ ክርስቲያን ዓለም ተነጻሊ ቀጸለ። እዚ ድማ ናይ ሓበሻውያን ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ካብቲ ደሓር ዚመጽእ ዝነበረ ምንቅስቃሳት ክርስትናን ተሓድሶታትን ንኸይትረብሕ ወይስ ኸይትጽሎ ዓብዪ ምኽንያት እዩ ዝነበረ። ማለት፡ ምስልምና ኣብ ዝቐጸለ እዋናት ኣብ መንጎ እስክንድርያን ኣኹሎም ከም ጋግ ኮይኑ ተረኺቡ። እንተኾነ፡ እዚ፡ ኣኹሎም ብኸልእ እምነታት ኮነ ስርዓተ ኣምልኾ ኣይተጸልወትን ኬብላ ኣይከእልን። ከመይሲ እቲ ምስ ኣይሁድነት እተሓናፈጸ ክርስትና ኣኹሎም ዜረድኣና ነገር እንተሃልዩ ብገለ መገዲ ኣይሁዳዊ እምነት ብመገዲ ጽልዋ ናብቲ ከባቢ ዝመጽ ኣይሁዳውያን ኪጽለው ከምዝኸኣለ ክንግምት የኸለና። እዚ ደሓር ኣብ ልዕሊ ናይዚ ከባቢ ስርዓተ ኣምልኾ ዘምጽኦ ጽልዋ ከመይ ኢሉ ንመሰረታዊ እምነት ክርስትና ከምዝሸፈኖ ድሒርና ክንርኢ ኢና። ንሕጂ ግና ናብ ዛንታ ናይቲ ኣብ ሻድሻይ ዘመን ብዓብዪ ጽልዋ ንስርዓተ ኣምልኾ ቤተክርስቲያን ዝጸለወ ማህሌታይ ያሬድ ክንሓልፍ።

ጽልዋ ማህሌታይ ያሬድ ኣብ ስርዓተ ቤተክርስቲያን

ኣብ መፋርቕ 6ይ ዘመን ኣብቲ ሊቅ ያእቆቡስ ኣብ ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ቤተክርስቲያን ዓብዪ ናይ መሪሕነት ጽልዋ ዘምጽኡ እዋን ኣብ ቤተክርስቲያን ኣኹሎም ሓደ ኣንፈት ምንቕጃሕ ተንስኦ። ኣብዚ ዘመን እዚ ቀንዲ መሪሕ ሰብ ኮይኑ እተላዕለ ያሬድ ዝተባህለ ብሚያዝያ 525 ድ.ል.ክ ዝተወልደ ፈላሲ በዓል ኣኹሎም እዩ። ዋላ፤ ብህጻንነቱ በሊሕ ተማሃራይ እንተዘይነበረ፡ ድሒሩ ግና ዓብዪ ናይ ኣስተንትኖን ረቂቕ ኪነጥብን ሊቅ ኪኸውን ክኢሉ። ንሱ ኣብ ቤተክርስቲያን ኣኹሎም-ጽዮን እዩ ትምህርተ ሃይማኖት ተማሃሩ፡ ምሉእ መዝሙር ዳዊትን ጥበብ ሰለሞንን ዘጠቓለለ መዛሙር ማህሌት ወይስ ምስጋና ኪመልኽ ከኣ ኸኣለ። ያሬድ ኣብ ከባቢ 540 ክሳብ 560 ድ.ል.ክ ኣብ ስርዓተ ቅዳሴን ዜማን ቤተክርስቲያን መሰረታዊ ዝኾነ ለውጢ ኣምጽኦ። ናይ ዜማን ቅኒን ተውህቦሉ ልዑል ብምንባሩ ድማ ዝተፈላለየ ናይ ውዳሴ፡ ምስጋናን ስመለኮታዊ ኣስተንትኖን ዝሓዘ መዛሙሩ ከሳብ ሕጂ ኣብ ቤተክርስቲያን ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ግእዝ ልዑል ተቐባልነት ዘለዎ ኮይኑ ይዓዩ ኣሎ።

ገለ ኣብነት ካብቲ ዝጸሓፎ መዛሙር ማህሌት ከምዚ ዚሰዕብ ይርከቡ፡-

- ሃሌሉያ ለኣብ
- ሃሌሉያ ለወልድ
- ሃሌሉያ ለመንፈስ ቅዱስ
- ቀዳሚ ለጽዮን
- ሰማዩ ሳረረ ወበዳግም ኣርኣዮ ለጽዮን ለሙሴ
- ዘኸመ ይገብር ግብረ ለደብተራ

ትርጉሙ ኸኣ እዚ እዩ፡-

- ክብሪ ንኣብ
- ክብሪ ንወዲ
- ክብሪ ንመንፈስ ቅዱስ
- እቲ ንሰማያት ዝፈጠረ ናይ ጽዮን ቀዳማይ
- እግዚኣብሄር፡ ንሙሴ ኣርኣዮቲ ድንኳን

ካልእ ናይ ኣስተንትኖ መዝሙር ድማ እነሆ፡-

- ዋይ-ዜማ ዘሰማእኩ
- በሰማይ እ-መላእክት ቅዱሳን
- እንዘ ይብሉ ቅዱስ ቅዱስ ቅዱስ
- እግዚኣብሄር መልኣ ሰማያት
- ወ ምድረ ቅድስተ ሰብሃትክ

ትርጉም ናይዚ ድማ እዚ እዩ፡-

- እንሆ ቅዱሳን መላእክቲ
- ኪብሉ ሰማዕኩ
- ቅዱስ ቅዱስ፡ ቅዱስ እግዚኣብሄር
- ሰማይን ምድሪ ብመልኣን
- ብቅዱስ ኸብርኻ መሊኦ ኣላ።

እዚ ዓብዪ ናይ ምድሪ ሓበሻ ደራሲ ዜማ (ኮምፖዘር) ካብ ዝደረሰም መዛሙር ኣብ ዋ-ዜማ (ዋይ-ዜማ ካብ ዚብል እተወሰደ) ናይ ስርዓተ ቅዳሴ ካብ ዚቐነዩ ንምርድኦም ከምዚከኣል፡ ከመይ ዝበለ ዓሚቑ ኣስተንትኖኦዊ ዋሕዚ ከምዝነበሮ ንግንዘብ። ልክዕ ከም ኣብ ላቲናዊ ከምኡውን ባይዛንታዊ ስርዓተ ቅዳሴታት ድማ ሸሞንተኣዊ (ኦክቲቭ) ስርዓተ ቅኒት እዩ ዚጥቀም ነይሩ። እዚ፡ ደረት፡ ጽሕፈት፡ ትሕዞ፡ ርኽርኽ፡ ኪደት፡ ቁርጺ፡ ድፍኣት፡ ቅንዓት ተባሂሉ ዚፍለጥ ኮይኑ ምስ ሰለስተ ዓይነት ዜማ፡ ግእዝ፡ እዝል ከምኡውን ኣራራይ ዝተባህለ ቅኒተ-ዜማ ተመዓራርዩ ኣብ ኣገልግሎት ይውዕል ነበረ። ቋንቋ ግእዝ ከኣ ቋንቋ ናይቲ መዛሙር መሰረተ-ድርሰት ነበረ። እዚ ክሳብ ሎሚ መሰረታዊ ዝኾነ ለውጢ ወይ ተሓዶሶ ከይተገብረሉ፡ ላዕላይ ላዕላይ ወሰኽ እናተገብረሉ ጥራይ ከምኡ ኢሉ ይቕጽል ምህላወ እንዕዘቦ ሓቂ እዩ። ሰለዚ፡ ጽልዋ ያሬዳዊ ዜማን መዛሙርን ናብቲ ሕብረተሰብ ኪሰርጽ ኣይከኣለን። ኣብ ቤተ-ክህነት ደኣ ተዓቂቡ ተረፈ። ብድሕሪ ማህሌታይ ያሬድ ዝኾነ ዓብዪ ተርእዮ ፍሉይ ቅኒትን ድርሰትን መዛሙር ተራእዩ ኪበሃል ዚከኣል ኣይኮነን። ንሱ ደኣ ዜማ መላእክቲ እናተባህለ ከይተተንከፈ ወይውን ሕላገቱ ምስ ናይ ሕብረተሰብ መንፈሳዊ ዕምቆት ኮነ ፍልጠት ከይቀየረ ቀጸለ። ካብዚ ዕቃብ ኣምልኾን ስርዓትን ቤተክርስቲያን እተላዕለ ኣብ ህይወት ቤተክርስቲያን እዚ ዘይበሃል ተምሳጣዊ ሕሉፍነት ሊቃውንቲ ቤተ ክህነት ከምዘሰዓበ ኣብ ዚቕጽል

ክፍልታት ናይዚ መጽሓፍ ክንምልከት ኢና።

እዚ ዓይነት ንዝሓለፈ እናወደሰካ፡ ንብሉጻት ሰባት ድማ ናብ ደረጃ መላእኹቲ ወይስ መለኮታዊ ሓይልታት እናዕረግካ ካብ ሰብአዊ ክብሮም ምርሓቕ ኣብ ጥንታዊ ህዝብታት ልሙድ እዩ ዝነበረ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ልክዕ ከም ኣብ ካልኣት ህዝብታት ምህዞን ክእለትን ዜጻኽም ንለውጢ ድማ ዚሕሰም ኣኻይዳ ኣብ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ኪምዕብል ክኢሉ። ንሓድጊ እቲ ብፈጠራ ዜማ ንልሳን ግእዝ ምስ ናይ ዘመኑ ናይ ኣውሮጳን ባይዳንታይንን ስልጣኑ ኪሰርዞ ዝኸኣለ ማህሌታይ ያሬድ፡ ክንዲ ምዕባዩን ምምሕያሹን፡ ቤተክርስቲያን ኣብ ምዕቃቡ ጥራይ ኣድሃበት። ካብዚ ዝተላዕለ ዜማ ኮነ ቅኔ ቤተክርስቲያን ኣብቲ ደረጃ ደው ኢሉ ኪስጉም ኣይክኣለን። ተራ ናይ ድሒሮም ዝመጽደባትርን መሪጪታታትን ንናይ ያሬድ ለውጣዊ (ሪቮልዩሽናሪ) ድርሰት ዜማ ናብ ካልእ ጽፍሒ ኬበጽሑም ኣይክኣለን። በዚ ምክንያት ማዕረ ማህሌታይ ያሬድ ዚሰራዕ ተቐናዩ ኣይንረክብን። ስለዚ ነዚ ፈጠራን ምህዞን ዜጻኽም ተግባር እዚ ብዓይኒ ታሪኽ ምስእንግምግሞ፡ ብኣሉታ ደኣ እምበር ብኣዎንታ ኸንጥምቶ ኣይንኸእልን።

ምድሪ ሓበሻን ኑብያን ኣብ ማእከላይ ዘመን

መላእ ሰሜን ኣፍሪቃ ብ641 ድ.ል.ክ ኣብ ትሕቲ መጠነ ሰፊሕ ወራር ምስፍሕፋሕ እስላማዊ ግዝኣታት ኣተወት። ግብጺ ድማ ካብተን ፈለማ እስላማዊ ምንቅስቃስ ዝበጽሖን ሃገራት ሓንቲ እያ። እዛ ሃገር እዚኣ ብ650 ድ.ል.ክ ብዘይካ ገለ ክፋል ናይ ኣብያተ ክርስቲያን እስክንድርያ ኣብ ትሕቲ ምስልምና ድሕሪ ምውዳቓ፡ ምንቅስቃስ ምስልምና ብሸነኽ ደቡብ ደው በለ። እዚ ኸኣ ብምክንያት እቲ ምስ መንግስቲ ኑብያ እተገብረ ውዕል እዩ። ኑብያ ምስ እስላም ስምምዕ ሰላም ገበረት። ካብዚ እተላዕለ ከምኡ ድማ ብምክንያት እቲ ኣኸሱም ካብ እስላማዊ ምንቅስቃስ ዝረኽቡቶ ሓለፋ፡ እዞን ክልተ መንግስታት ክርስቲያናት ኮይነን ኪቐጽላ ከኣላ። እዚ ንኣስታት 600 ዓመታት ከምኡ ኢሉ ቀጸለ።

ኣብ ከባቢ 1000 ድ.ል.ክ ከምኡውን ብድሕሪኡ ግን እቲ ኣብ መንጎ ኑብያን እስላማዊ ምንቅስቃስን እተገብረ ውዕል ቀስ ብቐስ ኪገሃስ ጀመሩ። ኑብያ ካብ ላዕላይ ግብጺ ብኣዕራብ ክትውረር ጀመረት። እዚ ከምዚ እናበለ እኳ እንተቐጸለ፡ እተን ክልተ ዓበይቲ ከተማታታ፡ ማለት ደንጎላን ሶባን (ናይ ማኩራ ከምኡውን ኣልዋ እተባህላ መንግስታት ኑብያ) ውዕዉዕ ዝኾነ ክርስቲያናዊ ምንቅስቃሳት ይካየደለን ነበረ። ካብ 1100 ድ.ል.ክ ጀመሩ ግን ኑብያውያን ናብ ምስልምና ኪልወጡ ጀመረም ነበሩ። እንተኾነ እዚ ብሰፊሑ ዝመጸ ካብ

1275 ድ.ል.ክ ከሳፅ 1600 ድ.ል.ክ እዩ። ዋላኳ እቶም ክርስቲያናት ብዘይ ዝኾነ ሰደት ናብ ምስልምና እንተተለወጡ፡ እቲ ቀንዲ ምክንያት ግና ካብ ካልኣት ክርስቲያናት መንግስታት ወይስ ኣብያተ ክርስቲያናት ዝኾነ ሓገዝ ብዘይምርክቦም ምዃኑ ይግመት። እቲ ምንታይሲ፡ ምስ ናይ ኣኸሱም/ሓበሻ/ቤተክርስቲያን ርክብ ኣይነበሮምን። ካብ እስክንድርያ ድማ ኣቡን ጥራይ ደኣ እዩ ዚሸየመሎም ዝነበረ እምበር ዝኾነ ካልእ መንፈሳዊ ኮነ ነገራዊ ረድኤት ኣይረኽቡን ነበሩ።

ናብ ሓበሻ (ኣቢሲንያ) ምስእንመጽእ፡ ኣብቲ መጀመርያ ትንሳኤ ናይ ምስልምና፡ ምስፍሕፋሕ ምስልምና ንምድሪ ሓበሻ ኣሰጋኢ ጉዳይ ኣይነበረን። እንተኾነ እቲ ኮፒቲክ ክርስትና ናይ ኣቢሲንያ፡ ዝኾነ ሰፊሕ ምዝርጋሕ ወንጌል ኬካይድ ብዘይምኽኣሉ፡ ክርስትና ኣብ ውሱን ከባቢ ጥራይ እዩ ተደራቲ። ብፍላይ እኳ ድሕሪ ሃጻይ ገብረመስቀል፡ ንክርስትና ኣቢሲንያ ካብ ደቡብ ሸነኽ ካብ ዝነበሩ ኣረማዊ ኣምልኾ ዝነበሮም ህዝብታት ብድሆታት ኣጋጠሙ። ካብዚ እተላዕለ ድማ ነገስታት ኣቢሲንያ ምስኣም እናተጋፈጡ መንግስቶም ኣብ ምሕላው ኣድሃቡ። እዚ እናቐጸለ ከሎ መነኮሳት ክርስትና እዚ ከባቢ፡ ኣብያተ ክርስቲያን ኣብ ምትካል ተዋፈሩ። በዚ ኸምዚ ሓደ ካብ እተገብረ ሰራሕ፡ እታ ነገስታት ዛግዌ ዝሃጹዋ ናይ ሮሃ ቤተ ክርስቲያን ንረክብ።

እዞም ነገስታት ግዝኣቶም ንሸነኽ ደቡብን ምዕራብን የስፍሑ ነበሩ፡ ከም እኒ ኣምሓራ፡ ላስታ፡ ጎጃምን ዳርሞትን ዝበሉ ህዝብታት ድማ ናብ ግዝኣቶም ጸምበሩ። እዚ እናኾነ ከሎ፡ ቦቲ ነገስታት ኣቢሲንያ ኣንጻር ኣረማዊ ህዝብታት ይገጥሙ። ብሸነኽ ሰሜንን ምዕራብን ግና እስላማዊ ምስፍሕፋሕ ይቐጽል ነበረ። ካብዚ ቀጺሉውን ኣብ ከባቢ 980-1270 ድ.ል.ክ ምስልምና ንገማግም ቀይሕ ባሕሪ ተቐጽጸረ። እዚ ከመይ ኣቢሉ ናብ ምዕጻው መንግስቲ ኣቢሲንያ ካብ ካልእ ክፋል ዓለም ኣምርሖ? ንሕጂ መእተዊ ዚኸውን ሓሳብ ጥራይ ኢና ተመልኪትና። እዚ ዝርግሖ ዘመን ክርስትና ሓበሻ ስፍሕ ዝበለ ትንታኑ ዜድልዮ እዩ እሞ ኣብ ዚቐጽል ክፍልታት ክንርኢ ኢና።

ብሂላት ነገስታት ሓበሻ (አቢሲንያ)

ወንጌላዊ ዕድታት እቶም ትሸዓተ ቅዱሳንን ብድሕሪአም ምስ ምምጸእ ምስልምና ዝነበረት ቤተክርስቲያን ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ካብ ሰፊሕ ዓለም ከምዝተገለለትን ርኢና ኣሎና። ካብኡ ንንዮ ናይዚ ከባቢ ሃይማኖታዊ ተዋክሮ ኣብ ርእሱ ዝተሓጸረ ኮይኑ ቀጺሉ። ምስ እስክንድርያዊ ልማድ ዝነበሮ ርክብ ይዓቅብ ደኣ እምበር፡ መበቆሉ ዝሓለወ ኣማናዊ ኣኻይዳ ኣይሓለወን። ነዚ ዘብለና ምክንያት ብፍላይ ኣብ ናይ ሃጺይ ዘርኣያቶብ ተሓድሶ ቤተክርስቲያን ክንምልከቶ ኢና። ንሕጂ ግና ኣብ ናይ ከባቢ ሻድሻይ ዘመን ስልጣን ኣኹሎምን ሃይማኖት ምድረ ሓበሻን ከተተኩር ኢና።

ብሂላት ነገስታት ሓበሻ ካብ ጥንታዊ ታሪኽ እዩ ዚጅምር። ብዛዕባ ንግስተ ሳባ ዝተጸሕፈ ብሂል ሓደ ካብቲ ኣብ ናይ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተክርስቲያን እንረኽቦ ዛንታታት እዩ። ብዛዕባ እዛ ንግስቲ እዚኣ (ጸሓፍቲ “ማክዳ” ኢሎምውን ዚጽውዑዋ) ካብ ሽማ ጀሚርካ ኪረኣ ኸሎ ከምቲ ብያታዊ ልማድ ዚበሃል ኮይኑ ኣይንረኽቦን። ዋላኳ ሊቃውንቲ ከምዚሰማምዑሉ³⁵ “ሳባውያን” ዚበሃሉ ህዝቢ እቶም ኣብ የመን፡ ደቡባዊ ዓረብ ዝነበሩ ምጻኖም ታሪኽ እንተተንተኑ፡ ክሳብ ሕጂ “ንግስተ ሳባ” ኢትዮጵያዊት ከምዝኾነት ይንገር ኣሎ። ኣረ ነገስታት ኢትዮጵያ ምንጪ መንግስቶም ካብ ምኒልክ ቀዳማይ (እብን መለክ) ዚጅምር ምጻኑን።³⁶ እዚ ድማ ካብ ሰለሞናዊ ዘርኢ ምጻኖም ከምዚመልከትን ኬርእዩ ብዙሕ እዮም ዚትንትኑ። እዚ ጉዳይ እዚ ካብ ሃጺይ ይኩኖ ኣምላክ ጀሚሩ ከም ፕሮፓጋንዳ ኪዘርጋሕ ዝጸንሐ እዩ። እቲ ዕላማ ድማ መንግስቶም መለኮታዊ ጽሕፍቶ ከምዘለዎ ኬርኢ ንማለት እዩ።³⁷ ነገስታት፡ መንግስቶም መለኮታዊ መበቆል ከምዘለዎ ኬርእዩ ምፍታኖም ካብ ዘመናት ስልጣን ግብጺ ጀሚርካ ኪረኣ ዝነበረ ነገር እዩ። ፈርኦናት ግብጺ ካብ ላዕሊ ካብ ሰማይ ዝመጹ ነገስታት ጸሓይ ምጻኖም (ውሉዳት “ራሕ” እቲ ናይ ጸሓይ ኣምላኽ ምጻኖም) ንህዝቦም የእምኑ ነበሩ። ኣብ ርሑቕ ምብራቕ እስያ ድማ ቻይናውያንን ጃፓናውያንን መበቆሎም ናይ ጸሓይ ኣምላኽ ምጻኑ (ሳን-ጎድስ ምጻኖም) ንህዝቦም የስተምህሩ ነበሩ። ነዚ ብዚመሳሰል መገዲ ናይ ኣኹሎም ነገስታት መለኮታዊ ሓረግ ዘርኢ ከምዘለዎም ንኹእምኑ ነዚ ናይ ንግስተ ሳባ ብሂል ብጸሓፍቶም ከምዘሰነዱዎ ንምእማኑ ኣየጸግምን።

ሃጺይ ይኩኖ ኣምላክ ካብ ንእስነቱ ጀሚሩ ምስ ገዳማዊ ህይወት ተላልዩ ዝገበዩ

35 መጽሓፍ እዮብ፡ ምዕራፍ ሓደ ብተወሳኺ ድማ “ኢትዮጵያ” እትብል ናይ ግርማ ዘውዴ ከምኡውን “ኢትዮጵያ ታሪኽ” ብእለቃ ተክለድጻዲቅ መኩሪያ ዝተጻሕፈ ርከ።
 36 ከም ኣበሃህላ ኣለቃ ተክለጻዲቅ መኩሪያ፡ ታሪኽ ናይ ንግስተ ሳባ ካብ ነገዳ ዮቅማን እቲ ሓምሻይ ካብ ኣዳም እዩ ዚጅምር። ብዚ መሰረት ካብኡ ካብ ዝተወልዱ ሓደ ዝኾነ ሰባ እዩ ነገዳ ሳባውያን ዚጅምር። እዚ ግና ልዕሊ እቲ ዝነግምቶ እንክእል ትንታኒኣዊ መጽናዕቲ ጌርካ ጥራይ እዩ ኺረጋገጽ ዚኽእል።
 37 Kebra Nagast, Miguel F. Brooks ተወክቦ

ኮይኑ፡ ምስ ኢየሱስ ሞኣ ብሃይማኖታዊ ምህሮ ምልላዩ ጸሓፍቲ ይገልጹ። ከምዚ ኢሉ ኣብ ዚዓብዮሉ ዝነበረ እዋን ግን፡ ካብ ሓረግ ዘርኢ ሰለሞናውያን ምጻኑ ካብ ንእስነቱ ይንገሮ ብምንባር፡ ስልጣን ናይ ምጭባጥ ባህጉ ልዑል ምንባር ኸንርዳእ ንኸእል። ኣብዚ ነገር እዚ ዝገበየ ተራ ዝነበሮ፡ እቲ ኣብ መላእ ምድሪ ኣኹሎም ከምኡውን ቤንምድርን ጎጃምን ሸዋን እናዞረ ዚሰብኽ ዝነበረ ኣቡነ ተክለሃይማኖት እዩ። ኣቡነ ተክለሃይማኖት ምስናይ እዚ ተልእኾኡ፡ እቲ ኣብ ኢድ ሓረግ ዘርኢ ዛግዌ (ኣብቲ ዘመን ዝነበረ ንጉስ ነኣጡቶ ለኣብ) ዝነበረ ስልጣን ናብ “ሰለሞናዊ” ሓረግ ዘርኢ ኪሰጋገር ዝገበሮ ጎስጓስ እዩ። ሃጺይ ይኩኖ ኣምላክ ድማ ነዚ ነገርዚ ተመሪጹስ መወዳእትኡ ንጉስ ናይ ኣኹሎም ጥራይ ዘይኮነ፡ ንጉስ ነገስት ናይ መላእ አቢሲንያ ኮይኑ ክሳብ 1268 ድ.ል.ክ ነገሰ። ኣብ ዘመን ንግስነቱ ድማ ነቲ ብሂል ናይ “ሰለሞናውያን ሓረግ ዘርኢ” ምስናይ ዝተፈላለየ ዛንታታት ብዛዕባ ኢየሱስ ሞኣ ከምኡውን ኣቡነ ተክለሃይማኖት ኪጸሓፍ ተኻእሎ ካብዚ ዘመን እዚ ድማ ናይ ንግስቲ ሳባ ብሂልውን ኪምዕብል ባህርያዊ እዩ ዝነበረ።

ሓደ ኢትዮጵያዊ ጸሓፊ ንኣብነት ብዛዕባ ንግስቲ ሳባ ኪጽሕፍ ከሎ ከምዚ ኢሉ፦

ንግስቲ ማክዳ ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ኣብ ዓስራይ ክፍለ ዘመን ኣብ ክልል ትግራይ ተወለዳ። ካብ ኣቦኣ ስልጣን ተረኪባ ካብ 982 ክሳብ 957 ቅ.ል.ክ ንዕስራን ሓሙሽተን ዓመታት ነገሱ። ... ዝተፈላለዩ ጸሓፍቲ ካብ ዝሰነዱዎ ታሪኽ ክንርድኦ ከምእንኸእል ንግስቲ ማክዳ መሊኡ ዝተዋህባ ጽባቕ ነበራ፡ ብዛዕባ ቁመና ሰብነታ ኣመልኪቱ ካብ ዝተባህለ ገለ ንምጥቃስ፡ “ክሳባ ትኽ ዝበለ፡ ሽምጣ እተሰርዐ፡ ኣዲንታ ከም ብርሃን ከዋኸብቲ ዘንጸባርቑ፡ ጸጉራ ከም ሃልሃልታ ሓዊ እተዘርግሐ፡ ውቃስ ዝመልአት” ምንባራ የረድእ።³⁸ ንግስቲ ማክዳ ጽባቕ ጥራይ ዘይኮነ ዝነበራ በላሕን ጥበብ እትደልን ድማ ነበረት። ኣብ ኣኹሎምን ከባቢኣን ከምኡውን ኣብ የሩሳሌም ፍሉጥ ካብ ዝነበረ ታምሪን ዝተባህለ ነጋዳይ ተመራሓ ንግስቲ ማክዳ ካብ 972 ክሳብ 932 ቅ.ል.ክ ንኣርብዓ ዓመታት ኣብ ምድሪ የሩሳሌም ብዛዕባ ዝነገሰ ብዛዕባ ጥበብ ንጉስ ሰለሞን ሰሚዓ ነቲ ጥበብ ንኸተስተማቕር ናብኡ ዝገበረቶ ጉዕዞ ናይ ንግስቲ ማክዳ ጽምእት ጥበብ ዜመልከት እዩ። ንግስቲ ማክዳ ምስ ንጉስ ሰለሞን ተራኺባ ናይ ወለዶ ዝምድና ድማ መሰሪታ ናብ ኢትዮጵያ ቅድሚ ምምላሳ ካብቲ ንጉስ ዝተዋህባ ግዝኣት ከምዝነበረ ሓያሎ ጸሓፍቲ የረድኡ። ኣብቲ እዋን ንንግስቲ ማክዳ ዝተዋህባ ቦታታት ደርሱልጣን ከምኡውን ምድሪ ጋዛ ከምዝነበረ፡ ደርሱልጣን ዚበሃል ገዳም ክሳብ ሕጂ ኣብ ትሕቲ ግዝኣት ኢትዮጵያ ምህላዉ ይፍለጥ።³⁹

ታሪኽ እዛ ንግስቲ እዚኣ እንተርኢና ካብ ምድሪ ሳባውያን ከምዝኾነት

38 ኣስተውዕል ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ዝተጻሕፈ ታሪኽ ንግስቲ ማክዳ ኣይነበረን፡ እዚ ገለጻ እዚ ከመይ ኢሉ ኺመጽእ ይኽእል ንኣንባቢ ንገድጎ።
 39 ፋንታውን እንግዳ፡ ታሪኽዊ መዝገብ-ሰባ - ከጥንት እስኪ ዛሬ፡ 2000፡ ኣዲስ አበባ፡ ገጽ 167-168

ዝተፈላለዩ ታሪኻዊ ክስተታት የመልከተና። ኣብ ሓድሽ ኪዳን ነዛ ንግስቲ እዚኣ ኣመልኪቱ፡ የሱስ ክርስቶስ “ንግስቲ እዚብ” ይብላ፡ ማለት “ንግስቲ ደቡብ”⁴⁰ ብዘኾነ መገዲ ኢየሱያዊት ምዃና ዝኾነ ንጽር ኮነ ጭቡጥ ታሪኽ የልቦን። እቲ ሳባ ዚብል ድማ ንምለእ ህዝቢ ዚገልጽ እዩ። ኣብ መጽሓፍ እዮብ ከምኡውን ትንቢት ኢሳይያስ “ሰብ ሳባ” ኢሉ ይጠቐሶም።⁴¹ እዚ ኺባሃል ከሎ ግና ሳባውያን ኣብ ደቡብ የመን ዝተሓጽረ ግዝእት ከምዝነበሮም ኣየስምዕን። ግዝእቶም ቅድሚኒ ናይ ኣኸሱም ሰልጣኑ ኮይኑ ድማ ክሳብ ሰግር ቀይሕ ባሕሪ ዚዝርጋሕ እዩ ነይሩ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ እዩ መንግስቲ ሳባውያን ክሳብ ሰሜን ኢትዮጵያ ደቡብ ኤርትራን ዚገዝእ ዝነበረ፡ ነዚ ዜርኢ ድማ ኣብ ሓወልታት ኣኸሱምን ሰንዓፈን ዚርከብ ናይ ሳባውያን ጽሑፋት ከምኡውን ሓወልቲ ኣዱሊስ የረድኡና። ወደብ ኣዱሊስ ዓብዪ መናገሻ ናይ ነገስታት ሳባ ደሓርውን ናይ መንግስቲ ኣኸሱም ነይሩ እዩ። እዚ ድማ ነዛ “ንግስቲ ደቡብ” ወይ “ንግስተ ሳባ” ዜጠቓልል ኪኸውን ይኸእል። ከመይ ዝበለ ታሪኻዊ ኣገዳስነት ከምዝነበሮ ንምርዳእ ግና ምርምር ከምዘድልዮ ርዱእ እዩ።⁴²

ግናኹ ናይ “ሳባ” መንግስቲ ሓበሻዊ ምዃኑ ዚገልጽ ጭቡጥ ታሪኻዊ ሓቂ የብልናን። ሓቅነቱ ኪረጋገጽ ካብ ዘይምኽኣሉ ኪኸውን ይኸእል ወለዶ ናይዛ ንግስቲ (ብሓቂ ናይ ኣኸሱም ንግስቲ እንተነይራ) ኪቐርብ ኣይተኻእለን። ካብዚ እተላዕለ ድማ “ነዛ ንግስቲ” ከምቲ ሮማውያን መስራቲ ናይ ሃገሮም ካብ ዘይምፍላጠም እተላዕለ ተኩላ ዘዕበዮቶም ክልተ ኣሕዋት ሮሙስን ሮሙሉስን እዮም መስራቶም ንሮሜ ዚብሉ፡ ብሂላት ምድረ ሓበሻ ድማ “ሳባ” ካብ ናይ ሓደ “ገብገቦ” እተባህለ ወዲ ሓማሴንን ሓንቲ “ገበል” ዝሓዋ ሰብን እተወልደት ሰብ እያ ይብላ። ዛንታ ናይቲ ገበል ንምርኣይ ብግርማ ዘውዴ እተጸሕፈት “ኢትዮጵስ ሁለተኛው” ምውካስ ይከኣል።⁴³ እዚ ጽውጽዋይ ከምቲ ካልኣት ህዝብታት ንዘይፈለጥዎ ታሪኽ ወለዶታት ንምምላእን ተኣምራታዊ መበቆል ንምሃብን ዚገብሩዎ ጸዕሪ እዩ ኪቐጸር ዚከኣል። ብዘኾነ ግን “ኣምልኽ ገበል” ከመይ ኢሉ ኣብ ህዝቢ እዚ ከባቢ ከምዝመጸ ንምርዳእ ይሕግዝ እዩ እዚ ዛንታ እዚ።

ኣምልኽ ሳባውያን ከምኡውን ኣግኣዝያን ምስእንምልከት ከምዚ ንረክብ። ሳባውያን ናይ ርብሂ ወርሒ (ቅርጺ ማዕጺድ) ከምኡውን ናይ ጸሓይ ኣማልኽቲ እዮም ዜምልኹ ዝነበሩ። ኣስማቶም “ኣስታርተ” ብቋንቋ ኣራማይስጢ ወይስ እብራይስጢ፡ ብሳባውያን ድማ “ዘትባዳን” ከምኡውን “ድሃት ሂምያን” ዚባሃሉ ኮይኖም፡ እዚ ስያመታት ናይ ጸሓይ ኣምላኽ እዩ። እዚ ኣምልኽ ጸሓይን

ወርሕን ኣብ ሰሜን ትግራይን ደቡብ ኤርትራን ቅድሚኒ ክርስትና ምምጽኡ ይዝውተር ነበረ።⁴⁴ ከምቲ ዝገለጽናዮ ድማ ኣምልኽ ገበል ብጽልዋ ግሪኻውያን ይኹን ናይ ካልእ ተለሚዱ ነበረ። እዚ ነቲ ናይ “ፖሶይደን” ዚመሳሰል እዩ። ኣብ ግሪኻውያን ዚምለኽ ፖሶይደን ከም ናይ ባሕሪ ኣምላኽ ኪፍለጥ ከሎ፡ ናይዚ ከባቢ ኣምልኽ ገበል ግና ብስም “ብሓር” ዚፍለጥ ኮይኑ ናይ ምድሪ ኣምላኽ ተባሂሉ ይእመነሉ ነበረ። ናይቲ “ገብገቦ” ዚባሃል ገበል ዛንታ እንተተገንዘብና እምበኣር ኣግኣዝያን ሳባውያን ክሳብ ከንደይ እምነቶም ምስ ገበል እተተሓሓዘ ምንባሩ ንርዳእ።

እዚ ኣምልኽቲ ጣኦታት ኣብ መላእ ዓለም ተወራራሲ ከምዝነበረ ኣብዚ ከባቢውን ንረኽቦ። ጥንታውያን ህዝብታት ዓለም ብዝተፈላለዩ መገዲ ኣምልኽ ጣኦታት የዘውትሩ ነይሮም። ኣብ ግሪኻውያንን ሮማውያንን ዝነበረ ኣምልኽታት ከመይ ኢሉ ብእምነት ክርስትና እናተተከእ መጺኡ ኣቐዲምና ርኢና ኣሎና። ሕጂ ድማ ኣብ ምድሪ ኣፍሪቃ፡ ብፍላይ እኳ ኣብቲ ብምድሪ ኢትዮጵያ ዚፍለጥ ከባቢ ኣምልኽታት ዛርን ገበልን ግንን ምንባሩ ኪረክብ ይከኣል። ነዚ ነገራት እዚ ብቐሊሉ ኣብቲ ስርዓት ኣምልኽን ገድልን ንረኽቦ። ካብቶም ትሽዓተ ቅዱሳን ዚበኻሉ ወንጌላውያን፡ ናይ “ኣባ ገሪማ” ገድሊ እንተርኤና፡ ብጸሎት ንሓደ ዚምለኽ ዝነበረ ገበል ከምዝቐተለ ይዝንቶ፡ እዚ ኣብ ገድሊ ናይ ቅ. ጊዮርጊስ ድማ ብኻልእ መልኰ ምስቲ ናይ⁴⁵ ገብገቦ ብዚመሳሰል መገዲ ተዘንትዩ ንረኽቦ። እቲ ናይ ገበል ኣምልኽ ጥርዙ በጺሑ እንርእዮ ግን ሕጂውን ኣብ ዝተፈላለዩ ማይ ጨሎት መልኣኽ ዝኾነ ገበል ከምዘሎ ዚዕለል ወረ ካብ ምስማዕ ኣይዓረፍናን። ንገበል ዘሎ ኣኸብሮት ካልእ እቲ ናይ ሓደ ካብቶም ትሽዓተ ወንጌላውያን ዝኾነ “ኣቡነ ኣረጋዊ” በዓል ደብረ ዳሞ ገድሊ እዩ። እዚ ገድሊ ከምዚትርኽ ኣቡነ ኣረጋዊ ናብቲ ኣብ ከረን ዚርከብ ቤተክርስቲያን ንምድያብ ኣብ ዝሓሰበሉ እዋን ኪረድእ “ገበል” መጸ እሞ ናብ ላዕሊ ኣደየቦ። ከሳዕዚ እዋን ብተምሳል ገበል እተዳለወ ገመድ ነቶም መነኩሳት ናይቲ ደብሪ ከም መደየቢ የገልግል ኣሎ። እንተኣስተውዓልና፡ “ገበል” እንታይ ዓይነት ተራ ይወሃቦ ኣሎ? ካብይ እተበገሰ ይኸውን እዚ ኣምልኽ ወይስ ኣኸብሮት ወይስ መልኣኽነት ናይ ገበል?⁴⁶

ብዘይካዚ ዝተፈላለዩ ብሂላት ንግስቲ ናይ ሳባ ንሰለሞን በኲሪ ወዲ ከምዝወለደትሉ ገይሩ የቐርባ። ዋላኳ እዚ ነገር እዚ ንመጽሓፍ ቅዱስ ጋሻ ነገር እንተኾነ፡ ነገስታት ኣቢሲንያ ግና ከምቲ ኣቐዲምና ዝገለጽናዮ፡ ብዘበሉ ኣቢሎም ነቲ

40 ማቴዎስ 12:42

41 እዮብ 1:15፣ ኢሳይያስ 45:14

42 መርጌታ ይተባረሽ በርዕ - ታሪኽ ኤርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ኤርትራ - ገጽ 1-4 ተወስኖ

43 ነዚ ዛንታ እዚ ምስ ናይ ግሪኻዊ “እኮሊክ” ዛንታ ይመሳሰላል

44 ኣፈፈት ቅ.፡ ብኣባ ዶስሃት ገብረሃሱስ ተወስኖ

45 ጊዮርጊስ ሮማዊ ወተሃደር ኮይኑ ንክርስትያናት ክዳቐታል ዝልዩ እዩ። ካብ ቀደም ንሓደ ገበል የምልኽ ምንባሩ ታሪኽ ይግረጽ። እንተኾነ ብምኽንያት እቲ ንክርስትያናት ዝበር ርዕሂ ናብ ክርስትና ከምዝተለወጠ ክነርዳእ ንኸእል። ብዚ ድማ መንግስቲ ሮሜ ክተቐተሎ ክእለት።

46 ምስ ዘጸአት 3:1፣ ራእይ ዮሃንስ 19:3፣ 20:2-9 ኣሳጸጸና፡ ኣብ ኢትዮጵስ ዑለተኛው ገጸት 1፣ 2፣ ኣገሳስ ትንተና ናይዚ ክነረክብ ንኸእል።

ንግስነቱም መለኮታዊ ንምግባር ነዚ ከምዝመሃዙ ክንርዳእ ንኸእል። እቲ ያታ ከምዚ ዝበለ እዩ፡- ንግስተ ሳባ ኣብቲ ንጥበብ ሰለሞን ዝሰምዓትሉ እዋን ከምቲ መጽሓፍ ቅዱስ ዚብሎ ናብ ሰለሞን ብምብጻሕ ጥበቡ ረኣየት። ወጻኢ ካብ መጽሓፍ ቅዱስ እቲ ያታ ከምዚ ኢሉ ይቐጽል። ንሳ ክትምለስ ከላ ካብ ሰለሞን ጥንሲ ሒሳ ነበረት እዋ፡ ኣብ ዓፄ ምስበጽሐት ወጺ ወለደት፡ ስሙ ድማ ምንይልክ (ምኒልክ) ሰመየቱ። እዚ ምኒልክ እዚ ንሰለሞናዊ ሓረግ ዘርኢ የቐውም።

ነዚ ገለጻ እዚ ብሂል ካብ ዚገብሮ እቲ ኣብ መጽሓፍ ክብረ ነገስት ተጠቒሱ ዘሎ እዩ።

ጽሑፋት ኢትዮጵያ፡ ኣምላኽ ንኣዳም ምስፈጠረ ኣብ ስጋኡ ካብ ሓደ ጻድቕ ሰብ ናብቲ ኻልእ እናተሰጋገረ ዚመጽእ ሓደ “ዑንቂ” ወይስ “ዘርኢ” ኣቐመጠ ይብል። እዚ ድማ ናብ ማርያም ክሳብ ዚኣቱ እም ካብኣ ስጋ እቲ በጹሪ ወዳ የሱስ እቲ ክርስቶስ ክሳብ ዚቐውም ከምኡ ይኸውን። እዚ “ዑንቂ” እዚ ናብ ሰለሞን እቲ ኣቦ የሱስ ክርስቶስ ሓለፈ። የሱስ ክርስቶስን ምኒልክ እቲ ካብ ንግስቲ ሳባ እተወለደን ክልቲኣም ደቂ ሰለሞን እዮም፡ በዚ ኸእ ዚመሳሰሉ ነገር ኣለዎም። እንተኾነ ክርስቶስ ወጺ ኣምላኽ እዩ፡ ሰለዚ ድማ ዘመድ ክርስቶስ እዩ እዋ፡ ምኒልክ ድማ መለኮታዊ እዩ።⁴⁷

እዚ ብሂል እዚ ዕላምኡ ንጽር እዩ፡ ንሱ ድማ ንነገስታት ኣቢሲንያ (ናይ ሕጂ ኢትዮጵያ) ከምቲ ኣብ ምብራቓውያን ህዝብታት ዝነበረ መንግስቶም “ካብ ኣምላኽ” ከምእተዋህቡ ንምምልካት እዩ። ክርስትና ናብ ምድሪ ኣኸሱም መጽሐ- ክነሱ፡ እዚ ናይ ኣጋንኖኣዊ ኣጸሓሕፋ ታሪኽን ህይወት ክርስትያናትን ልክዕ ከም ናይ ኣረማዊ መገዲ እዩ ቀጸሉ። ገድልታት ጻድቃንውን እዚ ዕጻ እዩ ረኺቡዎ። ኣይሁዳውነት ድማ ካብቲ ኣብ ምድሪ ኑብያ ዝነበሮ ጽልዋ ናብ ኣኸሱም ከምዝበጽሐ ታሪኻዊ ምንጭታት ጠቒሰና ገለጽና ኣለና።

ከምኡውን ኣብ ግብጽን የመንን ትምህርቲ ብሉይ ኪዳንን እምነት እግዚኣብሄርን ተለሚዱ ሰለዝነበረ ብንግድን ካልእ ስራሕን ዝኣመሰለ ሰባት እምነት ኦሪት፡ ናብ ምድሪ ሓበሻ ኪኣቱ ከም ዝኸኣለ ወጻእተኛታት ጸሓፍቲ ይገልጹ።

ኣብ መንጎ ሃገረ እስራኤልን ኣዱሊስን ብዝነበረ ንግዳዊ ርክብውን ብኳይ ኣቢሉ ከምቲ ኣይሁድ ዝኣምኑዎ ኣምልኮተ እግዚኣብሄርን ስርዓታት ብሉይ ኪዳንን ኣብ ኣዱሊስ ተኣታትዮ ነበረ።⁴⁸

47 Ketura Nagast, Miguel F. Brooks

48 መርኢታ ይትባረኽ በርሀ - ታሪኽ ኣርያይካሳዊት ቤተክርስቲያን ኣርትራ - ገጽ 6-7

ኣይሁዳዊ እምነት ኣብ ምድሪ ሓበሻ ካብ ነዊሕ ዝጸንሐ ምዃኑ ክንርኢ ኸለና፡ ምስኡ ዝተተሓሓዘ ዝተሓላለኸ ምስናዕ ታሪኽ ድማ ኣሎ። ንኣብነት፡ ብድሕሪ እቲ ናይ ታቦት ነገር ዘሎ ምትሕንፋጽ ታሪኽ ካብዚ ነገር እዚ ዘይረሓቐ እዩ። ነገስታት ኣቢሲንያ ነዚ ንምግባር እቲ መግለጺ ሰለሞናዊ መርትዖታት ኪኸውን ዚኸእል ታቦት ኪዳን ኣምላኽ ናብ ምድሪ ሓበሻ ከምዝመጸ ምርግጋጽ ኮይኑ ኪረኣዮም ባህርያዊ እዩ። ካብዚ እተሓላለ እምበኣር ብዝኾነ ይኹን መግለጺ ንታቦት ዚምልከት ታሪኽ ኪጸሓፍ ብግዲ እዩ ዝነበረ። ክሳብ እዚ እዋን እዚ ከም እኒ “ናሽናል ጂኦግራፊክ” ዝበላ ናይ መጽናዕቲ ትካላት ንታቦት ኣብ ኢትዮጵያ ንምርካብ ይጋደሉ ኣለዉ። ሓደት ዘይኮኑ ተመራመርቲ ኣድህቦኦም ናብዚ ኪገብሩ ግና እንታይ እዩ እቲ ምኽንያት?

ብዛዕባ ንግስተ ሳባ ዘሎ ታሪኽ ከምቲ ዝረኣናዮ ኮይኑ፡ ምስ ናይቶም ብፈላሻ ዚፍልጡ ህዝቢ ዝተሓሓዘ ጉዳይ ግና ምስዚ ፈላሊና ክንርእዮ ዚግባእ እዩ። ከመይሲ ምስ ናይ ንግስተ ሳባ ታሪኽ ዚተሓሓዝ እኳ እንተዘይኮነ ተሓናፊጽ እዩ ዚርከብ። ንኣብነት ተመራማሪ ታሪኽ ሪቻርድ ፓንክርስት ከምዚ ይብል፡- “ፈለማ መበቆል ናይ ፈላሻውያን ብዘይምስናዱ ትንግርቲ ኮይኑ ትዓፊት ይርከብ፡ ምናልባሽውን ከምኡ ኢሉ ኪቐጽል እዩ”።⁴⁹ እዚ ህዝቢ እዚ ብርግጽ ገለ ካብቶም ዓሰርተ ነገዳት እስራኤላውያን ካብ ነገዳት ኣሴር፡ ዳን፡ ንፍታሌምን ናብ ደቡብ ኣቢሎም ብግብጺ ሓሲፎም ናብ ኤለፋንታይን (ምድሪ ሱዳን) ብምምጽኦ ኣብቲ ከባቢ ከምዝተቐመጠ ይሕበር። ንዕም ምስ በጃውያን ህዝብታት ይገራበቱ ከምዝነበሩውን እቲ ታሪኽ ይቐጽል። እንተኾነ እዚ ኣብ ከባቢ መርዮ፡ ምድሪ ኩሽ (ናይ ሽዑ ኢትዮጵያ) ከምዝነበሩ እዩ እቲ ታሪኽ ዜግህድ። እዚ እንተኾነውን ጽልዋ እዞም ህዝቢ ሰፊሕ ብዘይምንባሩ ይትረፍ ንመንግስቲ ኣኸሱም ንመንግስቲ ኑብያውን ኣይሁዳዊት ኪገብር ኣይከኣለን።

ከም ኣገላልጻ ናይ ፓንክርስት ኣይሁዳዊ ሓረግ ዘርኢ ምትንታን ብነገስታት ሓበሻ ኣንጻር ናይ ኣገው ልዕልና ኣብ ዚገብሩዎ ዝነበሩ ናይ ሰልጣን ቃልሲ ዘምጽኡዎ ምዃኑ እዩ ዜርኢ። ነቶም ካብ ኣይሁዳዊ መበቆል ዝመጹ እዮም ዚበሃሉ ፈላሻውያን ኪገልጸም ከሎ ካብ ጥንቲ ዝፈለሱ ከምኡውን ደሓር ዝመጹ እዮም ዚብል ኣመለካኸታታት ኣሎ። ገለ ካብዚ ንምግላጽ ንሶም፡-

- (1) እተለወጡ ኣገው እዮም፤ (2) ምስ ኣገው እተዋሰሱ ኣይሁዳውያን ስደተኛታት እዮም፤ (3) ናብ ኣይሁድነት እተለወጡ የመናውያን ኣዕራብ እዮም፤ (4) እተሰደዱ የመናውያን ኣይሁድ እዮም፤ (5) ካብ ግብጺ ዝመጹ ኣይሁድ እዮም (ልዒሉ ዝተገልጸ ተመልከት)፤ (6) ተኸታተልቲ ስደተኛታት የመናዊ ኣይሁድ እዮም። ኢትዮጵያዊ ልማዳዊ ብሂል ብኻልእ ወገን ኪገልጽ ከሎ ክርስትያናት ቅድሚ ምዃንና ኣይሁድ ነበርና’ ምባሎም የርኢ። ዘመናዊ ጽጽይ መጽናዕቲ ኢትዮጵያዊ ኣመለካኸታ ከም ናይ እኒ ዶ/ር

49 Richard Pankhurst, “The Falashas, or Judaic Ethiopians, in Their Christian Ethiopian Setting”, African Affairs, Vol. 91 (October 1992), pp. 567-582 at p. 567. ኣብ www.Wikipedia.org/Beta_Israel/ ዝተጠቐሰ

ታደሰ ታምራትን ዶ/ር ጌታቸው ሃይለን እተባህሉ ሊቃውንቱ መጽናዕታት ... ክርስቲያናት ከመይ ኢሎም በብጊዜኡ ናብ ፈላሻዊ እምነት ከምእተለወጡ የረድእ። እዚ ዜርእዮ ድማ ፈላሻውያን ብባህሎም ኢትዮጵያዊ ጉጅሉ፡ ካብ ኢትዮጵያዊ ዓሌት ምንባርም እዩ።⁵⁰

እዚ ዳሕረዋይ አበሃህላ ቅኑዕ እንተኾይኑ አይሁድነት አብ ምድሪ ሓበሻ ጥንታዊ፡ ቅድሚ ክርስትና ዝነበረ ዘይኮነስ ቀስ ኢሉ አብ መበል 13 ዘመን ድ.ል.ክ ጥራይ ጽልውኡ ከምዘምጽእ ንርዳእ። ምናልባሽ እቶም አብ ከባቢ “ላስታ” ዝነበሩ ህዝቢ “ፈላሻ” ህላውኦም ነቲ አብ ምድሪ ሓበሻ ሓደ ምኽንያት ናይ ቅልስ አብ መንጎ ሓረገ ዘርኢ ዛግወ (አገው) ከምኡውን አኽሱም ጸልዩ ኪኸውን ይኽእል። እዞም ህዝቢ እዚአም አይሁዳዊ ስርዓተ ኣምልኽ ከምዝነበሮም እዩ ዚንገር። ምንጮም ብዘየገድሱ አይሁዳዊ ሃይማኖቶም ዜካይዱ ኮይኖም ናብ ምድሪ ሓበሻ ከምዘመጹ ብዙሕ ተጻሒፉ እዩ። መበቆል ናይ አብ ታቦት ዝማእከለ እምነት ሓዞም ከምዘመጹ ክንርድኦ ድማ ዚከአለና እዩ። እዚ ግና ጽልውኡም አብ ምድሪ ሓበሻ ካብ ቅድመ ክርስትና ጀሚሩ ሰፊሕ እዩ ዝነበረ ንምባልዶ የኽእለና?

ብዘይካ እዚ ናይ ፓንክርስት መጽናዕትን ካልኣት ተመራመርትንውን ነዚ ብዚምልከት አብ ዝገበሩዎ መጽናዕትታት ናብ ሓደ መደምደምታ እዮም በጺሖም። ጀይምስ ከዊሪን፡ ስቲቭ ካፕላን፡ ኬይ ሸለማይ ከምኡውን ሃርልድ ማርክስ እተባህሉ ሊቃውንቲ ንኣብነት መጽናዕትታቶም ምስቲ ናይ ዶ/ር ታደሰ ናብ ዚሰማማዕ መደምደምታ እዩ አብጸሑዎም። ፖውል ቢ ሄንዝ እተባህለ ተመራማሪ ታሪኽ ድማ ከምዚ ብምባል መደምደምትኡ ሃቡ፡

እዞም ጉጅለ እዚአም ምስ ካልኣት ናብ ደቡብ ሸንኽ ናይ ሃገረ ኢትዮጵያ ዚዝርግሉ ዝነበሩ ወተሃደራዊ ዓሳክርን ክርስትያን ሚሰዮናውያንን ተጋጨዉ። ምናልባሽውን ገለ ካብቶም አብ ሰሜን ዝነበሩ እዞ ሽኦ ትርጓሜታት ናይ ስርዓታቶም፡ ናይ ቅዱስ መጻሕፍቲ፡ ከምኡውን ናይ ልማዳት ኪነጥበዩም ካብ ናይቲ “ክልተ ባህርይ” ዝእምነቱ ኦርቶዶክስ፡ ዝያዳ ምስ ጥንታዊ እስራኤል ምትሕሓዝ ከምዘለዎ ዚእምኑ ክርስትያናት ሓቢሮሙዎም ይኾኑ። እምበኣርከ ነዞም ቤተ እስራኤል ተባህሎም ዚፍለጡ (ፈላሻ) ከም ሓደ ካብቶም አብ ክርስትና ዚረኣዩ ዝነበሩ አብ ጥንታውነት ዚእመኑ ወገናት፡ ንኣብነት፡ ጥንታውያን ኣመንቲ ሩስያ ከምኡውን ጥንታውያን ሉተራን ናይ ጀርመን፡ ክንርድኡም ንኽእል። አይሁዳዊ መበቆል ምህላው ካብ ናይቶም ጸላእቶም ዝቆጽሩዎም ክርስትያናት ዚበልጽ ሕጋውነት ከምዚህዎም ይስምዖም ነበረ። ስለዚ ሽኦ አይሁድ ከምዘኾኑ ኬእምኑ ነበሮም። ካብዚ እምበኣር ናይ ፈላሻ ዛንታ ይመጽእ።⁵¹

50 ቅድምዚኦ ዝተጠቐሱት ምንጪ (ibid)

51 ቅድምዚኦ ዝተጠቐሱት ምንጪ (ibid)

ናይ ህዝቢ ፈላሻ መበቆል ዋላኳ ሃገረ እስራኤል ብዕሊ እንተተቐበለቶም፡ በብጊዜኡ ድማ ናብ ምድሪ እስራኤል ትወስዶም እንተሃለወት፡ ገና ኣርጊጽካ ምንጮም አይሁዳዊ እዩ ወይውን አይኮነን ተባሂሉ ኪድምደም አይከአልን። ብርግጽ ኣገባባምን ባህሎምን ልማዶምን መሊሱ ንእምነት አይሁድ ብዚመሳሰል መገዲ ይቐጽል ኣሎ። ዋላ እቶም ናብ ክርስትና ተለዊጦም ዝነበሩ ፈላሻ ሙራውን ናብ አይሁድነት ምምላሰም ምስ አይሁድነት ዘለዎም ዝምድና ኬመልከተና ይኽእል። ዝያዳ መጽናዕቲ ዚሓትት ነገር ምጻኑ ድማ ንግንዘብ።

አብዚ ምስ ክርስትና ብዝተተሓሓዘ መገዲ ከም ሕቶ ኪለዓል ዚከአል ግናኽ ግዲ ዝተገብረሉ ዘይመስል ካልእ ነገር ኣሎ። ክርስትና ብመገዲ ፍረሚናጦስ ኣቢሉ ናብ ምድሪ ሓበሻ ናብ ኣኽሱም ኪመጽእ ከሎ፡ እቲ ህዝቢ ኣረማዊ እምነት እዩ ዝነበሮ። ዋላውን ናይ ኣኽሱም ሓወልታት፡ ናይ ገንዘብ ቅርጽታት ወዘተ ... ኣረማዊ ጽሑፋትን ምስልን እዩ ዝነበሮ። እዚ ዜርእየና ሽኦ ጽልዋ አይሁድነት አብ ምድሪ ኣኽሱም ሰፊሕ ከምዘይነበረ እዩ። እዞኽ እቲ ሰለሞናዊ ዛንታ ድሒሩ ዝመጽ ፕሮፓጋንዳ ኪኸውንዶ ይኽእል?

ምድሪ ሳባውያን፡ ኣኽሱም፡ ከምኡውን ብሰሜን ዚፍለጥ ምድሪ ኤርትራ ገና አብ ኣረማዊ እምነት ከምዝነበረ ታሪኽ የረድእ። እዚ ክሳዕ ምምጻእ ክርስትና ከምኡ ኢሉ እዩ ቀጺሎ። ሓወልቲ ናይ ኣዱሊስ ንኣብነት አብ ከባቢ መወዳእታ ናይ ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ከምእተተኸለ እዩ ግምት ናይ ተመራመርቲ። ስለዚ ክሳዕ እዚ እዞን እዚ ዓብዪ ጽልዋ አይሁድነት አብዚ ከባቢ ነይሩ ክንብልዶ ንደፍር?⁵²

ሃዋርያዊ ቅጽላ

ሓደ ካብቲ አብዚ ምድሪ ሓበሻ ዚዝንቶ ብሂላት እቲ ብዛዕባ መበቆላዊ ኣመጽጽኦ ክርስትና አብዚ ሽባቢ እዩ። ትምህርቲ “ሃዋርያዊ ቅጽላ” ብርግጽ አብ ቤተክርስቲያን ብብዝሒ ካብ ዘነትዑ ምህርታት ሓደ እዩ። እዚ ሽኦ ናይ ሓቀኛ ቤተክርስቲያን ኣማኖውነት ካብ ሃዋርያት ብዘይምቁራጽ ናይ ምቕጽል ሰንሰለት ምህላዉ ዚገልጽ ዛንታ እዩ። ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን እታ ቀንዲ አብዚ ምህር እዚ ዓው ኢላ እትዛረብ ቤተክርስቲያን ኮይና፡ “ናይ ማሕበር ሮሜ ዓላ” ዝነበረ ቅሌምንጦስ እዩ እቲ ቀንዲ ናይ ሃዋርያ ጴጥሮስ “መንበር” ተረካቢ እዞ። ቤተክርስቲያን ናይ ሮሜ ካቶሊክ ሃዋርያዊ ምትካእ ሓልዶ እያ ዚብል መርገጺ ኣለዋ። ምብራቓዊት ኦርቶዶክስ ድማ ነፍሲ ወከፍ “ዓላ” ወይ “ኣቡን” ተካኢ ሃዋርያት እዩ። በዚ ድማ ሃዋርያዊ ቅጽላ ንኹለን ማሕበራት ዚምልከት እዩ ትብል።

52 መርጊታ ይቅባረኽ በርሶ ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ዚተክርስቲያን ኣ፡ ዶ. ብ. ፋ. ፋ. 1980

እቲ ክትዕ ካብ ናይ ማሕበር ክርስቶስ ወንጌላዊ ተልእኾ ሓሊፉ ናብ “ጳጳሳዊ” ስልጣንን ሽመትን ኣድሃቦ እዋ ካብዚ እተላዕለ ኣብዘን ማሕበራት እዚአተን ብዙሕ ፍልልይ ንረክብ። ድሕሪ ነዊሕ ኣብቲ ኣብ መበል 15 ክፍለ ዘመን ዝተወለደ ናይ ተሓድሶ ምልዕዓል፡ ሃዋርያዊ ምትካእ “ንመንፈስ ትምህርቲ” ሃዋርያት ምስዓብ ደኣ እምበር ኣካላዊ ምትሕሓዝ ምስ ሃዋርያት ከምዘይኮነ ተሃድሶኣውያን ኣስመሩሉ። ነዚ ኣብቲ ብዛዕባ ዘመን ተሓድሶ ዚድህስስ ምዕራፍ ከንምልከቶ ኢና።

ግናኽ ልክዕ ከምቲ ናይ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን፡ እዛ ናይ ሓበሻ ቤተክርስቲያን ድማ ብዛዕባ መበቆላ፡ ምስ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ኣተሓሓዝ እያ እትምህር። ካብኡ ሕልፍ ኢሉ ግን እቲ ኣብ ብሂላት እታ ቤተክርስቲያን ዝቐጸለ ዛንታታት ዝተጋነነ ነገራት ንረክቡሉ። ኣብዚ ሕጂ ንምጽብጻቡ ቦታ ኪሓጽረና እዩ ደኣ እምበር፡ ብዛዕባ ናይ ሃዋርያት፡ ናይ ማርያም፡ ናይ ወንጌላውያንን ጻድቃን ህይወት ኮነ ገድልታት ተጻሒፉ ዘሎ ንምእማኑ ኣዝዩ ዜሸግር ጽሑፋት ኣብዛ ቤተክርስቲያን ንረክብ። ኣብ ዚቐጽል ምዕራፋት ድማ ኣስፊሕና ከንትንትኖ ኢና።

ብኣጠቓላሊ፡ ታሪኽ ክርስትና ኣብ ምድሪ ሓበሻ ካብ ምትሕንፋጽ ብሂላትን እተሰንዐ ዛንታታትን ምስ ሓቀኛ ታሪኽ ዝተላዕለ ኣየናይ እዩ ሓቂ ኣየናይከ ካብ ሓቂ ዝረሓቐ ንምልላዩ ኣሸጋሪ እዩ። ካብዚ ዝተላዕለ ዝያዳ ሰፊሕ መጽናዕትታት ይሓትት። ኣብዛ መጽሓፍ ግና ብሕጽር ዝበለ መገዲ፡ ኣየናይ እዩ ምስ ሓቂ ዘይተተሓሓዘ ኣየናይከ ንሓቂ ዝቐረበ ታሪኽ ከንቕርብ ፈቲንና ኣሎና። ጸሓፊ ናይዛ መጽሓፍ ንታሪኽ ክርስትና ኣብ ምድሪ ሓበሻ ጥራይ ዘጠቓለለ መጽሓፍ ንምድላው መጽናዕትታት ጀሚሩ ኣሎ።

መደምደምታ ምዕራፍ

ታሪኽ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን ምብራቕ ታሪኽ ዝተፈላለያ ሃገራት እዩ። ዋላኳ ብሓፈሻ ኣብያተ ክርስቲያን ምብራቕ ተባሂለን እንተተፈልጣ፡ እዚ ስም እዚ ካብታ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን ዚፈልየን እምበር ንውሽጣዊ ስርዓተ ኣምልኾኣን ኮነ ባህሉን ዚገልጽ ኣይኮነን። ነፍሲ ወከፍ ናይ ምብራቕዊ ኦርቶዶክስ ሰዓቢት ዝኾነት ሃገር ናይ ባዕላ ባህሊ ሃይማኖት ዘለዋ እያ። በዚ መሰረት ናይ ግሪኽ፡ ናይ ሶርያ፡ ናይ ኦርመንያ፡ ናይ ፓለስታይን፡ ናይ ሩስያ፡ ናይ ሰርብያ፡ ናይ ዩክራይን ከምኡውን ናይ እስክንድርያን ምድሪ ሓበሻን ኣብያተ ክርስቲያን ዝተፈላለዩ ቅዱ ኣምልኾን ስርዓታትን ኣለወን።

ምብራቕዊት ኦርቶዶክስ ታሪኻዊ ኣመጸጽኣኣ ካብ ዘመን ድሕረ ኬልቂዶን እዩ ዚጀምር። እቲ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን ብ451 ድ.ል.ክ ዝተራእየ ፍልልይ ኣብ መንጎ ሰዓብቲ ወገን እስክንድርያ ከምኡውን ሰዓብቲ ወገን ቁንስጥንጥንያ፡ ናይ ሮሜ ቤተክርስቲያን ኢዳ ምስእተወትሉ፡ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ርእሳ ፈለየት። ኣብያተ ክርስቲያን ድማ ኣብ ክልተ፡ ንሱ ድማ ወገን ኬልቂዶናውያንን ዘይኬልቂዶናውያንን ተባሂለን ተኸፋፈላ። ካብዚ እዋን እዚ ጀሚሩ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ናይ በይና ኣንፈት ታሪኽ ሓዘት። እተን ንኬልቂዶን ዝተቐበላ ኣብያተ ክርስቲያን ምብራቕ ግና ክሳብ እቲ ደሓር ኣብ መበል 11 ዘመን ዝመጸ ምግምማዕ ምስ ናይ ሮሜ ቤተክርስቲያን ምስናይ ዝነበረን ፍልልይ ከምቲ ዝነበርኦ ቀጸላ።

ካብቲ ናይ ኬልቂዶን እምንቶ ጀሚሩ፡ ናይ እስክንድርያ ቤተክርስቲያን ምስፍሕፍሓ ናብ ደቡብ ኣቢሉ ቀጸለ። በዚ መሰረት ኣብ መፋርቕ ናይ ሓምሻይ ዘመን ክሳብ ምድሪ ኑቢያ ከምኡውን ምድሪ ሓበሻ ዚዝርጋሕ ወንጌላዊ ምንቅስቃስ ኣካየደት። ኑቢያ፡ ብፍላይ እኳ ኣብቲ መሮዩ ዚበሃል ሸነኽ ግዝኣታ ክርስትና ብሰፊሖ ከምዝተዘርግሖ ንምልከት። እንተኾነ ደሓር ብኣኸሱማዊ ሃጻይ ካሌብ ተወሪራ ስልጣንኣ ተዳኺሙ ተረፈ። ደሓር ዝመጸ ምስልምናዊ ምንቅስቃውን ኣብዛ ሃገር እዚኣ ዓብዩ ጽልዋ ኣምጺኡሱ፡ ክርስትና ኣብታ ምድሪ ከምዘይነበረ ኮነ።

ኣብ ምድሪ ኣኸሱም ግና ካብታ ብፍረሚናጦስ ኣቢሉ ወንጌል ዝተዘርግሓላ እዋን፡ ንሱ ድማ ናይ መጀመርያ ኣቡን ኮይኑ ዝተሸመሉ፡ ብዘየባትኽ ምንቅስቃስ ወንጌል ክርስትና ኪቐጽል ክኢሉ። ድሕሪ ናይ ፍረሚናጦስ ዕዮ ዝመጸ ናይ ኣባ ዮሃኒ ከምኡውን ኣባ ሊባኖስ ወንጌላዊ ተልእኾ እዩ። ኣብ መወዳእታ ናይ ሓምሻይ ዘመን ድማ ካብ ወገን ሓደ ባህርይ ዝኾኑ ትሸዓተ ወንጌላውያን ናብ ምድሪ ኣኸሱም መጸኢም ወንጌል ሰበኹ። እዚእም እኒ ኣባ ጳንጦሌምን፡ ኣባ ጽሕማ፡ ኣባ ይስሓቕ (ገሪማ)፡ ኣባ ዘሚካኤል (ኣረጋዊ)፡ ኣባ

ይመዓታ፡ አባ አፍጽ፡ አባ ሊቃኖስ፡ አባ አሌፍ ከምኡውን አባ ጉባ እዮም። ወንጌላዊ ዕዮአም አብ ሰሜን ትግራይን ደቡብ ኤርትራን እዩ ዝነበረ።

ድሕሪ ናይዞም ትሸዓተ ቅዱሳን ዕዮ ዝመጸ ማህሌታይ ያፊድ ድማ ንክርስትና ብሰፊሖ ጸለወ። ንሱ ዝደረሰ ዜማታትን ቅጂታትን ቤተክርስቲያን ክሳብ ሕጂ ከይተመሓየሸ ወይውን ከይተቐየረ ይዕየሱ ኣሎ። ግናኸ ኣብዚ ዘመን እዚ ካልእ ክስተት ድማ ተራእዩ እዩ። እዚ ናይ ምስልምና ምንቅስቃስ ኮይኑ፡ አብ ምድሪ ኣኸሱም መጀመርያ ብምሕዝነታዊ መገዲ ደሓር ግና ጎነጽ ብዝተሓወሰ ኣገባብ ብገማግም ቀይሕ ባሕሪ ኣቢሉ ኪገዝእ ጀመረ። እስላማዊ ግዝኣታት ኣብ ምድሪ ኑብያ ክሳብ ግብጺ ኪሰፍሕ ካብ ዝጀመረሉ እዋን ድማ መንግስቲ ኣኸሱም ከምኡውን ቤተክርስቲያን ሓበሻ ካብ ምብራቓዊ ኮነ ምዕራባዊ ዓለም ተነጻላ ተረፈት።

እዚ ናይ ቤተክርስቲያን ካብ ካልእ ስልጣነታት ዓለም ምንጸል፡ እታ ቤተክርስቲያን ኣብ ናይ ገዛእ ርእሳ ባህላዊ ያታታት ከምእትጽመድ ገይሩዋ እዩ። ንኣብነት ኣብ ስርዓተ ኣምልኽኣ ኮነ ሰነጽ-ሒፋ ሓያሎ ዝተጋነነ ብሂላት እናተሓናፈጸ፡ ንሃይማኖታ ሓቅታትን ብሂላትን እናሓዋወሰ ከምዚኸይድ ገይሩዎ። ከምቲ ናይ ምዕራብ ኮነ ናይ ምብራቕ ኣብያተ ክርስቲያን ዚሓልፍሉ ዝነበራ ተሓድሶአዊ ምዕባሊታት ከዩርኣዮ ብምቕጻሉ ድማ ሕጂ ነቲ ሓቂ ካብቲ ብሂል ክትፈሊ ኣብ ዜሸግረሉ ደረጃ በጺሑ። እዚ ንምግባር ሓያሎ ጸዕሪ ከምዚሓትት ድማ ዘዩጠራጥር ነገር እዩ።

መወከሲ ጽሑፋት

1. *Africa Journal of Evangelical Theology* iv.1 "NUBIAN CHRISTIANITY: THE NEGLECTED HERITAGE" (1985)
2. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, Addis Ababa, 1972.
3. Brooks, Miguel F. *Kebra Nagast*, The Red Sea Press, Inc. Lawrenceville/Asmara, 1995
4. Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.
5. Hill, Jonathan, *Zondervan Handbook to The History of Christianity* Lion Publishing Plc. Oxford, 2006.
6. <http://www.eotc-patriarch.org/Monasteries.htm>
7. Jones, A.H.M. and Munroe, E. A. *History of Ethiopia*, Oxford, 1935
8. John Foxe and The Voice of Martyrs, *Foxe Voice of The Martyrs, 33 A.D. to Today*, Orlando, 2007, Passim.
9. Pankhurst, Richard. "The Falashas, or Judaic Ethiopians, in Their Christian Ethiopian Setting", *African Affairs*, Vol. 91 (October 1992).
10. Phillipson, David W. "Aksum: An African Civilization" Albert Reckitt Archaeological Lecture, 2000
11. Shaw, Mark. *The Kingdom of God in Africa*, Grand Rapids, 1996.
12. Schaff, Philip, *History of the Christian Church*, (Oak Harbor, WA: Logos Research Systems, Inc.) 1997.
13. Whitham, A.R., *The History of The Christian Church* (Rivingtons, London, 1968)
14. www.joncourson.com ትምህርቲ ብዛዕባ ቀዳማይ መልእኽቲ ዮሃንስ
15. መሪጌታ ይትባረኽ በርሀ - ታሪኽ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ ቤተክርስቲያን ኤርትራ
16. ብቀሺ ገበዝ ተክለሃይማኖት በዓል ኣኸሱም እተጸሕፈ መዋእለ

ኢትዮጵያ

17. አባ ደስሐቅ ገብረዮሱስ - አፈፈት ቅያ

18. ግርማ ዘውዴ፡ ኢትዮጵያ ሁለተኛ ንግድ ማተሚያ ቤት፡ 1992

19. ፋንታሁን እንግዳ፡ ታሪካዊ መዝገበ-ሰብ - ከጥንት እስከ ዛሬ፡ 2000፡

አዲስ አበባ።

ምዕራፍ ሽዱሽተ

ፈለማ

ማእከላይ ዘመን

ስልጣነታት ባይዛንታይንን ቅዱስ ሃጸይነት ሮሜን

476-800 ዓ.ም.

መእተዊ

እስላማዊ ምንቅስቃሴ አብ ምድሪ ፓለስታይን እናስፋሕፍሐ ክሳብ ምድሪ እስያ አብ ዝበጽሓሉ እዋን፡ ምዕራብን ምብራቕን አውሮጳ አብ ዓብዪ ናይ ለውጢ መድረሽ ነበራ። ስልጣን ሮሜ ብሰሜን ብምዕራብ ኮነ ብምብራቕ ካብ ጀርመናውያን፡ ሃናውያን፡ ፍራንካውያን፡ ጎታውያንን ሎምባርዳውያንን ብዝወረደ ወራራት ከመይ ከምዝተናወጸ ድሮ አብ ምዕራፍ ኣርባዕተ ተመልኪትና ኣሎና። መወዳእትኡ፡ ሮሜ አብ ኢድ እቶም ባርባራዊ ስልጣን ዝነበሮም ጀርመናዊ ዓሌታትን ፍራንካውያንን እያ ወዲቋ። እዚ ግና ሓደ ብድሆ ጥራይ እዩ ዝነበረ። እቲ ንስልጣን ምዕራብን ምብራቕን አውሮጳ ተፈታቲኑ ዓብዪ ሰግኣት ዝፈጠረሰ ካልእ እዩ ዝነበረ። እስላማዊ ምንቅስቃሴ!

ስልጣን ምብራቕ አውሮጳ፡ ናይ ባይዛንታይን ስልጣን ተባሂሉ ዚፍለጥ እቲ ሓደ ክፋል ናይ ሃጻይነት ሮሜ ማዕከል እዩ። ክሳብ ዝተወሰነ ዘመናት ድማ ፖለቲካውን ሃይማኖታውን ድልዳለኡ ዓቂቡ ኸደ። ብወገን ምዕራብ ግና ወተሃደራውን ፖለቲካውን ሓይሊ ሮሜ ብሓያሎ ወራራት ተዳኸሙ ብምንባሩ እቶም ዓሌታት ጀርመንን ፍራንክን ንኺቆጸጸሩዎ ኣይጸገሞምን። ግናኸ ከምቲ አብ ምዕራፍ ኣርባዕተ ዝገልጽናዮ፡ እዞም ዓሌታት ምስ ቤተክርስቲያን ምዕራብ ኪተሓባበሩ ስለዝተሰማምዑ፡ ስልጣን ሮሜ ፈጸሙ ኣይጠፍኡን ወይ ኣይዓነወን። እዚ ስልጣን አብ ትሕቲ መጉዚትነት እዞም ዓሌታት ኪቐጽል ክኢሉ። ምስናይዚውን አብቲ ዘመን እቲ ዝዓምበባ በነዲክታውያን ገዳማት ነቲ ወዲ ሰብ በጺሑዎ ዝነበረ ደረጃ ምርምር ብመጠኑ ኪዕቅብኦ ክኢለን።

ብሸነኽ ምብራቕ፡ ግዝኣት ባይዛንታይን አብ ትሕቲ ዝተፈላለዩ ነገስታት፡ ብፍላይ ድማ ሃጻይ ዩስጢንያን ቀዳማዊ ኪሰፍሕ ክኣለ። ነታ ተዳኸማ ዝነበረት ምዕራባዊት መንግስቲ ሮሜ ድማ ብኸልተ መገዲ ጸለዋ። በቲ ሓደ ካብ ባርባራዊ ዕንወት ንጊዜኡ ሓልዮዋ፡ ኣብቲ ተበጺሑ ዝነበረ ስልጣን፡ ብፍላይ ድማ አብ ስርዓተ ሕጊ ኣገዳሲ ምትእትታው ገደሩ። እዚ ማለት እቲ ብኸርፑስ ጁሪስ ጁስቲንያኒ” ስርዓተ ሕጊ ዚፍለጥ ንስልጣን ወድ ሰብ አብ ዓውደ ፍትሒ ጠቓሚ ዝኾነ ኣበርክቶ ከምዝገበረ ዜረጋግጸልና እዩ። ብኣሉታዊ ሸነኹ ግና አብ ዓውደ ፍልስፍናውን ስነፍልጠታውን ምርምር ዝገበሮ ኢድ ምእታው፡ ምዕጻው ኣብያተ ትምህርቲ ወዘተ ጎዳኢ እዩ ዝነበረ። ምስናይዚ እቲ ጨፍላቺ ኣተሓሕዛ መንግስቲ ኣብቶም ግዙኣቱ ኣሉታዊ ጽልዋ እዩ ኣሕዲሩ።

ለሊ- ዩስጢንያን ቀዳማዊ ምስ ሹማምንቱ ዘርእ ኣብ ሳን ሺታላ ዘበሃል ህንጻ ቤተ ክርስቲያን፡ ኣብ ራሲያ ኣሓልያ ዚርከብ ናይ 6ኛ ዘመን ሞዛይክ። ከምኡውን ናይ ዘመን ባይዛንታይን ወርቃዊ ሰናይም ሃጻይ ዩስጢንያን ቀዳማዊ (<http://www.cerberuscoins.com/>)

አብዚ ናይ ባይዛንታይን ዘመን ንሮሜ ዝጠቐሙዋ ካልኣት ሰባት ተንሲኦም እዮም። ሓደ ካብዚኦም ጎርጎርዮስ ዓብዱ እዩ። ክሳብ እቲ እስላም ናብ ምድረ ንኡስ እስያ ዝገስገሱ ድማ ኣብ ኣውሮጳዊ ክርስትና ዓብዱ ጽልዋ ዝበረ። ብጳጳስ ቦጌፌስ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ማእከላይ ዘመን ድሕሪ ምምስራታ፡ ኣብ ታሪኽ እታ ቤተክርስቲያን መሰረታዊ ፖለቲካውን ኤክላሽያሲቲካውን ኣበርክቶ ዝገበረ ንሱ ጎርጎርዮስ ዓብዱ እዩ። ኣብዚ ዝነበራ ድልዳላ ድማ ምስ ናይ ማእከላይ ዘመን ነገስታት ሃጻይነት ሮሜ ጠቓሚ ዲፕሎማሲያዊ ዝምድና ከምዚህልዋ ገይሩዋ። ሃጻይነት ሮሜ እዚ ነገርዚ ንኣውሮጳ ካብ እስላማዊ ምስፍሕፋሕ ኪከላኸለላ ኣኸኢሉዎ እንተኾይኑ ኣብ ዚቐጽል ምዕራፍ ክንርኢ ኢና። ንሕጂ ግና ኣተኩሮና ኣብቲ ናይዞም ሰባት ዕዮታት ክንገብር ኢና።

ካልእ ኣብዚ ዘመን እዚ ካብ ዝተራእየ ነገር፡ ውድቀት ኣምልኽ ኣህዛብን ባህልታቶም እዩ። ብርግጽ ቤተክርስቲያን ካብ መንግስትን ህዝብን ሮሜ ንገለ ኣረማዊ ልማዳት ኣቐዲማ ወረሳ እያ። ገለ ካብቲ ልማዳት ድማ ኣብ ዝሓለፈ ምዕራፋት ተመልኪትና ኣሎና። እንተኾነ ኣብዚ ናይ ባይዛንታይን ዘመን ናይ ኣህዛብ ኣምልኽ ብምኽንያት ፖሊሲ ዩስጢንያን ካብታ መንግስቱ ኪውገድ ክኢሉ እዩ። ብኣመለኻኽታ እዚ ሃጻይ እዚ ናይቲ ዘመንቲ ክርስትያናዊ ልማድ ጥራይ ኪሰልጥን ነይሩዎ። ስለዚ ኣረማዊ መቓድሰን ኣምልኽን ቅቡል ኣይነበረን። ከም እኒ ፊሊፕ ሻፍ ዝበሉ ተንተንቲ ታሪኽ ኪገልጹ ኸለዉ፡ እዚ ፖሊሲ ዩስጢንያን እዚ ነቲ ህዝቢ ልቡ ከምዚሸፍት ገይሩዎ እዩ። ከመይሲ ኣብ ንኡስ እስያ እስላማዊ ዘመተ ኺመጽእ ከሎ፡ ኣትኪሉ ኺዋጋእ ዜኸእሎ እምንቶ ኣይነበሮን። ኣብ ምዕራባዊ ሃጻይነት ሮሜ ግና እቶም ካብ ባርባራውነት ናብ ክርስትና ዝመጹ እዮም ንእስላማዊ ዘመተ ኺገትኡ ዝኸኣሉ።

ኣብዛ ምዕራፍ እምበኣር፡ ካብ ዕንወት ሃጻይነት ሮሜ ጀሚርና ክሳብ ናይ ባይዛንታይን ሰልጣን ኣብ ዘመን ዩስጢንያን ክንትንትን ኢና። ንእስላማዊ ትንሳኤን ምስፍሕፋሕ ኣብ ሰፊሕ ክፋል ናይ ማእከላይ ባሕሪ (ሚዲተራንያን) ክንርኢ ኢና። ኣብ መወጻኢታ ድማ ኣብዚ ዘመን እዚ ዝተራእየ ትንሳኤ ሰልጣን ሮሜ ብመልክዕ ቅዱስ ሃጻይነት ሮሜ ክንትንክፍ ኢና። ዚቐጽል ምዕራፋት ግና ነቲ ዝሰፍሐ ክፋል ታሪኽ ማእከላይ ዘመን ኺትንትን እዩ።

ምስፍሕፋሕ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ኣብ ምድሪ ኣውሮጳ

ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ኣብ ታሪኽ ክርስትና ክትትንሰእ ዝጀመረት ብኣውሮጳ ኣብ ዘመን ጳጳስ ሊዮ ቀዳማዊ እያ። እዚ እዋን እዚ ኣብ ክርስትና ካብ ዝተራእየ እቲ ዝለዓለ ሞራላዊ ጽፍሒ ዝነበሮ ጳጳስ ሮሜ ዝነበረሉ እዋን እዩ። ምስናይዚውን ናይታ ቤተክርስቲያን እምንቶ ዝኾነ “ምግዛእ” ወይ “ዶሚንዮን” ዚብል ሓሳብ ኣብዚ እዋን እዩ ኪዕየየሉ ጀሚሩ። ነዚ ኣብ ናይ ጴጥሮስ ቀዳማውነት ብዘተኮረ ልማድ ዝተላዕለ እምንቶ ሮሜ ዘበገሰ ኢኖሶንት ቀዳማዊ (402-417 ድ.ል.ክ) እዩ። እንተኾነ ቲዮሎጂያዊ መሰረት ዝሃቦ ጳጳስ ሊዮ እዩ። ንሱ ኣብ ኩሉ ጽፍሕታት ቤተክርስቲያን ምልክ-ንግስነትን ልዕልና ቤተክርስቲያንን ዘረጋገጸ መንፈሳዊ መሪሕነት ብምርኣዩ “ዓብዱ” ዚብል ሽም ኪረክብ ክኢሉ። ምስቲ ሽዑ ዘካየዶ ቃልሲ ንምሕልው ኣማናዊ ምህሮ ወንጌልን ንምቛም ኣንጻር መናፍቓዊ ትምህርታትን፡ እዚ “ዓብዱ” ዚብል ስያመ እዚ ዘይግብኣ ኣይኮነን ይብል ፊሊፕ ሻፍ። እንተኾነ፡ ብኣሉታዊ ሸነኹ፡ ኣብዚ እዋን እዚ እዩ እቲ ፍጹም መንፈሳዊ ዝነበረ “መንግስቲ ኣምላኽ” ናብ ካቶሊካዊ ትርጓሜ ምድራዊ ንግስነት ማለት “ክርስትንደም” ዝተቐየረ።

ምድራዊ ንግስነት ጳጳሳት ሮሜ

ናይ ሮሜ ካቶሊክ ኣብቲ ኣብ ምድሪ ምግዛእ ዚብል እምንቶኣ ካብ ዘመን ሊዮ ጀሚራ ክትገልጽ ከላ ኩሉሳዕ ምስ ናይ ጴጥሮስ ልዕልናን መሪሕነታዊ ስልጣንን እያ እተተሓሕዘ። ቤተክርስቲያን ሮሜ ብመሰረት ማቴዎስ 18፡8 ከምኡውን ዮሃንስ 20፡23 የሱስ ክርስቶስ ንጴጥሮስ “ኣብዚ ከውሒ እዚ” ኢሉ ዝተዛረቡ፡ ጴጥሮስ ኣቡን ናይ ሮሜ ነይሩ እዩ እዋ፡ መሰረት ቤተክርስቲያን ኣብኡ እዩ ካብ ዚብል ኣመለኻኽታ እያ ነዚ ፖሊሲ ዝሓዘተ። እንተኾነ ክሪይሶስቶም፡ ኣምብሮሲ፡ ኣጎስጢኖስ ከምኡውን ጂሮም እቶም ዓበይቲ ስነምለኮታውያን ቤተክርስቲያን ካብዚ ፍልይ ዝበለ ኣመለኻኽታ ነበሮም። ግናኹ፡ ዋላኳ ታሪኽ ቀዳሞት ኣመንቲ እዚ እንተነበረ፡ በትረ-ስልጣን ጴጥሮስ ከም ምልክትን ግብእቶን ጳጳሳት ሮሜ፡ ዘዝመጸ ጳጳስ ዚደግሞ ምኽንያት መሪሕነቱ እንናኽነ መጽ። ነዚ ብዚምልከት ኣብዛ ቀጺላ ዘላ ጽሕፍቲ ንመልክት፡

ኣብ ጴጥሮስ መሰረታዊ ዝምድና ክርስቶስን ማሕበሩን ብጭቡጥ ቅርጽን ሓትን ኪግለጽ ከሎ ንምልክት፡ ንዕኡ ብፍላይ ብውልቁ ጎይታ (ባዕሉ)፡ መፍትሕ መንግስት ሰማይ ብሕድሪ ሂቡዎ እዩ፤ ነቶም ካልኣት ሃዋርያት ግና ብሓፈሻውን ማሕበራውን ሓላፍነቶም እዩ ተዋሂቡዎም። ከመይሲ፡ ጎይታ በቲ

ናይ ሕማማቱ እዋን፡ ናይቶም ካልኦት ሃዋርያት ደው ምባል ዚጸንዕ፡ ኣእምሮ ናይቲ መራሒኦም እንተዘይተሳዕረ ጥራይ ከምዝኾነ እዩ ስለ እምነት ጴጥሮስ ጸልዩ። ጽንዓት ምሉእ ሃዋርያዊ ትምህርቲ ኣብ እምነት፡ ኣብ ጴጥሮስ እዩ ዚምርኮስ። ጎይታ ድሕሪ ትንሳኤኡ፡ ሓልዮት ናይ ኣባጊዑን ገናሽሉን ኣብ ልዕሊኡ እዩ ወፍዩዎ። ጴጥሮስ እምበኣር፡ ክርስቶስ ብእኡ ኣቢሉ ኣድማሳዊ ምልኮ ኣብ ልዕሊ ምድሪ ዚትግብረሉ ናይታ ምልኦቲ ማሕበር ንሳን መስፍንን እዩ። እዚ ቀዳማውን ግና ኣብቲ ሃዋርያዊ ዘመን ጥራይ ዚሕጸር ኣይኮነን፡ ግናኹ ከምቲ ናይ ጴጥሮስ እምነት፡ ከምኡውን እታ ማሕበር ባዕላ፡ ንባዕሉ ዚቐጽል እዩ። በቶም ከምቲ ክርስቶስ ምስ ጴጥሮስ ርክብ ዘለዎ ምስ ጴጥሮስ ርክብ ዘለዎምም፡ ኣቡናት ሮሜ ኣቢሉ እዩ ዚቐጽል። ከምቲ ክርስቶስ ኣብ ጴጥሮስ ዘሎ እዩ፡ ጴጥሮስ ድማ ኣብቶም ሰዓብቱ ዚነበርን ዚሃረብን፡ ከየባተኹ ድማ እቲ “ኣባጊዐይ ኣብልዕ” ዚብል ተልእኾ ዚፍጽም። ብፍሉይ ምርሒት መለኮታዊ ሓልዮት ኣቢሉ እዩ ጴጥሮስ ኣብ ሮሜ ዓዩን ሞይቱን፡ ምስ ኣሽሓት ካልኦት ሰማእታት ድማ ኣብቲ ቅዱስ ቦታ ደቂሱ ኣሎ። ማእከል ምድራዊ መንግስቲ ንባዕሳ ማእከል መንግስቲ ኣምላኽ ኹነኩውን ትክእል እያ። ግናኹ ብዘይ እቲ ሃይማኖታዊ ነገርሲ ፖለቲካዊ ስልጣን ሮሜ ጥራይ ኣገዳሰነት ዘለዎ ኣይኮነን። ብጴጥሮስ ኣቢሳ እያ ሮሜ፡ እታ ማእከል ኩሉ ስሕተትን ኣጉል እምነትን ዝነበረት፡ ናይ ርእሰ ከተማ ክርስትያናዊ ዓለም ተቐደራ፡ ካብቲ ናይ ቀደም ምድራዊ ግዝኣታ ኣዝዩ ዚሰፍሕ መንፈሳዊ ምልኪ ድማ ዝተዓደለት።¹

እዚ ደረት ኣልዐ ጠለብ ሊዮ ንጳጳሳዊ ልዕልናን ቀዳማውነትን ከም ፖሊሲ ናይ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ኮይኑ ቀጸሉ። ሮሜ ድማ መሰረት ሃይማኖታ ኣብዚ ናይ ጴጥሮስ ቀዳማውነትን ልዕልናን (ፕራይማሲ ከምኡውን ሱፐሪማሲ) ቋጸረቱ። ንዝኾነ ሃዋርያዊ ኮነ ታሪኻዊ ሓቂ ብዛዕባ ማዕረጎት ኣመንቲ ክርስቶስ ፈጺማ ነጸገቱ።

... ጴጥሮስ ዋላ፤ ኣብ ኣንጾክያ ነቲ ገና ናይ ዘይበሰለ ሃዋርያ ጳውሎስ መግናሕቲ ብትሕትና እንተተቐበለ፡ ሊዮ ንዝኾነ ንስልጣኑ ዚግበር ተቓውሞ ከም ትዕቢትን ርግጽ መገዳ ናብ ገሃምን እዩ ዚውግዞ ዝነበረ። በዚ ድማ ምድሓን ክትረክብ ንጳጳስ ክትእዘዞ ኣድላዩ እዩ። ሓደ፤ ምስቲ ሃዋርያዊ ኤጲስቆጶስነት ኣይከውንን ዝበለ፡ እወ ምስታ ካብኣ ኩሉ ውህቦታት ጸጋ ናብ መላእ እቲ ስጋ ዚወርድ ኣካል ናይቲ ስጋ ዘይኮነ፡ ኣብ ስጋ እታ ማሕበር የልቦን፡ ካብ ጸጋኣ ድማ ተማቓሊ ኣይኮነን። እዚ እዩ እምበኣር እቲ ዜፍርህ ግን ከኣ ርዳእ መደምደምታ ናይቲ ንመንግስቲ ኣምላኽ ኣብ ሓደ ዝተወሰነ ትካል ዚድርት፡ ነቲ ኣድማሳዊ መንፈሳዊ መንግስቲ ክርስቶስ ድማ ኣብ ምድራዊ ቅርጽን ሰብኣዊ ኣካልን እተመርኮሰ ዚገብር ጳጳሳዊ መትከል።²

እምበኣርኩ፡ እዚ እቲ ንመጀመርያ እዋን ጳጳሳዊ ልዕልና ኣብ መላእ ዓለም ብዕሊ ኪጥለበሉ ዝተራእየ እዋን እዩ። ነዚ ልማድ እዚ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን

ከም ፖሊሲ ሒዛቶ ምኽታላ ምስ ካልኦት ኣብያተ ክርስቲያን መሰረታዊ ዝኾነ ፍልልይ ኣምጽኣላ። ገና ካብ ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ ድማ ንጳጳሳዊ ስርዓትን ንእምንቶታት ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያንን ዚቃወም ዝተፈላለዩ ምንቅስቃሳት ይለዓል ነበረ። ድሮ እቲ ናይ ሞንታናውያን፡ ኖቫይሽያውያን ከምኡውን ዶናታውያን ተቓውሞታት ድሮ ጻህሲስናዮ ኣሎና። ካልእ ዝተንሰለ ተቓውሞውን ናይ ጆቪንያኑስ ከምኡውን ቪጂላንቲዩስ ዝተባህሉ ስነመለኮታውያን ነይሩ። እዚ ምንቅስቃሳት ነቲ ኣብ ግብርን ነፍሰ ምሕላምን ዘድሃበ ካቶሊካዊ ተግባራት፡ ንምኽልካል መውሰዕ ከምኡውን ምንኩስናዊ ህይወት ከም መሰረት ምድሓን ወድ ሰብ ዚቃወም እዩ ነይሩ። ወድ ሰብ ኣብ እግዚኣብሄር ተቐባልነት ንምርካብ ሰብኣዊ ጸዕሪ ከምዘድልዮ ድማ የስተምህር። እዚ ምንቅስቃሳት እዚ፡ ካብ 384 ክሳብ 398 ድ.ል.ክ ኣቡን ናይ ሮሜ ብዝነበረ ሲሪሲዩስ ተወገዘ። ካብዚ ኪግምግም ዚከኣል፡ ቤተክርስቲያን ሮሜ ድሮ ናብቲ ኣብ ልማዳት ኣምልኹታትን ምንኩስናዊ ጸዕርን ምእታዋ የርእየና። ንርእሳ ከም ተርጓሚት ክርስቲያናዊ እምነት ገይራ ምርኣያ ኣብዚ እዋን እዚ ክነስተብህሉ ንኸእል። ሕቶ ናይ ልዕልናውን ምስዚ ተተሓሒዙ ቀጸለ።

ዋላ ኣብቲ መንግስቲ ሮሜ ኣብ ዘመነ ሃጸይ ሮሙሉስ ኣጎስቱሉስ ብ476 ድ.ል.ክ ዝወደቐትሉ ዘመን ዝነበረ ጳጳስ ሲምፕሊሲዩስ እዩ ሮማዊ ጠለብ ኤክሰጥስቲካዊ ልዕልና ዚቐጽል ነይሩ። በዚ ዘመን እዚ መንግስቲ ሮሜ ኣብ ኢድ ሰዓብቲ ኣርዮስ ዝኾኑ ባርባራውያን ወዲቓ። እንተኾነ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ከም ቀደማ ትቐጽል ነበረት። እቲ ግዝኣታዊ እምንቶ ኣብ ልዕሊ ምድሪ ድማ ከይተገትኦ ኪኸይድ ተራእየ።

ሓደ እዋን ኣብ ዘመን ጳጳስ ፌሊክስ 2^ኛ ኣብ ከባቢ 483 ድ.ል.ክ ቤተክርስቲያን ሮሜ ካብ ወገን ሓደ ባህርያውያን ናይ ምብራቕ ተቓውሞ ገጠመዋስ እዚ ጳጳስ ንኣቡን ኣካሺዩስ ናይ ቁንስጥንጥንያ ወገዞ። እቲ ኸኣ ብወገኑ ንጳጳስ ፌሊክስ ወገዞ። እዚ ንኣስታት ሰላሳ ዓመት ቀጸለ እሞ ኣብታ ኣድማሳዊት ማሕበር ምግምግማዕ ኣምጽኦ። ብድሕርዚውን ጳጳስ ጌላሰዩስ ቀዳማይ፡ ክህነታዊ ስልጣን ልዕሊ ንጉሳዊ ስልጣን ምጻኑ ብምእዋጅ ኣብ ልዕሊ መንግስቲ ምድሪ ዘለዎ ስልጣን ገለጸ። እንተኾነ እዚ ነገር እዚ ነቲ ኣብ መንጎ መንግስቲ ምድርን ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያንን ዝነበረ ቃልሲ ኣጋደዶ ደኣ እምበር ኣየህድኣን። ደሓር ዝመጹ ከም እኒ ጎርጎርዮስ (ግሪጎሪ) ዓብዪ ዝኣመሰሉ ጳጳሳት ድማ ኣብዚ ግዝኣታዊ እምንቶ ዝነበሮም መትከል ኣግሂዶም ተቓሉሱ። ካብዚ ዝተላዕለ ምስቲ ናይ ኣቡናት ኣብያተ ክርስቲያን ምብራቕ ኣነጻጸርኩ፡ ናይ ሮሜ ቤተክርስቲያን ሓያሎ ውሽጣዊ ቃልስን ተቓውሞታትን ኪረኣየ ጀሚሩ።

ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ሮሜ ኣብ ትሕቲ ሊዮ ኮነ ካልኦት ዓባይቲ ጳጳሳት ካብ ፈለምኡ እያ ትሕዞኣ ኣብ ልዕሊ ኣብያተ ክርስቲያን ኣፍሪቃ ኮነ

1 Philip Schaff, *History of the Christian Church*, Volume III: Nicene and Post-Nicene Christianity, A.D. 311-680.
2 ትድምዚኦ ምክርስቲያን ተጠቓሲት (Ibid)

ምዕራባውያን ሃገራት ከተሰፍኑ ጀምረው። አብ አፍሪቃ ከም እኒ ኣጎሰጢኖስን ሲጽርያንን ዝኣመሰሉ መራሕቲ ሰለዘይተንሱ፡ እዚ ንሮሜ ዓብዱ ዕድል ፈጠሩ። ምስናይ ቫንዳላውያን ምስፍሕፋሕ ተደሚሩ ድማ ቤተክርስቲያን ካቶሊክ ነዘን ኣብያተ ክርስቲያን ኣብ ትሕቲኣ ኣእተወተን። ክሳብ ፈረንሳ ክሳብ ሰጻፍ ድማ ምልክ ከተሰርጽ ከኣለት። እዚ ካብ ዘመን ኒቃያ ጀመሩ ኣብ ምድረ ክርስቲያን (ክሪስቲያን) ሓድነት ናይ ኣመለኻኽታ ጥራይ ዘይኮነ ናይ ስልጣን ሓድነት ድማ ዚጠልብ ምልክዊ ሰርዓተ ጽጵስናን መንግስትን ደሓር ኣብ ዝቐጸለ ታሪኽ ብዙሕ ዕንወት ኬምጽእ ተራእዩ። ነዚ ኣመልኪቱ ዌልስ ዝጸሓፎ እስከ ንመልክት፡-

ናይ ቤተክርስቲያን ዓለማዊ ምልክ ዚብል ሓሳብ ድሮ ካብ ራብዓይ ዘመን ጀመሩ ዝነበረ እዩ። ቅዱስ ኣጎሰጢኖስ፡ ዜጋ ናይ ሂጋ - ሰሜን አፍሪቃ፡ ኣብ ከባቢ 354 ክሳብ 430 ኪጽሕፍ ከሎ፡ ነቲ ኣብ ቤተክርስቲያን ዚምዕብል ዝነበረ ፖለቲካዊ ሓሳብ ኣብታ *ከተማ ኣምላኽ* (ሲቲ ኦፍ ጋድ) እትብል መጽሓፍ ሓደ ቅርጺ ሃቦ። ከተማ ኣምላኽ ኣእምሮኻ ናብቲ ዓለም ስነመለኮታዊት ወይ ትካላዊት መንግስት ሰማይ ንምግባራ ዘሎ ተኸእሎ እያ እትወስደካ። እታ ከተማ፡ ከምቲ ኣጎሰጢኖስ ዜቐምጠ፡ ናይ እተመደቡ (ፕሪደስቲያን) ምእመን መንፈሳዊ ሕብረተሰብ እያ፡ እቲ ናብ ፖለቲካዊ መዓላኡ ዚወስድ መገዲ ግና ሰፊሕ ኣይነበረን። ቤተክርስቲያን ኣብ ዓለም ኣብ ኩሎም ህዝብታት ክትገዝእ፡ እወ ብመለኮታዊ መገዲ እትምራሕ ኣብ ልዕሊ ሰፊሕ ምድራዊ ግዝኣት እትገዝእ ግዚኣት ሓይሊ ኸትከውን እዩ ዘለዋ። ኣብ ዝቐጸለ ዓመታት፡ እዚ ሓሳብ እዚ ናብ ንጹር ፖለቲካዊ ክልሰ-ሓሳብን ፖሊሲን ኣቢሎ እዩ ማዕቢሉ። ባርባራውያን ዓሌታት ሰፈራ ምስሓዙ እዋ ክርስቲያናት ምስኮኑ፡ ጳጳስ (ሮሜ) ኣብ ልዕሊ ነገስታቶም ምልክ ኺጠልብ ጀመረ። ኣብ ውሽጢ ሓደገት ዘመናት፡ ወዩ ጳጳስ ብኸልሰ-ሓሳብ፡ ብመጠኑ ድማ ብተግባር፡ ሊቀ ካህን፡ መላኺ፡ ፈራዲ ከምኡውን መለኮታዊ ንጉስ ናይ ክሪስቲያንደም ኮነ። ጽልውኡ ድማ ብምዕራብ ክሳብ ጥርዚ ናይታ ጥንታዊት መንግስቲ፡ ክሳብ ኣየርላንድ፡ ናርወይ፡ ከምኡውን ሰዊድን ከምኡውን መላእ ጀርመን ተዘርግሐ። ንልዕሊ ሽሕ ዓመታት ዚኸውን እዚ ንኣውሮጳ ዓብሊሉዋ ነበረ። ኣብ እዋን ኩናት ከይተረፈ ንኣባላቱ ብሓባራዊ ሕውነትን ንቤተርክስቲያን ዘለዎም ምእዙዝነት ዝተላዕለ፡ ካብ ጥርዚ ዝሓለፈ ተግባራት ኪቐጠቡ የገድድ። ንሱ እዩ እቲ ሓሳብ ናይ ሓድነት ክሪስቲያንደም፡ ወይ ናይ ዝሰፍሐ ዝምድናታት ክሪስቲያንደም። ታሪኽ ኣውሮጳ ኣብ ሓምሻይ ክሳብ መበል ዓለርተው ሓሙሽተ ዘመን ብሰፊሑ ውድቀት ናይቲ ንመለኮታዊ ዓለም ናብ ግብረ ምውዓል ዚብል ሓሳብ እዩ።³

ናይ ሮሜ ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ኣብዚ ሰፊሕ ዘመን ዝነበረ ቅልሓ ስነመለኮታዊ ከምኡውን ናይ ኣመለኻኽታ ሓድነት ስለዝጠለበት ፖሊሲኣ ንፍልልይ ሓሳባት ስለዘዋጅቅድን እዩ ዝነበረ። ካብ ናይ ሮሜ ካቶሊክ ወጸኢ ምድሓን ከምዘየለ ዝገበረቶ ኣዋጅ፡ መንፈሳዊ ጉዳይ ጥራይ ዘይኮነ፡ ማሕበራዊ

ከምኡውን ፖለቲካዊ ኣንፈት ድማ ብምሓዙ እዚ ነገር እዚ ኣብ ግብረ ኪዕወት ኣይከኣለን። እዚ ኣመለኻኽታ እዚ ሃጸይ ቲዮዶሪክ ቀዳማዊ ናብ ስልጣን ኣብ ዝደየበሉ፡ ብመጠኑ ኪንኪ ተራእዩ። እቲ ሃጸይ ዋላ ብመጠኑ ተኸታሊ ኣርባዊ እምነቶ እንተነበረ፡ ንካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ሮሜ ግና ብዘይ ኣስገዳድ ክትቅጽል ፈቐደላ። እቲ፡ “ሓደኣ ኣንጻር ፍቓዱ ኪእምን ኪግደድ የብሉ” ዚብል ፖሊሲኡ፡ ቅድሚ ዘመኑ ዝመጸ ናይ ዘመናዊ ዲሞክራሲ ኣመለኻኽታ እዩ ዝነበረ። ግናኽ ነዊሕ ከይጸንሐት፡ ጎታዊት መንግስቲ ሮሜ ድሕሪ ሞት ሃጸይ ቲዮዶሪክ ተበታቲና ተረፈት። ኢጣልያ ኣብ ኢድ እቲ ኣብ ቁንስጥንጥንያ ዚገዝእ ዝነበረ ዩስጢንያን እቲ ባይዛንታይንያዊ ሃጸይ ኣተወት። እዚ ሃጸይ እዚ ካብቶም ብጽልውኡም ኣብ ክርስቲና ኮነ ታሪኽ ስልጣን ወዲ ሰብ ዓብዱ ተራ ዝነበሮም እዩ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ “ዩስጢንያን ዓብዱ” እናተባህለ ይጽዋዕ።

እዚ ራብዓይን ሓምሻይን ክሳብ ሻድሻይ ዘመን ዋላ ካብ ጽልዋ ጳጳስ ቦጌፌስ ካልኣይ (530-532 ድ.ል.ክ) እተላዕለ ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ብዕሊ ዝቐመትሉ እዋን እንተነበረ፡ ኣውሮጳ ናይዚ ዘመን እዚ ግና ብዙሕ ምብትታን ዝመልኣ እያ ነይራ። ኣብዚ ዘመን እዚ ስልጣን ሮሜ ካብ ነውጹ ባርባራዊ ዓሌታት ከምኡውን ምስፍሕፋሕ ዝተፈላለዩ ህዝብታት ዝተላዕለ ዳርጋ ናብ ሰርዓተ ህይወት ናይ ዘመንና “ጌቶ” እያ ኣትያ። ሕንፍሽፍሽ ናይ ህዝብታት ኣብ ማእከላይ ኣውሮጳ፡ ኣብ ህዝብታት ፍራንክ፡ ኢጣልያ፡ ሰጻፍ፡ ኣንግሎ ሳክሶን፡ ገና ዘይማዕበሉ ሞንጎል-ቡልጋርያውያን፡ ናይ ሃንጋሪ ማጅያር፡ ህዝብታት ናርዲክ ወዘተ ባርባራዊ ኣነባብራ ይነብሩ ነበሩ። ቤተክርስቲያን ዋላ ኣብዚ ዘመን እዚ ንሰፊሕ ክፋል ናይዘም ህዝብታት ናብ ክርስቲና እንተምጽኣት፡ ንዕኡም ናይ ምምሃርን ምምዕባልን ዕዮ ይተርፋ ነበረ። ምስናይዚ ድማ እቲ ናይ ክሪስቲያንደም ሕልማ ኣብዚ እዋን እዚ እዩ እግሪ ዚተክል ዝነበረ።

ስልጣን ሮሜ ኣብዚ ዘመን እዚ ብክርስቲያናዊ ስልጣን እኳ እንተተተክሉ፡ እዚ ግን ካብ ፍጹም ዕንወት ሮማዊ ስልጣን እዩ ዝነበረ። እቲ ብወተሃደራውን ምልካውን ሓይሊ ዚፍለጥ፡ ንሰፊሕ ክፋል ናይ ህዝቢ ሃጸይነት ሮሜ ድማ ኣብ ባርነት ዝሓጸረ ስልጣን፡ ሕጂ ንደቂ ሰብ ናይ ሓርነት መስል ዚህብ፡ ንደቂ ሰብ ከም ሰባት ዚርኢ ሞራላዊ እምነት ዝሓዘለ ክርስቲያን ካብ መጽ፡ ክሪስቲያንደም ዓብዱ ብድሆ እዩ ኺገጥማ። እዚ ብድሆ ምስቲ ኣብ ዘመን ዩስጢንያን ዝተራእየ ኣብ ኣውሮጳ ኣዘዩ ብዙሕ ህዝቢ ዘህለቐ ናይ ፌራ ምልባዕ ተደሚሩ ከበድ ዘመን እዩ ነይሩ። እንተኾነ ነዚ ዘመን እዚ “ናይ ጸልማት ዘመን” ዘሰመዮስ እቲ ምዕባል ስነፍልጠትን ቴክኖሎጂን ሰኣን ምንባሩ ኣብ ታሪኽ ወዲ ሰብ ብዙሕ ዜሕዝን ፍጻሜታትን ትራጀዲታትን ምኽላቱ እዩ። ሰብ ኪንዮ እቲ ዕለታዊ ህይወቱ ኣይሓስብን ነበረ። ጽሑፋት ካብ ዘመን ግሪክ-ሮሜ ዝነበሮ ንታሕቲ ኣዘዩ ኣንቆልቂሉ። ኣብ ሕክምናዊ ፍልጠት ዝኾነ ምዕባል ኣይመጸን። ሰብ ንፍልስፍናዊ ምርምራት ኮነ ትምህርቲ ግዲ

አይነበርን። ብሓጺሩ አብ አውሮጳ አብ ድኸነት ዝተመስረተ ማዕርነት እዩ ዝነበረ። እዚ ግና ንቤተክርስቲያን ናይዚ ዘመን እዚ አብ ምድሪ ከተሰፋሕፍሐ አይፃገታን።

በነዲክትን ምንኩስናን አብ ኢጣልያ

ብ535 ድ.ል.ክ በሊሳሪዩስ ዝተባህለ ጀነራል ናይ ሃጻይ ዩስጢንያን ንኢጣልያ ወሪሩ ብምሓዝ ሽቡ ንዝነበረ ጎታዊ ንጉስ ሰዓሮ። ብርግጽ እቲ ዕንወት ሮሜ አብ ትሕቲ ጎታዊ መሪሕነት ገና ይቐጽል ነይሩ። አብቲ እዋን ብዘይካ ምስግጋር እቲ ዝነበረ ናብ ዝቐጸለ መንግስታት፡ ዝተራእየ ምዕባለ ስነፍልጠት አይነበረን። ሮሜ አብ ኢድ ባይዛንታይናዊ ሃጻይ ድሕሪ ምእታዋ ግን ሓድሽ ታሪኻዊ ክስተት ኢና እንዕዘብ፡ ናይ ባዕሉ ስልጣን ድማ ተኪኡ ቀጸሉ። ካብዚ እዋን ንነጀው ስልጣን ሃጻይነት ሮሜ አብ ትሕቲ ባይዛንታይን ምስአተወ፡ ቤተክርስቲያን እቲ ጀሚራቶ ዝነበረት ናይ ምልኪ (ዶሚንዮን) ፖሊሲአ ምስፍሕፋሕ ክትቅጽል ዕድል ረኸበት። አብዚ ሓድሽ ዘመን ንግስነት ድማ ነዚ ፖሊሲ እዚ አብ መንጎ ምስፍሕፋሕን አብ መንጎ ስልጣን ዩስጢንያንን ተቐርቂራ ነበረት። እንተኾነ ኩሉ ናይ ቤተክርስቲያን ኩነታት አብ ምስፍሕፋሕ ዓለማዊ መንግስቲ እዩ ተሓጺሩ ዝነበረ ክንብል ኣየኸእለናን እዩ። ናይ በነዲክት ምንኩስናዊ ህይወት ሓደ ካብቲ አብዚ ኣመለኻኸታ እዚ ሚዛናዊ ጽልዋ ዝፈጠረ እዩ።

ንኣጀማምራ ምንኩስና አብ ክርስትያናዊ ዓለም ብዚምልከት አብ ዝሓለፈ ምዕራፋት ኣጸቢቕና ዳህሲስናዮ ኣሎና። አብዚ እንርእዮ ግና ገለ ካብ ጽልዋታት ምንኩስና አብ ህይወት ማእከላይ ዘመን እዩ። ናይ በነዲክት ስርዓተ ምንኩስና ሓደ ካብቲ ናይዚ ዘመን እዚ ተርእዮ እዩ። ዋላኳ ትሕዝቶኡ ካብቲ ቅድሚኡ ዝተራእየ ምንኩስናዊ ኣነባብራ ዚፍለ እንተዘይነበረ፡ አብ ናይ ምዕራብ ቤተክርስቲያን ግና ዝልውኡ ካብ ቅድሚኡ ዝነበረ ኻልእ ንሓዕሊ እዩ ነይሩ።

ካብ 480 ክሳብ 544 ድ.ል.ክ ዝነበረ በነዲክት ካብ ደሓን ዝኾነ ስድራቤት እዩ ተወሊዱ። እንተኾነ ቤቲ አብ ከባቢኡ ዝነበረ ኣነባብራን ህይወት ክርስትያናትን ብዘይምዕጋቡ ናብ ስፖሎቶ፡ ኢጣልያ፡ ብምኻድ ገዳማዊ ህይወት ኪመርሕ ጀመረ። አብ ሓደ ጸዓፍ ቦታ ኮይኑ ልክዕ ከም ናይ ዝሓለፉ ምብራቓውያን መነኩሳት አብ ኣስተንትኖን ብሕትውናዊ ህይወትን ተጸምደ። ምግቡ እኳ ፈታዊኡ ዝኾነ ሰብ ብገመድ ገይሩ ክሳብ ዜውርደሉ እቲ ከባቢ ኪበጸሕ ዘይከኣል ነበረ። አብዚ ስፍራ እዚ ንኣስታት ሰለስተ ዓመታት ድሕሪ ምቕማጡ ድማ ሓደት ዘይኮነ ሰባት ሰዓብዎ፡ ስሙ ድማ አብ ምድሪ ኢጣልያ ተወርየ።

መንእሰያት ኪመሃሩን ኣሰሩ ኪስዕቡን ኪኸተሉዎ ጀመሩ።

ብርግጽ ከምቲ አብ ኩሉ ያታዊ ዛንታታት ዘሎ፡ ሰዓብቲ ብዛዕብኡ ዝተገብረን ዘይተገብረን እናአውሪዮ ብዙሕ ዛንታታት አውጽኡ። ብዛዕባኡ ተኣምራታት፡ ራእያትን ምግላጻትን እናተጸሕፈ ሓቂ ካብ ፈጠራ ምፍላዩ ክሳብ ዚሰኣን ኮነ። ነዚ ግን በነዲክት ዚድግፎ አይነበረን። ንኣብነት ኣንጻር እቶም ንስጋኦም ኬሳቕዩ ኢሉም ብሰንሰለት ዚእሰሩ ዝነበሩ፡ “ሰንሰለትኩም ሰበሩዎ ከመይሲ እቲ ሓቀኛ ኣገልጋሊ እግዚኣብሄር ብጽድቂ ክርስቶስ ደኣ እምበር ብሓጺን ኣይኮነን አብ ከውሒ ዚእሰር” ይብሎም ነበረ። ንመጠን ዝሓለፈ ኣኻይዳ ናይቶም መነኩሳት አብ ምግታእ ድማ ዓብዪ ተራ ነበረ። ካብ ፍረ ዕዮኡ ኣስታት ዓሰርተው ክልተ ዚኸውን ገዳማት አብ ምምራሕ፡ ኣብቶም ክርስትና ዘይበጽሑዎ ወንጌል አብ ምዝርጋሕ፡ አብ ትጉህ ስራሕን ምጽማድ ይርከቡ። በዚ ኸምዚ ልማድ ናይ በነዲክታውያን ኪመጽእ ከኣለ።

ጽልዋ በነዲክት ኣብዚ ጥራይ ዚሕጸር ኣይነበረን። አብ ፖለቲካዊ ሸነኽ ድማ ኣብቲ ዘመን እቲ አብ ምዕራቕ ጎታውያንን ኢጣልያውያንን ዓብዪ ጽልዋ ነበረ። በዚ ኸምዚ ጎታውያን ነገስታት ከይተረፉ ካብኡ ምኽሪ ኪረኽቡ ይመጹዎ ነበሩ። በነዲክት እምበኣር በዚ ኸምዚ ነቶም ባርባራውያን ዓሌታት አብ ምልዋጥ ቀሊል ተራ ኣይነበረን። ሓደ ካብቶም አብ ዘመን በነዲክት በዚ መነኩስ እዚ ዝተጸልዉ፡ ጳጳስ ግሪጎሪ ዓብዪ እዩ። ንሱ ንባዕሉ ካብ ምንኩስና ዝተመርጸ ጳጳስ እዩ ዝነበረ።

ግሪጎሪ ዓብዪ ኣብዚ ምዕራፍ ቀጸልና ኣስፊሕና ክንርእዮ ኢና። ኣብዚ ሸነኽ እዚ ግን ነቲ ምስ በነዲክታዊ ስርዓተ ምንኩስና ዘለዎ ምትሕሓዝ ንርእ። ንሱ ካብ ምንኩስና ንጳጳስነት ምስተመርጸ፡ ሓያሎ ዕዮታት እዩ ዓዩ፡ ክሳብ ንኣንግሎ ሳክሶናውያን ወንጌላዊ ልኡኽ ዝሰደደ ድማ እዩ። ብዘይካቲ ዝነበሮ ፖለቲካውን ወተሃደራውን ተራ ናይቲ ዘመን፡ አብ ላቲናዊ ዓለም በነዲክታዊ ስርዓተ ምንኩስና አብ ኩሉ ገዳማት ዘተኣታተወ ድማ እዩ።

አብ ዘመን በነዲክት፡ ካልእ ዝነበረ ጸላዊ ሰብ ካሲዮዶረስ (490-585 ድ.ል.ክ) ዝተባህለ አብ ኢጣልያ ዚቐመጥ ዝነበረ ተወላዲ ሶርያ እዩ። ንሱ ዋላኳ ንጎታዊ ንጉስ ዜገልግል በዓል ስልጣን እንተነበረ፡ ደሓር ሎምባርዳውያን ነታ ሃገር ምስተቐጸጸሩ ናብ ገዳም ከይዱ መነኩሴ ኮነ። ኣብቲ ዝመስረቶ ገዳም ድማ ሓያሎ ምሁራዊ ዕዮታትን መንፈሳዊ ኣስተንትኖን ኣካየደ። ኣብዚ ዘመን እዚ፡ ስልጣን ወዲ ሰብ አብ ሓደጋ ወዲቐ ምንባሩ ተመልኪትና ኢና። እንተኾነ ገዳማዊ ንጥፈታት ካሲዮዶረስ ሓደ ካብቲ ንትምህርትን ምርምርን ወዲ ሰብ ዝዓቀበ ገዳም እዩ። ንሱ፡ ሓያሎ ጥንታዊ ጽሑፋት ዓቀቡ፡ ሓያሎ መምሃሪ መጻሕፍቲ ሰነ-ጥበብ፡ ሰዋስው ከምኡውን ካልእ ጸሓፊ፡ ስነፍልጠታዊ ምርምራት ድማ ኣካየደ። በዚ ኸምዚ ኣብ ምዕቃብ ስልጣን ወድ ሰብ ዓብዪ

ተራ ተጻውተኝ

እምበአርክ በነዲክታዊ ገዳማት አብ አውሮጳ አብ ዘመነ ጸልማት ዜብርሃ ጨራታት ብርሃን ኮይነን እየን አገልጊለን። ነዚ አመልኪቱ ኤች. ጂ. ዌልስ ኪጽሕፍ ከሎ፡-

ዝርግሐ ገዳማት ስርዓተ በነዲክት ወይ ንዕኡ ዚመስል አብ ሻብዓይን ሻምናይን ዘመናት ሰፊሕ እዩ ነይሩ። አብ ኩሉ ስፍራ ማእከላት ብርሃን፡ ምሕዳስ፡ ምዕቃብን ምውሳኽ ደረጃ ስልጣንን ኮይነን ንረኽብን፤ መባእታዊ ትምህርቲ ኺዕቅብ፡ ጠቓሚ ዝኾነ ጥበባት ኪዝርግሑ፡ መጻሕፍቲ ኪባዝሑን ኪዕቅቡን፡ አብ ቅድሚ ኣዲንቲ ዓለም ድማ ትርኢትን ኣብነትን ማሕበራዊ ዓንዲ ሕቕ ኪዕቅብ ኢና እንርእየን። ንሸሞንተ ዘመናት እምበአር፡ ገዳማዊ ስርዓት አውሮጳ፡ አብቲ ፍጹም ዕግርግር ዝበለ ዓለም ዚበርሃ መላሞን ሸረኽን ብርሃን ኮይነን ንረኽብን። ምስ በነዲክታዊ ገዳማት ብቐረባ ዚተሓሓዝ እተን ቀስ እናበላ ዝግበያ ናይ ማእከላይ ዘመን ዩኒቨርሲታት እየን። ናይ ሮማዊ ዓለም አብያተ ትምህርቲ ድሮ ቦቲ ሓፈሻዊ ማሕበራዊ ዕንወት ተጸሪገን ጠፊኣን እየን።

አብ ብሪጣንያን ጎውልን (ፈረንሳ) ዝነበሩ ሓደት ኣቕሸሽቲ ጥራይ ወንጌል ወይስ ናይ አገልግሎት መጻሕፍቲ ኬንብቡ ዚኸእሉሉ እዋን ነይሩ እዩ። ቀስ ኢሉ ጥራይ እዩ ትምህርቲ አብ ዓለም ተመሊሱ። ምስተመልሰ ግን፡ ከም ሃይማኖታዊ አገልግሎት ፍሉያት ውፋያት ሰባት ደኣ እምበር ከም ተግባር ዕዮ ሓደ ምሁር ጥራይ ኣይነበረን።⁴

እዚ አብ ምዕራባዊ ዓለም እዩ። ካብዘን ገዳማትን ናተን ንጥፈታትን እተላዕለ፡ ዝሰፍሐ ክፋል ናይ ሕብረተሰብ አውሮጳ አብ ትሕቲ ባርባራዊ ግዝኣታት አብ ዝነበረሉ፡ ነገስታት አብ ምስፍሕፋሕ ግዝኣቶም አብ ዝአተወሉ፡ እዘን ገዳማት ስልጣን ወዲ ሰብ ዓቀባ። አብ ምብራቓዊ ሸንኽ ናይቲ ስልጡን ዓለም ግና፡ ትምህርቲ ይድቆስ እዩ ዝነበረ። ብፍላይ አብ ዘመነ ዩስጢንያን ቀዳማዊ፡ ካብ ስእነት ተጸዋርነት ንዝተፈልየ ሓሳብ ዝተላዕለ ምልክ-ፍጹማዊ (ቶታሊታርያን) ስርዓት ሰልጢኑ ነበረ። በዚ መሰረት በ529 ድ.ል.ክ ዩስጢንያን ንኣብያተ ትምህርቲ ኣቴና ቦተኖ። ኣንጻርዚ ድማ ሓድሽ ናይ ቁንስጥንጥንያ ቤት ትምህርቲ ከፈተ፡ እዚ አብ ትሕቲ ሃይደዊ ቁጽጽር ዝነበረ እዩ።⁵ ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ዋላ ደኣ እዚ ዓይነት ሃይደዊ ምትእትታው ይጽለዋ እምበር፡ ንሓያሎ ካብቲ ጥንታዊ ጽሑፋት ግን ዓቂባ ሒዛ እያ። እዚ ዘመን እዚ ቀስ እናበለ ናብቲ አብ መንጎ ምዕራባዊ ዓለምን ምብራቓዊ ዓለምን ዚለዓል ዝነበረ ምፍልላይ ብደረጃ ስልጣን ኮነ ብደረጃ መንፈሳዊ ምንቅስቃስ ዘምርሓሉ እዋን ነበረ።

4 H. G. Wells. *The Outline of History*. Garden City Publishing Co. Inc. Garden City, New York, 1920. p.302.

5 አብ ዘመናዊ ዓለም አብ ኮምዩኒስታውያን ሃገራት ኣብዚ ዘመን እዚ ዚረኣ ተመሳሳል ነገር፡ ነጻ ናይ ትምህርቲ ኮሌጃት ቦተኖም፡ አብ ክንዳኡ ብኢያም ዚጥወ ነጻነት ዘይብሉ ብቐጥታ አብ ትሕቲ ወተሃደራዊ ስርዓት ዚመሓደር ኮሌጃት ኪገበሩ ኽለዉ ምስዚ ኣንጻር፡ ሰብ እንተተዘዩተማሃልሩሉ ታሪኽ ይድግም እዩ።

ሃጸይ ዩስጢንያን ቀዳማዊ

ከምቲ ኣቐዲምና ዝጠቐስናዮ አብቲ ምዕራባዊ ሃጸይነት ሮሜ አብ ዝወደቐሉ፡ ከምኡ ኢሉውን ናብ ፍጹም ዕንወት ዝአተወሉ ጊዜ፡ እቲ ምብራቓዊ ሃጸይነት ግና አብ ተዛማዲ ዕቃብ ስልጣን እዩ ነይሩ። ብርግጽ ክርስትያናዊ ናይ እምነት ሸንኽ፡ ናህሩ ከምቲ አብ ዘመን እኒ ክሪይሶስቶም ኮነ እዩሰብዮስ ከምኡውን ካልኣት ሊቃውንቲ ኣይነበረን። እንተኾነ እዚ ስልጣን እዚ ካብ ናይ ሮሜ ስልጣን ተፈልዩ ርእሱ ዓቂቡ ነበረ። ሓደ ሓደ ጸሓፍቲ (ንኣብነት ዌልስ) ከምዚብሉዎ ስልጣን ምብራቕ ቀጻላ ናይቲ ሕልሚ ሄሮዶተስ ዝነበረ፡ ኣሌክሳንደር ዓብዪ ከኣ ደሓር ዝመሰረቶ ሂለናዊ መንግስቲ እዩ ዝነበረ። ክሳብ 1453 ድ.ል.ክ፡ ቁንስጥንጥንያ አብ ኢድ ዑስማናውያን ዝወደቐትሉ ድማ ሀላውኡ ቀጸለ።

ብሓፈሻኡ ኪረኣ ኸሎ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ናይ ቅድመ ማእከላይ ዘመን አብ ሓሙሽተ ከፊፍልካ ኪግለጽ ይከኣል፡-

- ዘመን ኮንስጥንጢኖስን ኣትናቴዎስን - እዚ ዘመን እዚ ካብቲ ብምህሮ ኣርዮስ ዝጀመረ ናይ 325 ድ.ል.ክ ክርክር ብዛዕባ መንነት ክርስቶስ ጀሚሩ ክሳብ እቲ አብ ቁንስጥንጥንያ ብዛዕባ መንፈስ ቅዱስ ዝተኻየደ ናይ 381 ድ.ል.ክ ጉባኤ ይቕጽል።
- ዘመን ኣጎስጢኖስን ሰነ-ክርስቶሳዊ መጎተን - እዚ ዘመን እዚ ካብቲ ድሕሪ ናይ 381 ድ.ል.ክ ጉባኤ ዝቐጸለ ታሪኽ ጀሚሩ ክሳብ እቲ ንንስጥሮሳውን ሓደ ባህርያውን ኣብያተ ክርስትያን ዝነጸለን ናይ ንስጥሮስን ኤውጤቲስን ክርክራት ዝነበረሉ 451 ድ.ል.ክ ዚዝርጋሕ እዩ። ምስኡውን እቲ ኣጎስጢኖስ ዝገጠመሉ ናይ ፔላጅዩስ ክርክር ንረከብ።
- ዘመን ሊዮ ዓብዪ - ጳጳስ ሊዮ ንቤተክርስቲያን ሮሜ ልዕልናዊ ስልጣን ከህልዋ ዝገበሮ ቃልሲ ዚድህስስ እዚ ዘመን እዚ ጳጳሳዊ ልዕልና ዝተረጋገጸሉ እዋን እዩ። ሮሜ አብ ኢድ ባርባራውያን ወዲቓ፡ ነዊሕ ከይጸንሐት ድማ ናብ ፍጹም ዕንወት ኣምራሐ።

ነዚ ኸልቲኡ አብ ዝሓለፈ ምዕራፋት ኣጸቢቕና ዳህሲስናዮ።

- ዘመን ዩስጢንያን - እዚ ዘመን እዚ ሃጸይ ዩስጢንያን ዝገዝአሉ ካብ 527 ክሳብ 565 ድ.ል.ክ ዚዝርጋሕ እዩ። ኣብዚ እዋን እዚ ክርስትያናዊ ምልካዊ ስርዓት ዝገዝአሉ ጥርዚ ደረጃ ዕቤት ዘመነ ባይሳንታይን ተራእዩ። ሮሜ ድማ አብ ኢድ ዩስጢንያን ወደቐት።
- ዘመን ጎርጎርዮስ ዓብዪ - እዚ ዘመን እዚ እቲ ድሕሪ ፈላሲ በነዲክት ዝመጸ ጎርጎርዮስ ዓብዪ ዝሰልጠነሉ ዘመን እዩ። እዚ እዋን ናይ ሮሜ

ካቶሊክ ብናይ ማእከላይ ዘመን መልክዓ ዝቐመተሉ እዋን እዩ። ኣብዚ ካብ 590 ክሳብ 604 ድልዘ ዚዝርጋሕ ዘመን ሮሜ ካብ ፍጹም ዕንወት ናብ ዝሓሸ ደረጃ ናይ ትምህርቲ ኣተወት። እንተኾነ ኣብዚ ዘመን ስልጣን ወዲ ሰብ ገና ኣብቲ ትሑት ደረጃ ስልጣን ነበረ።

ኣብዚ ክፍለ እንርእዮ ነዚ ዓሓሪዎይ ክልተ ክፋላት ናይ ታሪኽ ዘመን ጸልማት ኢና። ሃገይ ዩስጢንያን ከምኡውን ጎርጎርዮስ ዓብዪ ኣብዚ ዝለዓለ ተራ ነበሮም። ኩሉ ብሓይ መገዲ ደኣ ስልጣን ሃገይነት ሮሜ ኢልና ንጽውዖ ኣሎና እምበር ውጽኢ ሮማዊ ስልጣን ኸንብሎ ኣይንኸእልን። ከመይሲ በቲ ሓደ፡ ተራ ግሪኻዊ ዘመበቐሎም ነገስታት በቲ ሓደ ድማ ጀርመናዊ ዝዓሌቶም ነገስታትን ስልጣንኦምን ዚረኣየሉ ዝነበረ ዘመን እዩ። ዩስጢንያን ቀዳማዊ ንባዕሉ ዓሌቱ ሰላሻዊ እዩ ነይሩ። ናይ ቀደም ስሙ ኡፕራውዳ ዚባል ኪኸውን ከሎ፡ ናብ ክርስትያናዊ እምነትን ዘመነ ስልጣን ምስመጽ ግን ካብ ናይ ሓወባኡ እዩ ስም ወሲዱ።

እንተኾነ፡ ንምብራቓዊ ሃገይነት ሮሜ፡ ሮማዊ ካብ ዜብሎ ነገራት ከም እኒ ሃገይ ኮንስጣንጢኖስ ዓብዪ ከምኡውን ደቁ ሮማውያን ወይ ቋንቋ ላቲን ዚዛረቡ ምንባሮም እዩ። እምበር ትሕተ ቅርጺ መንግስቶምሲ ብግሪኻዊ ትሕዝቶ ዚልል እዩ። ኣብ ምዕራፍ ኣርባዕተ ንታሪኽ ህይወት ሃገይ ኮንስጣንጢኖስ ዓብዪ ብሰፊሖ ርኢናዮ ኣሎና። ኣብዚ ምዕራፍ ድማ ነቲ ኣብ ሻድሻይ ዘመን ንምብራቓዊ ሃገይነት ሮሜ ዚገዝእ ዝነበረ ዩስጢንያን ቀዳማዊ ከንምልከት ኢና። ንሱ ብ483 ድልዘ እዩ ኣብ ጣርሲዩም ዚበሃል ቦታ ኣብ ኢሊርዩም ተወሊዱ። ካብ ንእስነቱ ብሉጽ ዝኾነ ትምህርቲ ተማሂሩ ኸኣ ቋንቋ ግሪኽ ከይተረፈ መለኸ። ብድሕርዚ ኣብ ቁንስጥንጥንያ ካብ 527 ክሳብ 565 ድልዘ ኣብ ስልጣን ጸኒሑ። ንሱ ካብ ጸዓቱን ባህጉን ዝተላዕለ ሓያሎ ነገራት ዝገበረ ሰብ እዩ። ካብቲ ኣብ ስልጣን ወዲ ሰብ ዝገበሮ ኣበርክቶ እቲ ዝዓበዩ፡ እቲ ዘተኣታተዎ ብስሙ ዚጽዋዕ ስርዓተ ሕጊ እዩ። እዚ ሮማዊ ሕጊ ካብ ቀደም ዝነበረ እዩ፡ እንተኾነ ዩስጢንያን እዩ ኣብ ስራሕ ኣውዒሉዎ፡ “ኮርፑስ ጁሪስ ጁሪቲያኒ” ተባሂሉ ድማ ይጽዋዕ።

ብኻልእ ወገን ድማ ምስቲ ጸዋር ዘይነበረ ምልኪ ግዝኣቱ፡ ሰፋሕቲ ግዝኣታት ወሪሩ ኪሕዝ ክኢሉ። ንኣብነት ነቲ ብቫንዳላውያን ተታሒዙ ዝነበረ ግዝኣት ኣፍሪቃ፡ ነታ ብጎታውያን ተታሒዛ ዝነበረት ኢጣልያ፡ ከምኡውን ንደቡብ ሰፋኛ ኣምሊሱወን። እዚ ኹሉ ቦቶም ስሙያት ሓላቕ ሰራዊቱ በሊሳርዮስን ናርሰስን ዝተረኸበ ዓወታት ኪኸውን ከሎ፡ ደሓር ግን ነዚ ኹሉ ግዝኣቱ ኪዕቅዩ ኣይከኣለን። ነቲ ዝሓዞ ግዝኣታትውን ዚሓይሽ ፍትሕን ነጻነትን ኪህቦ ኣይከኣለን።

ዩስጢንያን ዋላኳ በታ ቲዮዶራ እትበሃል ተዋሳኢት ዝነበረት ሰበይቱ ብዙሕ

ይጽሎ እንተነበረ፡ ናይ ምምሕዳር ክእለቱ ግን ኣብ ምስፋሕ ግዝኣቱ ኣርእዩ እዩ። ዝዓበዩ ኣተኩሮ ዩስጢንያን ከም ናይ ኮንስጣንጢኖስ ሓድነት ቤተክርስቲያን ንምዕቃብ ነበረ። ነቲ ኣብ መንጎ እተን ንእምንቶ ሓደ ባህርይ ዝተቐበላ እሞ ንእምንቶ ጉባኤ ኬልቂዶን ዝጸጋን እተን ኬልቂዶናዊ እምንቶ ዝሓዘን ሕብረት ኺፈጥር ኢሉ፡ ብዙሕ ሕድገታት እኳ እንተነበረ፡ ብምኽንያት ቲዮዶራ ሰበይቱ ናብ ሓደ ባህርያውያን ዘዘወ። እዚ ድማ ኣብ ምዕራብ ተቐባልነት ኣሰኣና። ዩስጢንያን ነዚ ኺገብር ኢሉ ንኸም እኒ ቲዮዶራት ዝበሉ ኣቦታት ቤተክርስቲያን ኮነኖም። እዚ ንምዕራባዊት ማሕበር መሊሳ ካብ ምብራቕ ከምእትርሕቕ ዝበራ። ስለዚ ድማ ዩስጢንያን ዕላምኡ ከይወቐዐ ተረፈ።

ዩስጢንያን ካልእ ካብ ዝገበሮ ነገራት ምስእንርኢ፡ ዓብዪ ህንጻ ቤተክርስቲያን ሳንክታ ሶፍያ ኣብ ቁንስጥንጥንያ ምህናጹ፡ ኣብ ክንዲ እቲ ኣብ ኣቴና ንዝነበረ ዘፍረሶ ኮሊጅ ድማ ኣብ ቁንስጥንጥንያ ዩኒቨርሲቲ ምትካሉ እዩ። ነታ መንግስቱ ዜመሓደር ሕጋዊት ሰሪዑ። እንተኾነ እዚ ኹሉ ተሓድሶኣዊ ስራሓት ኣካዪዱ ክነሱ፡ ኣብ መፈጸምንታ ዘመን ናይ ህይወቱ፡ ሎምባርዳውያን ንኢጣልያ መሊሶም ሓዘዋ። ሰላሻውያን ድማ ብሰሜን ነታ መንግስቲ ኣጥቂዖም ሓያሎ ግዝኣታት መሰረቱ። በዚ፡ ዘመናዊት ዩጎስላቫያ (ወይ ዩጎዝላቫያ) በዞም ህዝብታት ተመሰረተት። ሃገራት ባልካን ከኣ ውጽኢት ናይዚ ፍልሰት ህዝብታት ኮይነን ንረኽበን።

ዘመን ዩስጢንያን፡ ሮሜ ኣብ ፍጹም ዕንወት ዝኣተወትሉ ዘመን እዩ። ካብቲ ፍጹም ዕንወታ ዝተረጋገጸሉ ከባቢ 476 ድልዘ ጀሚሩ ንሰለስተ ዘመናት ዚኣክል ሞራላዊ፡ ምርምራዊ ከምኡውን ፋይናንስያዊ ዕንወት ገጢሙዋ ነበረ። ኣብዚ ዘመን እዚ ካብ ዝተኸሰተ ዜሕዝን ነገራት ካልእ እቲ ኣውሮጳ ዘጋጠማ ዓሰርተታት ኣሸሓት ዘህለቑ ተላባዒ ሕማማት እዩ። ብኹሉ ሸነኽ ኣውሮጳ ናይዚ ሻድሻይን ሻብዓይን ዘመን ስልጣን ወዲ ሰብ ካብ ሂለናዊ ከምኡውን ሮማዊ ስልጣን ናብ ባርባራዊ ኣረ ካብኡ ዚኸፍእ ደረጃ ዝወደቐሉ ዘመን እዩ። ዩስጢንያን ንምዕራብ ኣውሮጳ ምስወረረ እቲ ግዝኣት ከምኡ ኢሉ ጸኒሑዎ ሞራይ ዘይኮነ፡ ንሱውን ካብዚ ዕንወት እዚ ኬድሕኖ ኣይከኣለን። እኳ ደኣ ሃይማኖታውን ምርምራውን ዘይተጸዋርነት ተደሚሩዎ እቲ ስልጣን ናብ ፍጹም ዓዘቕቲ እዩ ኣትዩ።

ብርግጽ ኣብዚ ናይ ፍጹም ጸላም ዘመን እዚ፡ ነቲ ስልጣን ኼተንሰእ ዚኸእል ምርምራዊ ስራሓት ኣይነበረን። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ተስፋ ወዲ ሰብ ካብ ዜጸናንዕ ክርስትያናዊ ምህሮ ወጸኢ ዝኾነ ካልእ ተስፋ ኣይነበሮን። እንተኾነ ክርስትያናዊ እምነትውን ብናይ ዩስጢንያን ፖሊሲ መሰረት ካብ ተጸዋርነት ርሒቑ ብምንባሩ ሰባት ኣብኡውን ኬዕቁቡ ኣይከኣሉን። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ እዚ ዘመን እዚ ብዝተፈላለየ ሸነኽ ንወዲ ሰብ ዝበድህ ዘመን እዩ።

ጎርጎርዮስ (ግሪጎሪ) ዓብዪ

አገልጋሊ አገልገልቲ እግዚአብሔር

አብ ፊለማ ናይ ሻድሻይ ዘመን ከተማ ሮሜ፡ ብዓቢኡ ድማ ምዕራባዊ መንግስቲ ብጎታውያን ይሕመስ ነበረ። ብዙሓት ሮማውያን ዓይም ገዲፎም ኪሰደዱ ተገዲዲዶም ነበሩ። አብዚ እዋን እዚ ድማ እዩ ጎርጎርዮስ ብ540 ድ.ል.ክ አብ ሮሜ ዝተወልደ። ንሱ ካብ ሃብታማት ሰድራቤት ዝተወልደ ኮይኑ አብ ግዜ ንእስነቱ ሮሜ ትናወጽ እኳ እንተነበረት እቲ ውግኣት ካብ ከባቢኡ ርሒቐ ኢሉ ብምንባሩ ብቐጥታ ኣይጸለምን። አብዚ ዘመን እዚ ድማ ሃጸይ ዩስጢንያን ቀዳማይ መሊሱ ንሮሜ ኪመልሳ ኸኣለ። ስለዚ ጎርጎርዮስ አብ ተዛማዲ ሰላም እዩ ንእስነቱ ኣሕሊፉ። አብ ጊዜ ንእስነቱ ድማ እዩ ናይ ከተማ ሮሜ በዓል ስልጣን ኮይኑ ተሸይመ። ኣቦኡ ብንእስነቱ ምስሞተ ግን ናብ መንፈሳዊ ሀይወት ኣድሃበ እዋ ገዳማት ኪሃንጽ ጀመረ። ጎርጎርዮስ ነዊሕ ከይጸንሐ ላብ ምንኩስናዊ ሀይወት ኪዓቢ ጀመረ እዋ ገና አብ ዲቁና ኸሎ ናይ ጳጳስ ፔላጂዩስ ካልኣይ ወኪል ኮይኑ ናብ ቁንስጥንጥንያ ተላእከ። ግናኽ በቲ ጽልዋ ምብራቓውያን ሃጸያት አብ ልዕሊ ቤተክርስቲያን ምዕራብ ስለዘይግገበ ሮሜ ካብ ምብራቓዊ ሃጸይነት ነጻ ኸትከውን ይደሊ ነበረ።

ጎርጎርዮስ በታ ናብ ሮሜ ዝተመልሰላ ዓመተ 583 ድ.ል.ክ ኣቡን ናይቲ ዝመሰረቶ ገዳም ኮነ። ነዊሕ ከይጸንሐ ጳጳስ ፔላጂዩስ ካልኣይ ሞተ እዋ ጎርጎርዮስ ጳጳስ ኪኸውን ተመርጸ። ዋላኳ መጀመርያ ከይፈተወ ጳጳስ ንምዃን እንተተገደደ፡ ደሓር ግን ብምሉእ ሓይሉ እዩ ብጳጳስነት ኣገልጊሉ። አብ ታሪኽ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን፡ ጎርጎርዮስ ምስ ኣምብሮስ፡ ጂሮም ከምኡውን ኣጎስጢኖስ ሓደ ካብቶም ኣርባዕተ መምህራን (ዶክቶራት) ቤተክርስቲያን እዩ ዚቐጽር። ብቅድስናኡን ናይ መሪሕነት ክእለቱን ቤተክርስቲያን ናይ ሮሜ ካቶሊክ ስለዝተኣምነሉ ድማ “ጎርጎርዮስ ዓብዪ” ተባሂሉ እዩ ዚጽዋዕ።

በቲ ናይ መሪሕነት ክእለቱን ፍልጠት ዲፕሎማስን ንጽጽስና ሓያል ስልጣን ከምዚህልዎ ገበረ። ካብ ዘመኑ ጀሚረን እዩን እተን ጳጳሳዊ ግዝኣታት ኢጣልያ ዚበሃላ (ፓፓል ስተይትስ) ብጳጳስ ሮሜ ኪመሓደራ ጀሚረን። አብ ሚስዮናዊ ዕዮ፡ ጎርጎርዮስ ነቲ ደብረ ምስበረ ዕዮ ምምጻእ ባርባራውያን ህዝብታት ናብ ክርስትና ኣበራብሮ እዋ ንኣጎስጢኖስ ናብ ምድሪ እንግሊዝ ለኣኹ። ዕዉት ሚስዮናዊ ሰራሕ ድማ ተኻየደ። ጎርጎርዮስ ብዘይካዚ ብጽሑፋት ስልጡን ነበረ እዋ፡ ደብዳቤታት፡ ዛንታ ቅዱስ በነዲክት፡ ስብከታት ከምኡውን ኣቡናዊ (ፓስቶራዊ) ሕጋዊት ጸሓፊ። እዚ ጽሑፋት እዚ ገለ ካብ ንህይወት ማእከላይ ዘመን ዜፋልጠና ጽሑፋት እዩ።

ገለ ካብቲ ዜሰሓሕብ ነገራት አብ እምንቶታት ጎርጎርዮስ እቲ አብ ምህሮ

መጽንሒ በታ ዝሞቱ ነፍሳት (ፑርጋቶሪ) ዝገበሮ ጽልዋ እዩ። ንሱ ነዚ ናይ ገለ ወገናት ካቶሊክ ርእይቶ ዝነበረ፡ ምሉእ እምንቶ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ከምዚኸውን ገበረ። ብዚገበር ቅዳሴ (ፍትሓት) ነፍሳት ምዉታት ሰባት ካብ ሲቓይ ፑርጋቶሪ ከምዚወጸ ብምምሃሩ ነቲ አብ ማእከላይ ዘመንን ዘመነ ተሓድሶን ናብ ሰፊሕ ስሕተታት ዘምርሐ መገዲ ከፈተ። ብዘይካዚውን ብሕታዊ ንስሓ አብ ቅድሚ ቀሺ ከምኡውን አብ ግብሪ ዝተመርኮሰ ንስሓ ዘወግወዐ ንሱ እዩ። ግናኽ ካብቲ ካብ ካልኣት ጳጳሳት ፍልይ ዜብሎ ነገር፡ ልክዕ ከምቲ ንኣቡን ቁንስጥንጥንያ ንርእሱ “ኣድማሳዊ ፓትርያርክ” ኢሉ ምስማዩ ዝተቃወሞ፡ አብ ርእሱውን ከምኡ ዓይነት ኣመለኻኸታ ምንባሩ እዩ። ኣቡን ናይ እስክንድርያ ንጎርጎርዮስ “ኣድማሳዊ ጳጳስ” ኢሉ ምስጸውዖ፡ ጎርጎርዮስ ነዚ ብምቐዋም “ከንቱ ዝኾነ ቃላት ካባይ ይርሓቕ” ብማለት ተቃወሞ። ንርእሱስ “አገልጋሊ አገልገልቲ እግዚአብሔር” ኢሉ ኪሰሚ መረጸ።

ካብ ህይወት ጎርጎርዮስ እንመሃሮ ብዙሕ ነገራት ኣሎ። ኣብቲ ብዛዕባ መጽሓፍ እዩብ ዝጸሓፎ መግለጺ፡ ንህይወቱ ከመይ ትሓልፍ ምንባራ ኣጸቢቐ የዘንቱ። ንምንታይ ናይ ምንኩስና ህይወት ከምዝመረጸ፡ ኣብኡ ኸሎውን ዚገጥሞ ዝነበረ ፈተናታት ኣመልኪቱ ድማ ጽሑፉ። አብ መንጎ ናይ መሪሕነት ዕዮኡን መንፈሳዊ ኣገልግሎቱን ዝነበሮ ወጥሪ ኣመልኪቱውን ብሰፊሖ ጽሑፉ ኣሎ። ጎርጎርዮስ፡ ካብ ምስክርነት ህይወቱ እተሳዕለ፡ ብብዙሓት ወገናት ከም ሓቀኛ መንፈሳዊ ሰብ ይጥቀስ። ካቶሊክን ኦርቶዶክሳዊትን ቤተክርስቲያን ካብቶም ፍሉጣት ጸድቃን ገይረን ይቐጽር። ጆን ካልቪን ብወገኑ ጎርጎርዮስ እቲ ናይ መወዳእታ ጥዑይ ጳጳስ ምዃኑ ይገልጽ።

ክርስትያን ሮሜን መንግስቲ ሳሳኒድን

ኣብቲ ስልጣን መንግስቲ ሮሜ ምስ ክርስትና ተወሃሂዱ ሓደ ዓብዪ ሃጸያዊ ስርዓት ዝመሰረተሉ ዘመን ኮንስጥንጢኖስ፡ አብ ምብራቕ፡ ኣብቲ ጥንታዊ ስልጣን ወዲ ሰብ ዝገምገሙ መሪሕታምያ ሓደ ካልእ መንግስቲ ስልጢኑ ነበረ። ኣብዚ ፋርሳዊ መንግስቲ እዚ ንልዕሊ ኸልተ ዘመናት ናይ ኣርሳቢድ ሓረገ ዘርኢ ስልጢኖም ነበሩ። ካብኡ ንንዮ ግን ሓደ ብስርዓቱውን ፍልይ ዝበለ ካልእ ሓረገ ዘርኢ - ሳሳኒድ ተባሂሉ ዚፍለጥ - ነቲ መንግስቲ ኪመርሐ ጀመረ። ልክዕ ከምቲ ኮንስጥንጢኖስ ንመንግስቲ ኣብ ትሕቲ ሓደ እምነት ማለት፡ ክርስትና ኬሕብሮ መንግስቲ ድማ ኸደልድል ዝጀመረ፡ እዚ ናይ ፋርስ መንግስቲ ሳሳኒድ ድማ ብመሪሕነት ሃጸይ ኣርዳቢር ቀዳማዊ ነቲ ህዝቢ ኣብ ትሕቲ ሓደ ጥንታዊ ሃይማኖት - ዞርኣስተር - ኬሕብሮ ኸኣለ።

ኣብ መንጎ መንግስቲ ሳሳኒድን መንግስቲ ሮሜን ዝነበረ ናይ ልዕልና ቃልሲ

አብዚ ዘመንዚውን ይቐጽል ነይሩ። ድሕሪ ኣርዳሺር ዝነገሰ ወዱ ሳፖር ንኣብነት ናይ ምስፍሕፋሕ ግስጋስኡ ክሳብ ምድሪ ሃጸይነት መንግስቲ ሮሜ በጺሑሉ ኣብ ከባቢ 260 ድ.ል.ክ ንኣንጾክያ ወሪሩ ሓዛ። ሽቡ ዝነበረ ሮማዊ ሃጸይ ቫለርያን ድማ ተማሪኹ ናብ ፋርስ ተወስደ። ኣስፊሕና ደኣ ኣይክንርእዮን ኢና እምበር፡ ድሕርዚ ዓወቱ ገና ከዮብዓል ሽሎ ሃጸይ ሳፖርውን ብዓረባዊ ንጉስ ኣደናተስ ተሳፂሩ መንግስቱ ኣብ ኢድ እዚ ዓረባዊ ንጉስ ብድሕሪኡ ድማ ኣብ ኢድ ሰበይቱ ዘኑብያ ወደቐት። ከምዚ ኢላ መንግስቲ ፋርስ ኣብ ኢድ እዞም ነገስታት ድሕሪ ምጽናሓ፡ ብ672 ድ.ል.ክ ሃጸይ ኣውሬሊያን ንዘኑብያ ሰፂሩ ክብሪ መንግስቲ ሮሜ ኣምለሰ።

ኣብ መንጎ ክልቲኡ መንግስታት ዝነበረ ናይ ልዕልና ቃልሲ፡ ንክርስትና ብነገስታት ሳሳኒድ ከም ሓደ ናይ መንግስቲ ሮሜ ፕሮፓጋንዳዊ መሳርሒ ከምዚርእ ገበሮ። ካብዚ ዝተላዕለ እምነት ዞሮኣስተር ኣብ ፋርስ ንኺሕይል ጸዕሪ መንግስቲ ሳሳኒድ ነበረ። ደሓር ኣብ ከባቢ 451 ድ.ል.ክ ግና ምብራቓዊ ክርስትና ካብ ምዕራባዊ ክርስትና እናተፈልየ ብምምጽኡ ካብ ከባቢ 483 ድ.ል.ክ ጀሚሩ መንግስቲ ሳሳኒድ ንክርስትና ከም መሳርሒ መንግስቲ ሮሜ ካብ ምቕጻፍ ኣቋረጸ። እዚ ንክርስትና ኣብ ምድሪ ፋርስ ኪዓደ ዕድል ዚኸፍት ነበረ። ብዘይካዚውን ንስፕሪሳዊ ክርስትና ኣብቲ ምድሪ ብምንባሩ ክሳብ ምድሪ ህንዲ ንኪኸይድ ዕድል ረኺቡ ነበረ።

ኣብ ዝቐጸለ ዘመናት ብዘመን ዩስጢንያን ኣብ ፋርስ ዝነገሰ ክሮስስ ቀዳማዊ ዝተባህለ ናይ ሳሳኒድ ንጉስ እዩ። ንሱ ብዘመኑ ምስ ዩስጢንያን ሓያሎ ውግኣት ገጠሙ። ናብ ደቡብ ኣቢሉ ብመንግስታት ድማ ምስ ኣቢሲንያውያን ቅድሚ ዘመን ሃጸይ ካሌብ ገጠሙ ንምድሪ የመን ተቐጽጾ። ግዝኣቱ ክሳብ ክንደይ ከምዘሰፍሐ ድማ ምግማቱ ኣየጸግመናን። ኣመለኽኻታኡ ካብ ሃጸይ ዩስጢንያን ዚሓይሽ ፍትሓዊ ምንባሩ ታሪኽ ይገልጽ። ንኣብነት ነቶም ቤት ትምህርቶም ዓጽዩ ሃጸይ ዩስጢንያን ዘሳደዶም ፈላስፋታት ግሪኽ ኣብ ኣጸድ ቤተ መንግስቱ ምቕባሉ ስሌእም ድማ ምስ መንግስቲ ባይዛንታይን ውዕል ምፍራሙ ነዚ ነገር እዚ ዜመልከተና እዩ። ሃጸይ ክሮስስ እቲ ናይ መወዳእታ ዝሓየለ ካብ ነገስታት ሳሳኒድ እዩ ዝነበረ። እንተኾነ ወዲ ወዱ ክሮስስ ዳግማዊ ድማ ሓደት ዘይኮነ ወተሃደራዊ ዓወታት እዩ ኣመዝጊቡ።

እዚ ዳሕረዋይ ንጉስ ሳሳኒድ፡ ክሳብ ከተማ ኬልቄዶን ከምዝበጸሐ፡ ንከተማታት ኣንጾክያ፡ ዮሩሳሌምን ደማስቆን ድማ ከምዝተቐጸጸረን ይንገር። ወዮ ደኣ ብዙሕ ዛንታታት ብዛዕባ ናይ ብሓቂ መስቀል እዩ ዘሎ እምበር፡ ነታ ሓቀኛ መስቀል ማሪኹ ናብ ቤተ መንግስቱ ከምዝወሰዳ ድማ ይዝንቶ እዩ። ቅድምዚ ንግስቲ ኢሊና (ሂሊና) ኣደ ሃጸይ ኮንስጣንጢኖስ ነታ ሓቀኛ መስቀል ሒዛ ናብ መንግስቲ ሮሜ ከምዝወሰድታውን ይዝንቶ እዩ። ብዝኾነ ግን እዚ ዘመን እዚ ኣብ ትሕቲ ናይ ምፍሕፋሕ ሓይሊ ክሮስስ ካልኣይ ብዙሕ እዩ ተሃዊኹ። ኣብ

መንጎ እዞን መንግስታት ዝነበረ ናይ ስልጣንን ግዝኣትን ቃልሲ ንስልጣንታት ባይዛንታይን ከምኡውን ሳሳኒድ ፋርስ ብዙሕ ኣዕነዎ። ክሮስስ ዳግማዊ ወረራኡ ኣብ ዝቐጸለሉ እዋን ኣብ ከባቢ 610 ድ.ል.ክ ብሃጸይ ሂራክሊዮስ ተመኪቱ ተረፈ። ፍጻሜኡ፡ ሂራክሊዮስ እቲ ባይዛንታይንያዊ ሃጸይ ንስፊሕ ግዝኣት መስጵታምያ ምስተቐጸጸረ እሞ ሃጸይ ክሮስስ ዳግማዊ ናብ ድሕሪት ኣቢሉ ምስንሳሓብ ብገዛእ ወዱ ተቐቲሉ መንግስቱ ምስኸተመት እዩ ዝመጸ። ድሮ ግን ክልቲኡ መንግስታት ኣብ ደረት ዕንወት እዩ በጺሑ ነይሩ።

ምስፍሕፋሕ ምስልምናን ጽልዋኡ ኣብ ክርስትናን

ብቲ ሂራክሊዮስ ኣብ ምድሪ ባይዛንታይን ዚገዝኣሉ ዝነበረ እሞ ምስ ክሮስስ ዳግማዊ ተዋጊኡ ንምድሪ ሶርያ ዝተቐጸጸረሉ እዋን፡ ኣብ ክንዲ ክሮስስ ድማ ካብድ ዝተባህለ ወዱ ምስነገሱ፡ ኣብ ቦጽራ ዝተባህለ ደቡብ ካብ ደማስቆ ዚርከብ ቦታ “ነቲ ሓደ ኣምላኽ ኪግዛእን ኬገልግልን” ናብ ሂራክሊዮስ ሓደ መልእኹቲ መጸ። ተመሳሳሊ መልእኹቲ ድማ ካብ ምድሪ ዓረብ ናብ ካብዳ ንጉስ ነገስት ናይ መንግስቲ ሳሳኒድ ተላእከ። በዚ መልእኹቲ ዝጀመረ እዚ ሓድሽ ምንቅስቃስ ካብ ከባቢ 623 ድ.ል.ክ ጀሚሩ ንቤተክርስቲያን ምብራቕ ወይ ባይዛንታይን ኪብድሃ ጀሚረ። እንተኾነ ኣብቲ መጀመርያ ነገስታት ባይዛንታይን ኮነ ሳሳኒድ ግዲ ኣይገበሩሉን። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ እስላም እግሩ ኺተክልን ናብ ደቡብን ናብ ምዕራብን ኣቢሉ ንኺስፋሕፍሕ ዕድል ረኺበ።

ምድሪ ዓረብ ቅድሚ ናይ እስላም ምጽኣት ሒደት ስልጣን እዩ ተራእዩሉ። ካብ ዘመን ናብ ዘመን ኣብ ኢድ ዝተፈላለዩ መንግስታት ይመሓደር ነይሩ። ነገስታት ኣሶር፡ ባቢሎን፡ ፋርስ፡ ብድሕሪኡ ድማ ነገስታት ግሪኽን ሮሜንን ብብተራ ኪገዝኡዎ ድሕሪ ምጽናሕ፡ እቲ ደቡባዊ ሸንኹ ኣብ ኢድ ኣቢሲንያውያን ኣትዩ ነበረ። ኣይሁዳውያን ከምኡውን ክርስትያናት ብኸፊል ጽሮሴሊታዊ ዕዮታቶም ዩካይዱ ከምዝነበሩውን ካብ ታሪኽ ናይቲ ከባቢ ምግንዛብ ይከኣል። እንተኾነ ዝሰፍሐ ምድሪ ዓረብ ሰበኽ ሳግም ዝኾነ በዳዊን ፋሕ ኢሎም ዚነብሩሉ ምድሪ በዳ ጥራይ እዩ ነይሩ። እምነቶምን ኣምልኽ ዝተፈላለዩ ጣኦታት ነበረ። ኣብ መካ ግና ዝተማእከለ ኣረማዊ ኣምልኽ ይካየድ ነይሩ እዩ። ነዚ ኣመልኪቱ ዌልስ ኪጽሕፍ ከሎ ከምዚ ይብል፡-

ካዓባ፡ እቲ ኣብ መካ ዚርከብ መቐደስ፡ ኣዝዩ ጥንታዊ ዝመዓልቱ እዩ። ንሱ ካብ ጸለምቲ ኣእማን ዝተሰርሐ ሓደ ርቡዕ ኩርናዕ ዝቐርጽ መቐደስ እዩ።

እምነ መከላከል ድማ ካብ ሚትዮራይት (ፍንጫል ጠፈር) እተወቐረ እዩ። እዚ ሚትዮራይት እዚ ከም ኣምላኽ እዩ ዚቐጽር ዝነበረ፡ ኩሎም ዓሌታዊ ኣማልኹቲ ዓረብ ድማ ኣብ ጽላሉ የዕቁቡ። ቀወምቲ ተቐማጦ መካ ዓሌት በዳዊን ኪኾኑ ከለዉ ምስ ተቐጽጾም ከም ሰብ ሕድሪ ይከላከሉ ነበሩ። ናብኦም ድማ ኣብ ናይ ዕርቂ ኣዋርሕ ሰባት ይመጽዎም፡ ኣብቲ ካዓባ ከም ልማዶም ይኾሉ፡ ኣብ ቅድሚኡ ይሰግዱ ከምኡውን ነቲ እምነ ይሰዕሙዎ። ብዘይካዚ ኣብኡ ኮይኖም ይነግዱን ግጥምታት የንብቡን ነበሩ። ሰብ መካ ካብዚ ብዙሕ ረብሓ ይረኽቡ ነይሮም።

እዚ ነቲ ኣብ ግሪኽ ቅድሚ ዓሰርተው ኣርባዕተ ዘመናት ዝነበረ ሃይማኖታውን ፖለቲካውን ልማድ ዜዘኻኸር እዩ። እዚ ኣረማዊ እምነት ጥንታውያን ኣዕራብ ግን ካብ ኩሉ ኩርንዓት ብድሆታት ይገጥሞ ነበረ። ኣብ ዘመነ መካከለዊያንን ሂሮድስን ካብ ይሁዳ ኣብኡ ኣዕራብ ጽሮሲታት ይኾኑ ነበሩ። ከምቲ ዝረኤናዮ ድማ የመን ኣብ ተኸታታሊ ኣእዳው ኣይሁድ (ናብ ኣይሁድ ዝተቐየሩ ኣዕራብ)፡ ክርስትያናት፡ ከምኡውን ዞሮኣስተራውያን ኣትዩ ነበረት። ካብዚ ዝተላዕለ ኣብቲ ናብ መካ ከምኡውን ካልእ ማእከላት ዚግበር ዝነበረ ንግደት ኣብኡ ሃይማኖታዊ ምዝርራብ ይካየድ ምንባሩ ኣየጠራዋርን። ብባህርያ መካ ዕርዲ ናይ ጥንታዊ ኣረማዊ እምነት እያ ነይራ። እዚ ድማ ኣገዳሲትን ብልጽግትን ኸትከውን ኣኽኢሉዎ። መዲና ግና ብኣንጻሩ ኣይሁዳዊ ምንቅስቃስ ዝነበራ መዕቆቢት ኣይሁድ ኮይና ነበረት። ዘይተርፍ ነገር ድማ ኣብ መንጎ መካን መዲናን ግርጭትን ሕጎ ምፍዳይ ዝመልኦ ምፍሕፋሕ ምንባሩ ምግማቱ ኣየጸግምን።⁶

ኣብ ከምዚ ዝበለ ዘመን፡ ኣብ ማእከላይ ምብራቕ ብፍላይ ድማ ኣብ ምድሪ ዓረብ ሓድሽ ምንቅስቃስ ተኸስተ። እዚ ኣብ 570 ድ.ል.ክ ብዝተወልደ ነብዩ መሓመድ ተወላዲ መካ ኪምህር ዝጀመረ ትምህርቲ እዩ ተበጊሱ። መሓመድ፡ ካብ ድኻ ስድራቤት ተወለዱ ዝግበዩ ኪኸውን ከሎ፡ ዝኾነ መባእታዊ ትምህርቲ ከምዘይተማህረ እዩ ዚግለጽ።⁷ ገና ኮተት ወዲ ኸሎ ኣብ ትሕቲ ሓንቲ ከዲጃ ዝተባህለት መበለት ናይ ሓደ ሃብታም ነጋዳይ የገልግል ነበረ። ኣብዚ እዋን እዚ ኣግማል ናይዛ ሰበይቲ እናጓሰየ ይነብር ነበረ። እንተኾነ፡ እዚ ሌላ ምስዛ ሃብታም ንህይወቱ ዝቐየረ ዕድል ፈጠሩሉስ ካብ ቦታ ናብ ቦታ ኪገይሽ ከኣለ። ኣብዚ ጊዜ እዚ ድማ እዩ ምስ ናይ ኣይሁድ እምነት ኪላል ዝኸኣለ። ከላዕ ምድሪ ሶርያ በጺሑ ምንባሩ፡ እሞ ድማ ካብቲ ብዙሕ ሕልኻላኽ ዝነበረ ኣብ ካዓባ እተማእከለ ኣረማዊ እምነታት ናይ ሰብ በዳዊን ብመገዲ ሌላኡ ምስ ኣይሁዳውያን ኪወጽእ ምኽኣሉ ንርዳእ። መሓመድ ብመጠኑ ናይ ኣስተንትኖን ምስማዕ ሃይማኖታዊ ዝርርብን ኪጸልዎ ምስጀመረ ናብ ካልእ ደረጃ ምንዳይ ነቲ ሓደ ኣምላኽ ከምዝኣተወ ታሪኽ ይነግረና።

6 H. G. Wells, The Outline of History. Garden City Publishing Co. Inc. Garden City. New York, 1920, p.302.
/ ኣቐዲማ ዝተጠቐሰት ተጠቓሲት (Ibid)

ኣብዚ እዋን እዚ መሓመድ ናብ ስነመለኮታዊ ኣስተንትኖ ኣብ ዝኣተወሉ እስላማዊ እምነት ኪውለድ ከኣለ። ቦቲ ኣብ 610 ድ.ል.ክ ወዲ 40 ዓመት ከሎ ጀሚሩ ከምዝረኸበ ዚንገር ራእይ ካብ መልኣኽ ገብርኤል ኣብ ከባቢ ዓዱ መካ እምነት ምስልምና ኪምህር ጀመረ። ነዚ ዚገልጽ ዝነበረ ራእያት ድማ መሓዙቱ ኣብ ተዘክሮኦም ይሕዝዎ ነበሩ። እዚ እምነት እዚ ኣብ ትሕቲ ሓደ ኣምላኽ ኣብ ምስላም ወይ ምግዛእ ዝተመርኮሰ እምነት እዩ። ቃል ብቻሉ መስለም ማለት “ዝሰለመ” ማለት ኪኸውን ከሎ፡ እቲ ሰብ “ንኣምላኽ ዝሰለመ” ማለት እዩ። ልክዕ ከም ኣይሁድነትን ክርስትናን ኣብ ሓደ ኣምላኽ ዚኣምን መበቐል ምንጩ ካብ ዘርኢ ሴማውያን እዩ።

መሓመድ መጀመርያ ኣብ ሒደት ሰባት ማለት ከዲጃ ሰበይቲ፡ ዓሊ፡ እቲ ወዲ ጡብ (ኣደፕትድ) ወዲ፡ ዘይድ እቲ ባርያ ከምኡውን ኣቡበከር መሓዙኡ እተደረተ ጽልዋ እዩ ዝነበሮ። ኣብ ከተማ መካ ኮነ ከባቢኦ ወይ ኣብ ምርኡያት ሰባት ዝኾነ ጽልዋ ኣይነበሮን። ልክዕ ከም ናይ ማኒ መስራቲ ማኒቸያውንት ድማ ነቶም ኣይሁዳውያን ኣቦታት ከም እኒ ኣብርሃም፡ ሙሴ፡ ወዘተ ከምኡውን የሱስ፡ ነብያት ምንባሮም፡ ንዕኡ ግና እቲ ናይ መወዳእታ ሓቂ ከምዝተገልጸሉ ኪምህር ጀመረ። ነዚ ኹሉን ብዛዕባ ናይ መጻኢ ከምኡውን ፍርዲ ገሃነም ኣብ ልዕሊ ኣረማዊ ኣምልኽ ኪሰብኽ ከሎ ካብ ሰብ መካ ተቐውሞ ኪመጽ ባህርያዊ ነበረ። መሓመድ ግና በዚ ኸይተዓግተ ምስባኹ ቀጸለ።

ብመንጽር ክርስትና ኪረኣ ኸሎ፡ ሚሰዮናዊ ምንቅስቃስ ክርስትና ካብ ቃል ክርስቶስ “ኪዱ ናብ ብዙላ ዓለም ወንጌል ሰበኽ” ዚብል ትእዛዝ እተሞርኮሰ እዩ። መሓመድ፡ ኣብ መካ ንኣስታት 13 ዓመታት ድሕሪ ምስባኹ፡ ደቂ መካ ካብ ብዙሓዊ እምነት ናብቲ ሓደ ኣምላኽ ኪምለሱ ተማሕጽኖም። እንተኾነ፡ ድሕሪ እቲ ነብዩ መሓመድ ካብ መራሕቲ መካ ዝወረደ ሰደት ዝተላዕለ ብ622 ድ.ል.ክ ምስ መሓዙቱ ኣቡበከርን ዓሊን ሃይመ። መጀመርያ ኣብ መዲና ኣዕቁቡ ድሕሪ ምጽንሑ፡ ኣብኡ እስልምናዊ እምነት ኪዕምብብ ምስጀመረ፡ ሰብ መካ ኪቐትልዎ ልኡኻት ሰደዱ። ንሱ ግን መሊሱ ናብ በረኻ ሃይመ። እዚ ሀጅርያ ተባሂሉ ይጽዋዕ። ቀንዲ ዕቤት ምስልምና ካብዚ ዘመን እዚ እዩ ዚጀምር። መሓመድ ነቶም ኣብ መዲና እስልምና ዝተቐበሉን ምስኡ ካብ መካ ዝሃደውን መስለማን ብምውህሃድ ናይ መሪሕነት ስልጣኑ ኣደልደለ።

ብድሕርዚ እስላም፡ ብመሪሕነት መሓመድ ናብ ናይ ዘመተ ደረጃ ኣተወ። እዚ ቦቲ ኣንጻር መካ ዝተኸየደ ክልተ ውግኣት እዩ ዚጀምር። ሓደ ብ624 ድ.ል.ክ ዝተኸየደ ውግእ “ቢድር”፡ እቲ ሓደ ድማ ብ625 ድ.ል.ክ ዝተኸየደ ውግእ “ኡሁድ”፡ ኣብቲ ቀዳማይ መሓመድ ዓወቱ ኣረጋገጸ። ብዘይካዚ ኣብ መዲና ዝነበሩ ንምስልምና ዝተጸረሩ ኣይሁድ ብደገፍቲ መሓመድ ተሳዕሩ። ንሱ ኣብ 629 ድ.ል.ክ ኣብ ልዕሊ ተቐውሞ ምሉእ ዓወት ተዓወተ። ቀስ ብቐስ ኣብቲ ከባቢ ንዝነበሩ ህዝብታት ትምህርቲ ኪምህርምን ኣብ ትሕቲ እስላማዊ

አመራርሐኑ ከአትዎምን ከአለ። ድሕርቲ አብ መዲና ዝረኸቦ ተቐባልነትን ናይ መካ ዓውቱን ጽልዋ እስላም እናዓቡዩ ኸደ። መሓመድ ብ632 ድ.ል.ክ አብ ኢጋ ዝዋተሉ እዋን ንመላእ ምድሪ ዓረብ ተቐጻጸረ። ምስዋተውን ስልጣኑ ናብቲ ናይ መጀመርያ ተካሊኡ ዝኾነ አቡበከር ዝተባህለ ከሊፋ እዩ ተሰጋጊሩ። ድሕርዚ፡ እዚ እምነት እዚ ጽልውኡ እናሰፍሐ ብዝተፈላለየ መንገዲ ክሳብ ኩሉ ምድሪ ዓረብን ምድሪ ፓለስታይንን ክሳብ ምድሪ አፍሪቃን ንኡስ እስያን ኣስፋሕፍሐ።

ብድሕሪ ዋት ነብዪ መሓመድ፡ ትምህርታትን ራእያትን እቲ ነብዪ ካብ ዝኸርታት መሓዙቱ ተአኻኺቡ አብ ሓደ መጽሓፍ ተጠቐሊሉ፡ “ቁርአን” ወይ “አል-ቁርአን” ተባሂሉ ይፍለጥ። ብዘይካዚ ተግባራትን ቃላትን መሓመድ ዝሓዘ “ሱና” ዚበሃል ጽሑፍ ድማ አሎ። መሰሊማን ነብዪ መሓመድ ነዚ እምነት እዚ ከምዝመስረቶ ዘይኮነስ፡ ነቲ ናይ ቀደም ሓቀኛ እምነት አዳም፡ አብርሃምን ካልኣት ክሳብ የሱስ ዝነበሩ ነብያትን ከምዘሓደሶ እዮም ዚእምኑ። ከመይሲ አይሁድን ክርስትያናትን ነቲ ሓቀኛ እምነት ሓዋዊሶምዎ ዚብል አመለኻኸታ አለዎም። ተመራመርቲ ታሪኽ ብኻልእ ሸነኽ ነብዪ መሓመድ ቀጥታዊ አፍልጦ ናይ ክርስትና ከምኡውን አይሁድነት ከምዘይነበሮ ይእምኑ። ታሪኻዊ አመዓባብላኡ ምስእንምልከት፡ ነብዪ መሓመድ አብ ጊዜ ንእስነቱ አግማል ዚውንን አብ መካ ዚነግድ ነጋዳይ ከምዝነበረ እዩ ይንገር። ግናኽ ብመጠኑ አብ ዘመኑ ዝነበሮ ጽልዋታት አይሁድነትን ክርስትናን፡ ከምኡውን ናይ ግሪኻውን ሮማውን ዓለማት ፖለቲካዊ ጽልዋታት አብ ማእከላይ ምብራቕ ከምዘስተማቐረሰ ታሪኽ ዚሕብሮ እዩ።

እምነት ምስልምና ህይወት ወዲ ሰብ ኮነ ካልእ ድሮ ከምዝተወሰነ ወይ ዝተፈርደ እዩ ዚእምን። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ሕሩይ ከምዝኾንካ ዚፍለጥ ቦቲ እትገብሮ ሓሙሽተ መስሪታዊ አዕኑድ እምንቶ መሰሊም እዩ ዚምዘን። እዚ ኸእ ሸሃዳ (እምንቶ ቃል ወይ “ኮንፈሽን”)፡ ሰላት (ጸሎት- ሓሙሽተ ጊዜ አብ መዓልቲ ዚካየድ)፡ ሳውም (ጸም)፡ ሃካት (ምምጽዋት)፡ ከምኡውን አብ ልዕሊ ዘይአመንቲ ዚግበር ኩናት ወይ ጃሃድ፡ ሰዓብቲ መሓመድ አብ ዝቐጸለ ዘመናት መጠነ ሰፊሕ ወራራት ወጠኑ እዋ ምስልምና ናብ ምዕራብ አቢሉ ኺግባግብ ጀመረ። ብመንጽር ሚስዮናዊ ምንቅስቃስ ክርስትና ኪረኣ ኸሎ፡ ምስልምና አብ ውሽጢ ሓጺር ዓመታት እዩ ሰፊሕ ቦታ ኪሸፍን ክኢሉ። አብ ውሽጢ ሚእቲ ዓመት ጥራይ ሰዓብቲ መሓመድ ንመላእ ምድሪ ፓለስታይን ከምኡውን ሰሜን አፍሪቃ ተቐጻጸሩ። ግስጋስእም ብምቕጻል ንመጽብቦ ጃብራልታር (ጀብራ-አል-ጣህር) ሰጊሮም ብሰሜናዊ ምዕራብ ክሳብ ሰጻኛ በጽሑ። ብድሕዚ ግና ብ732 ድ.ል.ክ አብ ቶውረስ ዝተባህለ ምድሪ ፈረንሳ አብ ዝተገብረ ወዓኒ ውግእ፡ ቻርለስ ማርተል ዝተባህለ ንጉስ ሰዓሮም። ድሕርዚውን ሸውዓተ ዓመታት ጸኒሑ ካልእ ውግእ ተገብረ እዋ ቻርለስ ማርተል ሕጂውን ተዓወተ። በዚ ኸምዚ ምስፍሕፋሕ ምስልምና ናብ ማእከል

አህጉረ አውሮጳ ከይአቱ ተዓግተ። ምድሪ አውሮጳ ቀንዲ ማእከል ክርስትና ኮይና ቀጸለት፡ ምዕራባዊ ስልጣን ድማ ቀጻልነቱ አረጋገጸ።

ግናኹ፡ ዋላኳ ምዕራባዊ ስልጣን አብ ምዕራብ አውሮጳ ቀጻልነቱ እንተአውሓሰ፡ ምብራቓዊ ግዛታት ኩሉ ግና በዚ ሓድሽ ግስጋስ ምስልምና ተወራሩ እዩ። ኩለን ማእከላት ክርስትና ዝነበሩ ከተማታት ምስናይ ኩለን እተን ታሪኻውያን ቦታታት ክርስትና ብዘይካ ቁንስጥንጥንያ ፈጸመን አብ ትሕቲ እስላም ወደቃ። አብ ፓለስታይን ከምኡውን እስክንድርያ ዓወት ሰዓብቲ መሓመድ፡ ክርስትና ርእሱ ናብ ምዕቃብ ኼድህብ አገደደ። ማእለያ ዘይብሉ ታሪኻዊ ጽሑፋት ክርስትና ዓነወ። አብያተ ክርስትያንውን ጽልወእን አብ ምብራቕ እናደኸመ ከደ። እስላም፡ አብዚ ዘመናት እዚ ርእሱ ዝኸኣለ ባህላውን ፖለቲካውን ጽልዋታት አምጺኡ እዩ። አብ ኩሉ መዳያት ናይ ሕብረተሰብ፡ አብ ስርዓተ ኩናት፡ አብ ቋንቋ፡ አብ ማሕበረ ቁጠባዊ ህይወት፡ አብ ህንጻዊ ስራሓት፡ አብ ምሕደራ ወዘተ ናይ ባዕሉ ጽልዋ አምጸእ።

ብምኽንያት ምስፍሕፋሕ ምስልምና፡ መላእ ማእከላይ ምብራቕ አብ ትሕቲ እስላማዊ ምምሕዳር ምስኣተወ፡ አብ ምእመናን ክርስትና፡ ንቅዱስ ምድሪ ሓራ ንምግባር ብዚብል እምንቶ ብብእዋኑ ዘመተታት ኪካየድ ጸውዒታት ይካየድ ነይሩ። እዚ ጸውዒታት ገሊኡ ብምእመናን ክርስትና ባዕሎም፡ ገሊኡ ድማ ብጳጳሳት ሮማዊት ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ዚመጽእ ዝነበረ እዩ። እዚ ዘመናት እዚ ዘመን ክሩስይዳት (መስቀላዊ ዘመተታት) ተባሂሉ ይፍለጥ። ዝሰፍሐ ትንታኑ ናይዚ ክፍሊ እዚ አብቲ አብ ካልኣይ ክፋል ናይዛ መጽሓፍ እዚአ ዚቐጽል ምዕራፋት ክንርእዮ ኢና። ንሕጂ ግና ምስልምና ክሳብ ክንደይ ዓብዪ ሃይማኖት ኮይኑ አብ ዓለም ከምዘሰፋሕፍሐን፡ ከመይ ኢሉ ናይ ክርስትና መቀናቕንቲ ኪኸውን ከምዝኸኣለን ምርኣይ ጥራይ ይኣኸለና።

ምንቅስቃስ እስላምን ስልጣን ወድ ሰብን

እስላም ካብቲ መበቐል ትንሳኤኡ ዝኾነ ምድሪ ዓረብ ንምዕራብን ንምብራቕን ኬስፋሕፍሐ ከሎ ዝተፈላለየ ደረጃታት ስልጣን እዩ ገጠሙዎ። ብሸነኽ ሰሜን ምዕራብ ዝነበረ ናይ ባይዛንታይን ስልጣን፡ አብ ተዛማዲ ዕንወት እዩ ዝነበረ። እንተኾነ እዚ ምስ ናይ ምዕራብ ሮሜ ኣነጻጸርካ ዕንወት ኪበሃል ዚኸኣል ኣይኮነን። እስላማውያን ድማ ካብ ናይ ሶርያ ዕቃብ ጽሑፋት ሃይማኖትን ሰነፍልጠትን ኪረብሑ ከኣሉ። ብሸነኽ ደቡባዊ ምዕራብ ናይ ኣቢሲንያ ስልጣን አብ ትሕቲ ሃጸይ ካሌብን ድሕሪኡ ዝመጹ ነገስታትን አብ ጥርዙ ዝበጽሑ እዋን እዩ ነይሩ። ብፍላይ ድማ ክርስትያናዊ ምንቅስቃስ ነታ መንግስቲ

ተቆጻጸሩዋ ነበረ። ምምጸእ ናይ እስላም አብቲ መጀመርያ ሰላማዊ ምንባሩ ደሓር ግን ከመይ ኢሉ ናብ ዘማቲ ምስፍሕፋሕ ከምዝተቐየረ ኣብ ዝሓለፈ ምዕራፍ ርኢና ኣሎና።

ምንቅስቃስ እስላም ብሸንኽ ምዕራብ ሰልጣን ግብጻዊት እስክንድርያ ከምኡውን ናይ ሰሜን ኣፍሪቃ ሰልጣንታት ኣብ ትሕቲ ባይዛንታይን ከምኡውን ሮማዊ መንግስታት እዩ ገጢሙዎ። ምስልምና ከመይ ኢሉ ናብዚ ከባቢታት ከምዘሰፋሕፍሐ ድማ ኣብ መጻኢ ኣብ እትሕተም ቅጺ ኣስፊሕና ክንርእዮ ኢና። ብሸንኹ ምብራቕ ግና ንእስላም ዝገጠሞ ሰልጣን ናይ መንግስቲ ሳላኒድ እዩ። ኣብዚ ከባቢ ሰልጢኑ ዝነበረ እምነታት ዞሮኣስተራውነት፣ ማኒቸያውነት ከምኡውን ንስፕሮሳዊ ክርስትና እዩ። ብፍላይ እኳ ንስፕሮሳዊ ክርስትና ካብ መንግስቲ ሳላኒድ ብዝረኸበ ተጻዋርነት ኣብ ስነፍልጠታዊ ምርምር ከምኡውን ኣብ ሕክምናዊ ስነፍልጠት ዓብዩ ጽልዋ ነበሮ። ኣብ ኢድ እስላምውን ተመሳሳሊ ተጻዋርነት ኪረክብ ብምኽኣሉ፣ ብዘመን መንግስቲ ሶማያድ ንስፕሮሳውያን ክርስትያናት እዮም ኣብ ሕክምናዊ ንጥፈታት ዚዓዩ ዝነበሩ።

ምርምር ስነፍልጠትን ጽሑፋትን ካብ ምዕቃብ ሓሊፉ፣ ናይ ሶማያድ እስላማዊ መንግስቲ ነቲ ተረሲዑ ዝነበረ ናይ ኣሪስቶትል ከምኡውን ካልኣት ፈላስፋታት ግሪኽ ፍልስፍናውን ስነፍልጠታውን ጽሑፋት ኣበራቢሩዎ እዩ። ካብ ቋንቋ ግሪኽ ከምኡውን ሶርያ ድማ ናብ ዓረብ እናተተርጎመ ኣብ ኢድ ሊቃውንቲ ኪበጽሑ ክኢሉ። ብፍላይ ናይ ኣሪስቶትል ጽሑፋት ከመይ ኢሉ ብመንገዱ ኣብሮስ ዝተባህለ ዓረባዊ ሊቅ ከምዝተዓቀበን ዝተተርጎመን እሞ ንኸም እኒ ቶማስ ኣኳይናስን ካልኣትን ክርስትያን ሊቃውንቲ ኪበጽሑም ከምዝኸኣለ ኣብ ዚቐጽል ምዕራፋት ክንድህስሶ ኢና።

ብሓፈሻ ግና፡ ጽልዋ እስላም ኣብ ታሪኽ ወድሰብ ኣዎንታዊ ከምኡውን ኣሉታዊ ከምዝነበረ ካብዚ ልዓሉ ዝተገልጸ ክንምልከቶ እንኽእል እዩ። ኣብቲ ኣሉታዊ ሸንኽ ግና ገለ ጸሓፍቲ ከምዚብሉዎ ንነዊሕ ዘመናት ዝቐጸለ “ናይ ሰልጣንታት ግጭት” ኣስዓበ። ዝሰፍሐ ወተሃደራዊ ግጭት ኣብ መንጎ ክርስትያን መንግስታትን እስላማዊ ስርዓታትን ዝተላዕለ ኣብቲ ናይ ማእከላይ ዘመን መስቀላዊ ኩናት ወይ “ክሩስይዳት” እዩ። እንተኾነ ብቲ ሓደ ወገን ኪረእኑ ኸሎ ድማ እስላም ዝመጸሉ እዋን ኣብቲ ሮሜ ብኢድ ባርባራውያን ከምኡውን ወረራ ባይዛንታይን ዝዓነወትሉ እዩ ዝነበረ። ሕጂ ግና ናብቲ ኣብ ክልቲኡ ዓለማት ማለት ምብራቕን ምዕራብን ዚለዓል ዝነበረ ምግምግዕ፣ ብቐንዱ ድማ ነቲ ጠንቂ ናይዚ ኪኸውን ዝጀመረ ነገራት ክንድህስስ።

ዘርኢ ምፍልላይ ኣብ መንጎ ምምብራቕን ምዕራብን

ነታ ሓንቲ ዝነበረት ቤተክርስቲያን ኣብ ሻምጻይ ዘመን ኪመቐቐል ዝኸኣለ ነገራት ኣቐጻጽና ርኢና ኣሎና። እቲ መሰረት መጀመርያ ስነመለኮታዊ ኣመለኻኽታ እዩ ዝነበረ። ብርግጽ እተን ንስፕሮሳውያን ኣብያተ ክርስትያን ካብ ፈለማኡ ካብታ ኣድማሳዊት ማሕበር ተፈልየን ጉዕዞኣን ምቕጻለን ኣስተብሂልና ኣሎና። ካብ ነገስታት ሳላኒድ ደሓር ድማ ካብ ነገስታት ሶማያድ ተጻዋርነት ምስረኽባ ታሪኽን ፈጸሙ ተፈልዩ እየን ቀጸለን። እተን ናይ ኣቢሲንያ ከምኡውን እስክንድርያ ኣብያተ ክርስትያናት ነቲ ሓደ ባህርያዊ እምንቶ ሒዘን ካብ 451 ድ.ል.ክ ጀሚሩ ታሪኽን ንባይኑ ቀጸሉ። ንክርስትና ከኣ ኣከባብያዊ ገይረን ምስ ባህለን ኣዛኒቕን ቀጸለናለ።

ናይ ምዕራብን ምብራቕን ሃጸይነት ሮሜ ኣብያተ ክርስትያን ግን ክሳብ ዘመን ጳጳስ ሊዮ ብሓደ እየን ቀጸለን። ድሕሪ እቲ ብ“ሮበር ሲዮድ” ዚፍለጥ ጉባኤ ዘጋጠመ ፍልልይ ናይ ኣመለኻኽታ ከምኡውን መልሲ ሊዮ ስነመለኮታዊ ፍልልየን መሊሱ እዩ ወሲኹ። መንቀሊ ናይቲ ፍልልይ ብርግጽ እቲ ሓደ ንስርጸት መንፈስ ቅዱስ ዚምልከት ስነመለኮታዊ እኳ እንተነበረ፣ እቲ ንልዕልና ጳጳስ ሮሜ ኣመልኪቱ ዝተላዕለ ክትዕ ግን ፖለቲካዊ እዩ ነይሩ። ኣብ መንጎ ኣቡናት ከተማታት ቁንስጥንጥንያ፣ እስክንድርያ፣ ኣንጾክያ፣ ዩሩሳሌም ከምኡውን ሮሜ ዝነበረ ክትዕ ብዛዕባ ልዕልና ሮሜ፣ ሮሜ ምስ ኩለን ኣብያተ ክርስትያን ምብራቕ ከምእትጸረር ገበራ። ካብዚ እዋን ጀሚሩ እቲ ፍልልይ ዘይተርፍ ነገር ምኳኑ ብሩህ ነበረ።

ካብዚ ንንዮ፣ ቁንስጥንጥንያ ከም ማእከል መንግስቲ ባይዛንታይን መጠን ምስ ከተማ ሮሜ ኣብ ርኡይ ዝኾነ ምጽራር ኣእተወን። ብርግጽ እዚ ንቤተክርስቲያን ካብ ምንጪ ተስፋ ድሕነት ናብ ኣባታዊ ምልኪ ዘለዋ ናይ ፖለቲካዊ ልዕልና ትካል ቀይሩዋ። ብድሕሪ እቲ ናይ ዓበይቲ ጉባኤታት ዘመን ድማ ነዚ ኪፈትሕ ዝኸኣለ ዝኾነ ሓድነታዊ ጉባኤታት ኣይተራእየን። ኣብ ክንዳኡ ግና ኣብ መንጎ እተን ማሕበራት ሓድሕዳዊ ምውግጋዝን ሕጎ ዝመልኦ ኩነታትን እዩ ተራእዩ። ዋላ ናይ ዩስጢንያን ዘመተ ኣብ ልዕሊ ኢጣልያ ካብኡ ዝቐጸለ ሓድነት መንግስቲ ባይዛንታይን እንተኾነውን ናብ ሓድነት ኬምጽኡን ኣይከኣለን። ነቲ ዘጋጠመን ስነመለኮታውን ፖለቲካውን ምፍልላይ ናይ ምስልምና ምስፍሕፋሕን ወረራታትን ተደሚሩዎ፣ ናይ ምብራቕን ምዕራብን ኣብያተ ክርስትያናት ፈጸመን ዘይራኽባ ኮና።

ናይዚ ዘመን ምግምግዕ ቤተክርስቲያን ናብ ምብራቕን ምዕራብን፣ ዘርኢ ናይቲ ኣብ መበል ዓለርተው ሓደ ዘመን ተሓድሶ ጎርጎርዮስ ዝተጋህደ ፍጹም ምግምግዕ እዩ። ካብኡ ንንዮ እቲ ህዝብታት ንባዕሉ ካብ ሓድነት ዝነበሮ

ሮማዊ ስልጣን እኳ እንተመንጨው፡ መወዳእትኡ ግና ናብ ዝተፈላለየ ዓሌታት፡ ባህልታትን ፖለቲካዊ ልማታትን እዩ ማዕቢሉ። ናይ ምዕራብ ቤተክርስቲያን ድማ ውጽኢት ናይቲ ብተኸታታሊ ዚመጸ ዝነበረ ናይ ማእከላይ ዘመን ህዝብታትን ባህላዊ ልማታትን እያ። ጀርመናዊ ህዝብታት ምስ በብጊዜኡ ዚመጽእ ዝነበረ ናይቶም ካብ ሰሜን ምብራቕ ከምኡውን ምዕራብ ዚመጽዎ ህዝብታት ጽልዋ ኣብ ልዕሊ ክርስትና ሮሜ ዓብዪ ተራ ነበሮ። ብኣንጻሩ ናይ ባይዛንታይን ክርስትና ብልማድ ምብራቓዊ ሃጻይነት ሮሜ እዩ ቀጺሉ። ካብ ሮማዊ ድማ ዝያድ ግሪካዊ ባህሊ ሓዙ ነበረ።

ምስናይቲ ሃይማኖታውን ፖለቲካውን ፍልልይ ናይዘን ክልተ መንግስታት ከምኡውን ኣብያተ ክርስትያን፡ ካልእ ንምሕባረን ዚዕንቅጽ ታሪካዊ ክስተታት ድማ ነይሩ እዩ። በዚ ኣብ ላዕሊ ዝጠቐስናዮ ምኽንያታት፡ ኣብ መንጎ እዘን መንግስታት ናይ መራሽቢታት ኮነ ምልውዋጥ ስነፍልጠታውን ምርምራውን ስራሓት ኣይነበረን። በዚ መሰረት ክልቲኡ ናብ ዝተፈላለየ ደረጃታት ናይ ምዕባሊ ኣምራሑ፡ ደሓር ኣብ ማእከላይ ዘመን ምርምርን ፍልስፍናዊ ምዕባሊን ኪመጽእ ምስጀመሪ፡ ምብራቓዊ ናይ ባይዛንታይን ስልጣን ናይዚ ተጠቃሚ ኪኸውን ኣይከኣለን። ምስኡውን ናይ እስላም ምስፍሕፋሕ ናብ ናይ ምዕባሊ ኣንፈት ከይከይድ ዓገቶ። ብኣንጻሩ እስላማዊ ስልጣን ንስልጣን ባይዛንታይን ተክእ። እዚ ትንታኑ እዚ ናይቲ ዚቕጽል ክፍሊ ናይዛ መጽሓፍ ትሕዝቶ ኪኸውን እዩ።

ውድቀት ኣምልኽ ኣህዛብ

ብርግጽ ውድቀት ምዕራባዊ ሃጻይነት ሮሜ ብ476 ድ.ል.ክ ምስ ኩለንትናዊ ድኻም እታ መንግስቲ ዝተትሓሓዘ እዩ። ግናኹ፡ ኤድዋርድ ጊቦን እቲ ህቡብ ጸሓፍ ታሪኽ ከምዚጠቐሱ፡ ሕሉፍ ኣድህቦ ሮማውያን ኣብ ምንኩስናዊ ህይወት ንባዕሉውን ተራ ነይሩዎ እዩ። እቲ ህዝቢ ካብ ናብቲ ቀጥታዊ ትንታኑ ክርስትና ናብ ብሂላዊ ትንታኑታት መነኩሳትን ስብከታቶምን ስለዘድሃበ እታ መንግስቲ ሃጻይነት ሮሜ ምስ ውድቀት እምነት ኣህዛብ ተተሓሒዞ ኸትወድቕ ንርእያ። እዚ ግና ነቲ ድሮ ሓዛቶ ዝነበረት ናይ ውድቀት ኣንፈት ኣጋዲዱዎ ደኣ እምበር ውድቀታስ ዘይተርፍ ታሪካዊ ሓቂ ኮይኑ ነበረ። ጊቦን ብዛዕብኡ ኪጽሕፍ ከሎ ከምዚ ይብል፡-

ውድቀት ሮሜ ባህርያውን ዘይተርፍን ውጽኢት ዘይምዕሩይ ዕቢታ እዩ። እቲ ናታ ብልጽግና ነቲ ብዛዕባ ምምሽግሽ (መንግስታት) ዚገልጽ ሓቂ ከምዚበስል ዝበሮ፤ ምስ ስፍሓት ዘመተኣ፡ ምኽንያት ዕንወታ ድማ እናበዝሐ ከይ፤ ጊዜ ነቲ ተሰኒዑ ዝነበረ ደገፋ ምርኩሳ ምስኣለዮ ድማ እቲ ኣዝዩ ብዙሕ መላግቦኣ ናብ ልዕሊ ኣተጻፂኑዋ ዓነወ። ዛንታ ዕንወታ ንጹርን ፍሉጥን ነበረ። ስለምንታይ እያ መንግስቲ ሮሜ ዓንያ ኢልና ክንጻ ምሕታት ድማ ከመይ

ኢላ ክሳብ ክንድዚ ዚኣክል ጸኒዓ ጸንሖት ኢልና ኸንግረም እዩ ዘሎና።⁸

ሮሜ ኣብ ኢድ ዝተፈላለዩ ነገስታት ድሕሪ ምዕናዋ፡ ስልጣን ወዲ ሰብ ዓቂባ ዝጸንሖት እታ ኣብ ምንኩስናዊ ህይወት ኣድሂባ ዝነበረት ቤተክርስቲያን ጥራይ ምንባራ እቲ ኻልእ ዜገርም ነገር እዩ። ከመይሲ ክልተ ተቓራኒ ነገራት ኢና ካብ ምንኩስና እንግንዘብ። በቲ ሓደ ዕንወት መንግስቲ ሮሜ ካብ ዘቀላጠፈ ሓደ ነገር ምኁኑ ታሪኽ ኪገልጽ ከሎ፡ በቲ ሓደ ድማ እዚ ታሪካዊ ትንታኑ ንምንኩስናዊ ህይወት በኣይክት ከምኡውን ጎርጎርዮስ ከም ዓቃቢ ምርምራውን ስነፍልጠታውን ስራሓት ወዲ ሰብ የቕርቦ። ናይ ኤች. ጂ. ዌልስ ኣመለኻኽታ ብዛዕባ እዚ ታሪካዊ ሓቂ ኣቕዲምና ምስዚ ኣዛሚድና ርኢናዮ ኣሎና።

ንመንግስቲ ሮሜ ከምኡውን ናይቲ ዘመን ምዕራባዊ ስልጣን ካብ ውድቀቱ ብኸፊል ከበራብር ዝኸኣለ፡ ሓድሽ ክስተት ድሕርዚ ተፈጠሩ። እዚ ድማ ካብታ መቐናቕንቲ ምዕራባዊት መንግስቲ ዝነበረት መንግስቲ ምብራቕ እዩ ዝመጸ። እንተኾነ ብሰላማዊ መገዲ ዘይኮነ፡ ብጎንጻዊ ወረራ ካብ መንግስቲ ባይዛንታይን እዩ ከምኡ ዝኾነ። ዩስጢንያን ሃጻይ መንግስቲ ባይዛንታይን ንምዕራባዊት መንግስቲ ምስሓዘ እዚ ነገር እዚ ተፈጸመ። ንሱ ካብዚ ንንዮ ኣብ ምብራቓዊ ሸነኽ ናይ ቤተክርስቲያን ጥራይ ዘይኮነ ኣብ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያንውን ልዑል ግደ ከምዝነበሮ ኣቕዲምና ርኢናዮ ኣሎና። ኣብ ዘመነ መንግስቲ ውልቀ ምልካዊ መሪሕነት ከምዝነበሮ ድማ ጸብጺብና። ብርግጽ ንናይ እምነትን ምርምር ስነ ፍልጠትን ነጻነት ወዲ ሰብ ዝዓፈነ መሪሕነት እዩ ዚኸተል ዝነበረ። እንተኾነ ንክርስቲያን ዓለም ዝነበሮ ፖሊሲ ምሕዝነታዊ እዩ። ከመይሲ ንሱ ከምቲ ቅድሚኡ ዚገዝእ ዝነበረ ሃጻይ ቲዮዶሶስ ነዚ እምነት ሓለፋ ሂቡዎ ነበረ። እዚ ኸንብል ከለና ግና፡ እታ መንግስቲ ነቲ ንሱ ዚኸተሎ ሸነኽ ናይ ክርስትና ጥራይ እያ እትጸወር ዝነበረት።

ካብቲ ተራር ኣተሓሕዛኡ ኣብ ምርምራውን ሃይማኖታውን ኣመለኻኽታ ደቂ ሰባት ዝተላዕለ ድማ እዩ ንኣረማዊ እምነት ወይ እምነት ኣህዛብ (ሂተኒዝም) ፈጸሙ ካብ መንግስቲ ኪኣልዮ ዝተላዕለ። ኣብ ምብራቓዊ ሸነኽ ናይ መንግስቲ ከምቲ ዝገለጽናዮ ብዘይካ ክርስትና ንኹሉ እምነት ኣብ ትሕቲ ናይ ሞት መቐጻዕቲ ኣእተዎ። ነዚ ንምሕያል ድማ እዩ ንማእከል ፍልስፍና ኣህዛብ ዝኾነት ኣቲና ካብቲ እትምክሓሉ ፍልስፍናዊ ምርምራ ዝኣገጸ። ብዘይካ ክርስትያናዊ ምርምር ንሱውን ኣብ ትሕቲ ጥቡቕ ክትትል ሃጻይነት መንግስቲ ባይዛንታይን ኩሉ ኻልእ ምርምራት ኮነ እምነት ኩነን ኮነ።

አንፈት ናብ ቅዱስ ሃይይነት ሮሜ

ነቲ ናይ ሓምሻይ ዘመን ዕንወት መንግስቲ ሮሜ፡ ዝተፈላለዩ ምክንያታት እዩ ዚወሃቦ። ገሊኡ ውሽጣዊ ኪኸውን ከሎ ገሊኡ ድማ ደጋዊ ምክንያታት እዩ። ከም ኣብነት ኪጥቀስ ዚከኣል ግና እዚ እዩ፡ ናይቶም ሃጻይታት ናይ ባዕሎም ሃይማኖታዊ ወገን ምሓዝ፤ ናይ ቤተክርስቲያን ናይ ባዕላ ውሽጣዊ ምፍልላይ ብመሰረት እምነቶታትን ትምህርታትን፤ ሞራላዊ ዕንወት ኣብ መሪሕነትን እቲ ህዝብን፤ ዘይምጽዋር ንፍልልይ ናይ ሓሳባትን ኣመለካኸታን፤ ኣብ መንጎ መንግስታውን ሃይማኖታውን ሓይልታት ውድድር ምምጽኡ። እምበኣርኪ፡ ሃይይነት ሮሜ ንርእሳ ነቲ በጺሓቶ ዝነበረት ኩለንትናዊ ደረጃ ስልጣን ኸትዕቅብ ብዘይምክኣላ፡ ኣብ ኢድ ባርባራውያን ኣተወት።

እንተኾነ ምምጽእ ናይዞም ዓሌታትውን ምስ ናይ ባዕሉ ድሆታት እዩ ነይሩ። ጎታውያን ኣብ ማእከል ብዙሕ ዕግርግር እዮም ንሮሜ ሓዞማ። ዘረፉን ስርዓት ኣልቦነት ገዢ ድሕሪ ምጽንሑ፡ ብመጠኑ እታ መንግስቲ ኣብ ኢድ ቲዮዶሪክ ስርዓት ሓዘት። ድሕርዚ ዝመጸ ግና ናይ ዩስጢንያን መንግስቲ እዩ። ንዚ ዘመን እዚ ኣቐዲምና ኣሰፊሕና ተንቲንናዮ ኢና። ንመንግስቲ ባይዛንታይን ዝሓሸ ምርግጋእን ምሕደራን ከምዝሃቦ ኸኣ ርኢና ኣሎና። ካብ 572 ድ.ል.ክ ጀሚሩ ናብ ሮሜ ኣቢሎም ዝመጹ ሎምባርዳውያን ኣብ ሰሜን ኢጣልያ ኮነ ኣብ ደቡብ ሰፊሮም ንሮሜ ኣብ ከበባ ኣእትዮም ጸንሑ። እዚ ንኻልእ ወረራታት ዚግግት ነበረ።

ናይ ሮሜ ሃጻያዊ መንግስቲ እተመሰረተሉ፡ ሮሜ ካብ ሎምባርዳውያን እተባህሉ ዓሌት ኣብ እትሰግኣሉ ዝነበረት እዋን እዩ። ኸምዚ ኢሉ ድማ ይጅምር። ፍራንካውያን ዝተባህሉ ህዝብታት ካብ ሰሜን ናብ ደቡብ ጀርመንን ናብ ሰሜን ፈረንሳን ኣቢሎም ወረሩ። ከሳዕ መበል ካልኣይ ዘመን ሮሜ ነምዓ ዓሌት ካብ ፈለግ ራይን ከይሓልፉ ዓጊታቶም ነበረት። ንሳ ብጎታውያን ምስተወረት ግና እዞም ዓሌት ኣብ ትሕቲ ክሎቪስ ዝተባህለ መራሒኦም ብ496 ድ.ል.ክ ሰፊሕ ግዝኣት ኪሕቱ ከኣሉ። ኣብቲ ዘመን ማለት ከባቢ 739 ድ.ል.ክ ጎርጎርዮስ ባልሳይ ጳጳስ ሮሜ ካብ ንጉስ ፍራንክ ዝነበረ ቻርለስ ማርተል ረድኤት ሓተተ፡ ግናኹ ኣይተግወተን። ፔፒን ወድ ቻርለስ ምስነገሰ ግን እቲ ስምምዕ ኪፍረም ተኻለለ። ጳጳስ ሮሜ ንፔፒን ሃጻይ ኪኸውን ቀብኦ፡ ፔፒን ድማ ንሎምባርዳውያን ሰዓሮም። እዚ ኣብ መንጎ ቤተክርስቲያን ካቶሊክን መንግስቲ፡ ፍራንካውያንን ዓብዪ ታሪኻዊ ፍጻሜ እዩ ኣኹቲሉ። ፔፒን ነታ ቤተክርስቲያን ካብ ዝገበረላ ነገር እተላዕለ፡ ሎምባርዳውያን ንልዕልና ጳጳስ ኣብ ማእከላይን ሰሜንን ኢጣልያ ኪቐበሉዎ ተገደዱ። እዚ ድማ መሰረት ናይተን ጳጳሳዊ ግዝኣታት ኮይኑ ኣብ ታሪኽ ቀጸሉ።

ዝቐጸለ መራሒ፡ ቻርለስ ዓብዪ ወዲ ፔፒን (ቻርለማኝ) ንባዕሉ ናይ ቤተክርስቲያን ደገፍ ንኺረክብ፡ ንናይ ሮሜ ቤተክርስቲያን ደገፍ ኪህብ ተሰማምዑ። በዚ ሓድሽ ሽርክነት ሮማዊት ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ምስ ፍራንካዊ ንጉስ ቻርለማኝ፡ ኣብ ምድረ ኣውሮጳ ሓደ ሓድሽ ፖለቲካዊ ሓይሊ ኪትገስእ ከኣለ። እዚ ድማ ምምስራት ቅዱስ ሃይይነት ሮሜ እዩ። ጳጳስ ሊዮ ባልሳይውን ንሃጻይ ቻርለማኝ ንጉስ ነገሰት ናይ ቅዱስ ሃይይነት ሮሜ ኪኸውን ቀብኦ። እዚ ቀለል ዚመስል ተግባር ድማ ስዒቡ ፖለቲካዊ ጽልዋ፡ ማለት ልዕልና ጳጳስ ኣብ ንጉስ ነገሰት ሃይይነት ሮሜ ኣምጽኦ።

ሃጻይ ቻርለማኝ፡ እዚ ስለዘይተዋሕጠሉ ወዱ ኣብ እተቐብኣሉ እዋን ጳጳስ ከምዘይህሉ ገበረ። ኣብ መንጎ ነገሲታት ቅዱስ ሃይይነት ሮሜን ጳጳስን ግና እቲ ናይ ስልጣን ምፍሕፋሕ ቀጸለ። ሓደ እዋን ብ1073 ዓ.ም ሂልደርብራንድ፡ ግሪጎሪ 7ይ ተሰምዖ ጳጳስ ኣብ ዝኾነሉ እዋን ምስ ሃጻይ ሂንሪ 4ይ ተፋሓፍሑ። እቲ ጳጳስ ድማ ንሂንሪ ናብ ቅድሚኡ ናብ ሮሜ ኪቐርብ ኣዘዘ። ሂንሪ ግን ኣበዩ። ጳጳስ ግሪጎሪ ብኡብኡ ነቲ ሃጻይ ወገዞ። እዚ ምውጋዝ እዚ ኣብ ግዝኣቱ ዘለዎ ኣብያተ ክርስቲያን ኪዕጸዋ፡ ዝኾነ ሰብ ምስኡ ገለ ርክብ ከይገብር፡ መርዓ፡ ቀብሪ ወይስ ካልእ ከይግበር ዚእግድ ነበረ። እዚ ንሃጻይ ሂንሪ ኣብ ግዝኣተ መንግስቲ ኣዘዩ ጎድኦ። ከመይሲ እቲ ህዝቡ ኪምእዘዙ ኣይከኣለን። በዚ ድማ ሂንሪ፡ ነታ መንግስቲ ኪመሓደር ስለዘይከኣለ፡ ንጳጳስ ኪምእዘዝ ተገደደ። ግናኹ፡ ኣብዚ እዋን እዚ ቀለል ነገር ኣይኮነን ተሓቲቱ። ካብ ፈረንሳ፡ ማለት ካብታ ምንጪ መንግስቲ ብመገዲ ናይ ሰዊትዘርላንድ ኣኸራናት በረድ (ኣልፕስ) ምስ ሰበይቱን ውላዱን ተጎዕዞ። ነቲ ዝነበረ ናይ ሓጋይ ውርጪ እናተጸወረ ድማ ኣብ ቅድሚ ጳጳስ ኪቐርብ ነበሮ። ምስበጽሐውን እቲ ጳጳስ ኪረኸቦ ስለዘይፈቐደሉ ንሰለስተ መዓልቲ ኣብ ማእከል ውርጪ ኮይኑ ኪንሳሕ ተገደደ። ብድሕርዚ እዩ ኣብ ቅድሚ ጳጳስ ተምበርኪኹ ኪቐርብ ዕድል ዝተዋህቦ። ድሒሩ፡ ድሕሪ ሸውዓተ ዓመታት ግን ሂንሪ ሓይሉስ ሕንኡ ብምፍፃይ ንጳጳስ ግሪጎሪ ብወተሃደራዊ ሓይሊ ካብ ስልጣኑ ኣለዩ። እንተኾነ እቲ ኣቐዲሙ ዝረኸቦ ውርደት ኣብ ታሪኽ ቅዱስ ሃይይነት ሮሜ ዓብዪ በሰላ እዩ ገዲፉ።

ብሓፈሽኡ፡ ናይዚ ዘመንዚ ታሪኽ ኸንዕዘብ ከለና፡ ቦቲ ሮሜ ብባርባራውያን ህዝብታት እተወቐዓትሉ ዘመን፡ ምብራቓዊ ሃይይነት ገና ይቐጽል ነበረ። እዚ ስልጣን እዚ ንክርስቲና ምብራቕ ደጋፊ ነይሩ። ማእከሉ ኣብ ቁንስጥንጥንያ ገይሩ ድማ ምብራቓዊ ግዝኣት ሒዙ ነበረ። ተመራመርቲ ታሪኽ ነዚ መንግስቲ እዚ ሃይይነት ባይዛንታይን ኢሎም ይጽውዕዎ። ኣብ ምዕራብ ግና ሃይይነት ሮሜ ብባርባራውያን ምውቅዕ ክልተ ነገራት ኣኸተለ። ቦቲ ሓደ ስልጣን ሮሜ ብባህሉን እምነት ክርስቲናን ኪቐጽል ከሎ፡ ቦቲ ሓደ ድማ ፖለቲካዊ ድኻም ስለዝነበሮ ብናይዞም ባርባራውያን ሓይሊ ተባሕተ። ኣብዚ እዋን እዚ ጵጽስና ሮሜ ምስቶም ባርባራውያን መራሕቲ ስምምዕ ከትገብር ተገደደት።

ካብዚ እተላዕለ እዩ ናይ ቻርለማኝን ጳጳስ ሊዮ ሳልሳይን ሽርክነት ኪመጽእ ዝኸኣለ። እዚ ዲፕሎማሲ እዚ፡ ቦቲ ምብራቓዊት መንግስቲ ብምስፍሕፋሕ ምስልምና እትውቃሉ ዝነበረት እዋን፡ ንምዕራባዊት መንግስቲ ጠቐሙዋ እዩ። ነዚ እዮም ጸሓፍቲ ታሪኹ፡ ንምድኻም ምዕራባዊት ሮሜ፡ ክንዲ ምውጻቕ መንግስቲ ሮሜ፡ ምልዋጥ መንግስቲ ሮሜ ኢሎም ኪጽውዕዎ ዚመርጹ። ሮሜ ካብ ኢድ ሮማውያን፡ ባህልን ስልጣንን ዓቂባ ኣብ ኢድ ባርባራውያን ኣትያ፡ በዚ ድማ ምዕባለኣ ቀጸለ።

ናይዚ ዘመን እዚ ክርስትና፡ ምጅማር ናይ ሮሜ ካቶሊካዊ ሃይማኖት እዩ ኣምጺኡ። እዛ ቤተክርስቲያን እዚኣ፡ ምስ ኩሉ ጋሻ ምህሮታትን ስርዓተ ኣምልኽታትን ናብቲ ጥርዚ ናይ ማእከላይ ዘመን ጸልማት ሓለፈት። ጸሓፍቲ ትንቢት መጽሓፍ ቅዱስ፡ ንካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን ብማሕበር ትያቲራ ይምስልዋ። ሓደ ጸሓፊ ነዚ ዘመን ኣመልኪቱ ኪጽሕፍ ከሎ ከምዚ ኢሉ፡-

ናይ ጸልማት ዘመን ብሃይማኖታዊ ፋሽነትናት ናይ ሮማዊት ካቶሊካ ቤተክርስቲያን እዩ ዚልል። ማሕበር ክርስቶስ ካብ ዝኾነ እዋን ንላዕሊ ተሳደደት። “ቅዱስ” ሃጸይነት ሮሜ ኣብ ትሕቲ ቻርለማኝ ተመስረተ (732-814 ድ.ል.ክ) ጥምቀታዊ ድሕነት ድማ ከም ፍጹም ሓቂ ተኣዊጁ ነበረ። ኣብ ቅድምዚ፡ ትያቲራ ስለቲ ግብራ፡ ፍቕራ፡ እምነታ፡ ከምኡውን ትዕግስታ ተናኢዳ። ክልተ ሳዕ ብግብራ፡ ቀዳማይን ዳሕራይን ሳዕ ተናኢዳ። ግናኹ፡ ኣካል ክርስቶስ ንኢዛበል፡ ነታ ንርእሳ ድንግል ኢላ እትጽውዕ፡ ምስናይዚውን ንግስቲ ሰማይን ንግስቲ ገሃነምን ዚብል ስም ዝሓዘት ተጻወረታ። ሮሜ ንዓኣ እታ ናይ ዘለኣለም ድንግል ወላዲት ኣምላኹ፡ ማርያም፡ ንግስቲ ሰማይን ገሃነምን ኢላ ትጽውዓ። ኣብዚ እዋን እዚ እያ ማርያም መለኮትነት ተዋሂቡዋ።⁹

እዚ ሓደ ካብቲ ግህሰት ናይታ ሽዑ ዝነበረት ቤተክርስቲያን ምዕራብ እዩ። ኣብ ዝቐጸለ እዋናት እዚ እናወሰኸ ኪኸይድ ከሎ ክንምልከት ኢና። ንሕጂ ግና መጽናዕትና ኣብዚ ክንጻዱ።

መደምደምታ ምዕራፍ

ታሪኽ ቤተክርስቲያን ኪለዓለ ከሎ፡ ሓደ ካብቲ ኣገደሱቲ ክፋሉ እቲ ንምድሪ ምግዛእ ወይ “ክሪስቲንደም” ዚብል ኣመለኻኸታ እዩ። ሮማዊት ቤተክርስቲያን ከምኡውን ናይ ባይዛንታይን መንግስቲ፡ ነቲ መንፈሳዊ ዕላማ ቤተክርስቲያን ናብ ምድራዊ መንግስቲ ክርስትና ኣበሊን እናለወጥኦ ዝመጸ ኣብዚ እዋን እዚ እዩ። ከም እኒ ቲዮዶሶይስ ቀዳማዊ ከምኡውን ዩስጢንያን ቀዳማዊ ዝበሉ ሃጸያት ኣብ መንግስቲ ባይዛንታይን ከምኡውን እኒ ጳጳስ ሊዮ፡ ጎርጎርዮስ፡ ጎርጎርዮስ ሳልሳይን ሊዮ ሳልሳይን ኣብ ምዕራባዊት ቤተክርስቲያን፡ ሃጸያት ቲዮዶኒክ፡ ፔፒን ከምኡውን ቻርለስ ዓብዪ (ቻርለማኝ) ድማ ኣብ ሃጸይነት ምዕራባዊት ሮሜ ኣብ መንግስታዊ ክርስትና ዓብዪ ግደ ነበሮም። እምበኣርኩ፡ ክርስትና ካብ መንፈሳዊ ናብ ምድራዊ ኣተኩሮ ብምድሃቡ ናብቲ ናይ ጸላም ዘመን ዚበሃል ክፍሊ ማእከላይ ዘመን ኣምርሐ።

ሱር ናይቲ ምልኪ ክርስትና ኣብ መንግስቲ ዓለም፡ ኣብቲ ናይ ሮሜ ካቶሊክ ጳጳሳት ካብ ኢኖሰንት ቀዳማዊ ጀሚሩ ኣብ ስልጣን ሃዋርያ ጴጥሮስ ዝተመሰረተ ሰነመለኮታዊ ትንታኒ (ኤክሰጂሲስ) ኢና እንረኽቦ። ነዚ ድማ ሊዮ ቀዳማዊ ሰነመለኮታዊ መልክዑ ኣትሓ። ብፍላይ ግን ኣብ ዘመን ጎርጎርዮስ ቀዳማውን ሳልሳይን ከምኡውን ሊዮ ሳልሳይ እዚ ኣመለኻኸታ እዚ ኣብ ጥርዙ በጽሐ።

መንግስታት ምዕራብ ኮነ ምብራቕ ኣብዚ ናይ ለውጢ ዘመን ኣብ ብዙሕ ሕንፍሽፍሽ ከምኡውን ስርዓት ኣልቦነት እዩን ኣትዮን። ምዕራባዊት መንግስቲ ሮሜ ብምኽንያት እቲ ካብ ባርባራውያን ዓሌታት ዝወረዳ ወረራታት ሓያሎ ነውጺ እዩ ኣትዩዋ። ኣብ ኢድ ጎታውያን ናብ ፍጹም ዕንወት ኣተወት። እንተኾነ ድሒሩ ብዝመጸ ምንኩስናዊ ዕዮታት በነዲክት ከምኡውን ካሲዮዶሪስ ትንሳኤ ምርምርን ፍልጠትን ኪመጽእ ክኢሉ። እዚ ኣብ ትሕቲ ናይ ባይዛንታይን መንግስቲ ኣብ ኢድ ዩስጢንያን ብመጠኑ ኪጽሎ ተራእዩ። ንሱ ኣብ ልዕሊ ስልጣኑ ወድ ሰብ ኣምንታዊ ከምኡውን ኣሉታዊ ጽልዋ ነበሮ። ቦቲ ሓደ ንኣብያተ ትምህርቲ ኣህዛብ ኪጻጹ ኸሎ፡ ቦቲ ሓደ ድማ መሰረት ዲሞክራሲ ዝኾነ ሕጊ ኪንደፍ ኣተባብዐ። ግዝኣቲውን ክሳዕ ምድሪ ኣፍሪቃ ክሳዕ ሰጻፂ ኣሰፍሐ።

ብሸነኽ ምብራቕ ኣብ ምድሪ ፋርስ ዚገዝእ ዝነበረ ሓረገ ዘርኢ ሳሳኒድ ኣብዚ ናይ ባይዛንታይን ምልካዊ ስርዓት ዚዕምብበሉ ዝነበረ እዋን ካልእ ኣኻይዳ ነይሩዎ። ብኣንጻር እቲ ዩስጢንያን ካብ ክርስትና ወጸኢ ንዝኾነ እምነታት ዝነበሮ ዘይጸውር ፖሊሲ፡ መንግስቲ ሳሳኒድ ነቶም ዩስጢንያን ዝሰጎም ፈላስፋታት ኣብ ቤተ መንግስቲ ተቐበሎም። ደሓርውን ዩስጢንያን ኪቐበሎም ዝገበሮ መንጎኻነት፡ ንንስጥሮሳዊ ክርስትያናት ከምኡውን ካልእት

9 Bouw, Gerardus D., Ph.D. *Outline of The History of The Christian Church and Antichurch*

ዝገበሮ ተጻዋርነት ንኸልቲኦም ነገስታት ኣብ ዝተፈላለዩ ጽፍሕታት ዜቐምጦም ነገር እዩ። ግናኽ ክልቲኦ መንግስታት በበይኑ ዝኾነ ኣኻይዳ ነበሮ።

ኣብ ካልኣይ መፋርቕ ናይ ሻድሻይ ዘመን ግን እዚ ናይ ባይዛንታይን ስልጣን ድሕሪ ዩስጢንያን ናብ ዘይተጸበዩ መድረኽ እዩ ኣትዩ። ማለት ንክርስትና ካብ ዝገጠሞ በዳህቲ ነገራት እቲ ዝዓበየ ኣብዚ ኣብ ሻድሻይ ዘመን ካብ ምስፍሓሕ እስላም መጻ። ካብቲ ቅልጡፍ ግስጋሰኡ እተላዕለ እዚ ሓድሽ እምነት እዚ ንብዘሎ ማእከላይ ምብራቕ፡ ሰሜን ኣፍሪቃን ክላዕ ድርኩሽት ኣውሮጳዊ ዝርጋሕ ሰፊሕ ክፋል ተቐጻጸረ። እዚ ሓድሽ ሃይማኖታውን ጂኦፖለቲካውን ክስተት እዚ ንናይቲ ሽዑ ዘመን ህላወ ቤተክርስቲያን ዓብዪ ሻቕሎት እዩ ፈጠሩ። ዝቐጸለ ዘመን ናይ ክርስትና ኸኣ ናይ ምስልምና ግስጋሰን ፖለቲካዊ ሓይሉን ወሲኽካ ምስ ዝነበሮ ብድሆታት ተደሚሩ ዝተሓላለኸ ኮይኑ ንረኽቦ።

ካብዚ ናይ እስላም እዋን ጀሚሩ ሃጺያዊ መንግስቲ ሮሜ ኣንፈቱ ናብ ሽርክነት ቤተክርስቲያን ምስ መንግስቲ ገጹ ይኸይድ ነይሩ። እቲ ካብ ዘመን ስልጣን ፔፒን ጀሚሩ ዝመጸ ሽርክነት ነቲ ቅዱስ ሃጺይነት ሮሜ ተባሂሉ ዚፍለጥ መንግስቲ ክወን ነገር ገበሮ። ናይ ሮሜ ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ኣብዚ ዝለዓለ ግደ ነበራ። መንፈሳዊ ሸነኽ ናይ ኣገልግሎታ ሓዲጋ ኣብ መንግስታዊ ተልእኾ ዝኣተወትሉ እዋን ብምንባሩ ድማ ናይ ጸልማት ዘመን ተባሂሉ ይፍለጥ። ኣብ ታሪኽ ዓለም እዚ ዘመን እዚ መእተዊ ናብ ማእከላይ ዘመን እዩ።

መወከሲ ጽሑፋት

1. Schaff, Philip *History of the Christian Church*, Volume III: Nicene and Post-Nicene Christianity. A.D. 311-600.
2. Wells, H. G. *The Outline of History*, Garden City Publishing Co. Inc. Garden City, New York, 1920, p.302.
3. Bouw, Gerardus D., Ph.D. *Outline of The History of The Christian Church and Antichurch*
4. Hill, Jonathan, *Zondervan Handbook to The History of Christianity* Lion Publishing Plc. Oxford, 2006.
5. Lane, Tony, *The Lion Concise Book of Christian Thought*, England, 1984, Lion Publishing PLC.
6. Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*.
7. Schaff, Philip ed., *A Religious Encyclopaedia or Dictionary of Biblical, Historical, Doctrinal and Practical Theology*, 3rd edn., Vol. 2, Toronto, New York & London: Funk & Wagnalls Company, 1894.

መግለጺ ቃላት

ሃጥርያት - የሱስ ክርስቶስ ባዕሉ ዝሓረዮም ሰዓብቱ። ንሶም ጴጥርሱ የሃንሱ ያእቆብ፡ ይሁዳ፡ ማቴዎስ፡ በርተሎሜዎስ፡ እንድርያስ፡ ሰምአን ቀናኤ፡ ይሁዳ አስቆርታዊ፡ ተማስ፡ ፊልጶስ፡ ያእቆብ ወዲ እልፍዮስን እዮም።

ሃናውያን - አብ መበል ሓምሻይ ዘመን፡ ንሮሜ ካብ ሰሜናዊ ምብራቕ መጸእም ዝወረሩዎ ሞንጎልያዊ ዝዓሌቶም ህዝቢ።

ሃጥርያዊት ቤተክርስቲያን - ክርስትና አብ ዓለም፡ ክርስቶስ ድሕሪ ምትንሳኡ ድሕሪ ዓበርተ መዓልታት ከሰፍሕፋሕ ምስጀመሪ ካብ ሸዑ ዝጀመረት ማሕበር፡ ሃጥርያዊት ቤተክርስቲያን ተባሂላ ትፍለጥ።

ሃጥርያዊ ቅጽል - አብ ታሪኽ ክርስትና፡ እቡናት ናይተን ቀዳሞት አብያተ ክርስቲያን ብፍላይ ከኣ እተን ዓበይቲ፡ ካብ ሃጥርያት ዝቐጸለ ናይ መሪሕነት ስልጣን ከምዘለምም ይእምኑ ነይሮም። አብነታት ናይዚ ሮሜ፡ እስክንድርያ፡ ኣገጽከያ፡ የሩሳሌም፡ ወዘተ ነይረን። አብ መንጎ ቁንስጥንጥንያን እስክንድርያን ደሓር ድማ አብ መንጎ ሮሜን ቁንስጥንጥንያን ብዛዕባ ስልጣን መሪሕነት ኣመልኪተን ዝከራኸራሉ ዝነበራ ጉዳይ እዩ።

ሃጺዮዊ እምልኻ - ከምቲ አብ ዘመን ብሉይ ኪዳን ነገስታት ግብጺ፡ ባቢሎን ከምኡውን ፋርስ ከም ኣማልኽቲ ዚምልኹ ዘነበሩ፡ ሃጺዮት ሮሜ ድማ ህዝቦም ኬምልኹም የገድዱ ነበሩ። ነዚ ምእባይ፡ ብፍላይ ንክርስቲያናትን ኣይሁድን ዓብዪ ስደት የምጽእሎም ነይሩ።

ሄለናዊ ስልጣን - ግሪኻዊ ባህልን ልምድን፡ ሄለናዊ ተባሂሉ እዩ ዚፍለጥ። ቅድሚ እስክንድር ዓብዪ እዩ ናይ ግሪኽ ስልጣን ዝጀመረ። ብፍላይ ድሕሪ እቲ መቐደንያዊ እስክንድር ዓብዪ ኪገዝእ ዝጀመረሉ እዋን ግን ስልጣን ግሪኽ ናብ ጥርኪ በጸሒ ነበረ። ከም እኒ ፕላቶን ኣሪስቶቲልን ዝበሉ ፈላስፋታት ኣብዚ ዘመን እዚ ነበሩ። ሄለናዊ ባህሊ ድማ ኣብ ኩሉ ዓለም ጽልዋ ሓደገ።

ሄርድስ - አብ ምድሪ ፓለስታይን፡ ፖምፒይ ንየሩሳሌም ተቆጻጸሩ ምስሓዛ፡ ሃዝሞንያውያን ዚበሃሉ ሓረገ ዘርእ እዮም ዚመርሑ ዝነበሩ። ብድሕሪኦም ግን ካብ 37 ቅ.ል.ክ ጀሚሩ፡ ሮማውያን ነቲ ግዝእት ባዕሎም ኬመሓድርዎ ድሌት ስለዘይነበሮም ብኣይሁዳዊ ተወካሊ ንጉስ ኣቢሎም ኬመሓድሩዎ ንሄርድስ ዓብዪ ስልጣን ሃብዎ። ብድሕሪኡውን ደቁ ነቲ ግዝእት ተኻፊሎም የመሓድሩዎ ነበሩ።

ህንደኪ - ተመራመርቲ፡ ከምቲ ነገስታት ግብጺ "ፈርአን" ዚበሃሉ ዝነበሩ ነገስታት ኑብያ (ኢትዮጵያ) ድማ "ህንደኪ" ዚብል መጽውዒ ከምዝነበሮም ይገልጹ። ኣብነት ናይዚ ኣብ ቀዳማይ ዘመን፡ ፊልጶስ ወንጌላዊ ወንጌል ዝሰበኸሉ፡ ናይዛ ህንደኪ በዓል ስልጣን እዩ ዝነበረ።

ህጅርያ - አብ እስላም፡ መሓመድ ካብ መካ ናብ ሓደ ምድረበዓ ሃዲሙ፡ ብድሕርኪ ድማ አብ መዲና ዘዕቐበሉ እዋን ህጅርያ ተባሂሉ ይጽዋዕ።

ሆረሱኣኢስ - አብ ግብጺ ዝነበረ ብዙሓዊ እምልኻ ንጸሓይን ወርሕን ንዝተፈላለዩ ካልኣት ኣማልኽትን የጠቓልል ነበረ። ሆረሱኣኢስ ድማ ሓደ ካብቲ አብ ዘመን ሃጺዮት በጥሊሞስ (ፕቶልሚ) ዚምልኹ ዝነበረ ጣኦት እዩ።

ሉቃስ - ንሓንቲ ካብተን ወንጌላት ናይ ሓድሽ ኪዳን ዝጸሓፈ፡ ብዕዮኡ ድማ ሓኪም ዝነበረ ሰዓቢ ጳውሎስ እዩ።

ስለሌ - ካብ ጸጋም ንየማን - ሃጥርያ ጳውሎስ፡ ግብጺ ኒቃያን ተሳተፍቲን፡ ውሽጢ ፍርስራስ ጥንታዊት ቤተክርስቲያን ኣርቶዶክስ ኣብ ዮርዳኖስ፡ ጥንታዊ ናይ ሳንቲም ፕዝብ ዩስጢንያን ቀዳማዊ።

ሊቶ ቀዳማዊ - ሓደ ካብቶም ናይ ሓምሻይ ዘመን ጳጳሳት ሮሜ ኮይኑ፡ ብዲፕሎማሲያዊ ክእለቱ ዚፍለጥ፡ ንስልጣን ጳጳስነት ድማ ናብ ልዑል ደረጃ ዘብጽሖ እዩ። ብዛዕባ ሃዋርያዊ ቅጻላ እጳቢቹ ዝተማንተን፡ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን ብመገዲ ወኪሉ ዓብዪ ጽልዋ ዝገበረን ሰብ እዩ። ኣቲላ ንሮሜ ከይወራ ድማ ብዲፕሎማሲያዊ መገዲ ዘእመና እዩ።

ልዕልና ጳጳስ ሮሜ - ጳጳሳት ናይ ድሕረ ሃዋርያዊ ዘመን ቤተክርስቲያን ብዛዕባ ቀዳማውነት ጴጥሮስ ኣብ ስልጣን ማሕበር ክርስቶስ ኣመልኪቶም ዚካትዑሉ ዝነበረ ጉዳይ እዩ። ልዕልና ጳጳስ ሮሜ ማለት፡ ናይ ሮሜ ጳጳስ ልዕሊ ዝኾነ ካልእ ኣቡን እዩ ዚብል ኣመለካኽታ እዩ።

ሉምባርታውያን - ሓደ ካብቶም ንሮሜ ካብ ሰሜን መጸእም ዝወረሩዋ ዓሊታት እዮም።

ሉዲታያ - ኣብ ቀዳማይ ዘመን ማለት ኣብ ዘመን ሃዋርያት ኣብ ንኡስ እሲያ ዝነበረት ፍልጥቲ ናይ ንኡስ እሲያ ከተማ እያ።

ሉክስ - ኣብ ግሪኻዊ ፍልስፍና እቲ ናይ ኩሉ ፍጥረት ምንጪ (ፕሪንሲፒል) እዩ። ኣብ ክርስትና ድማ ነቲ ምንጪ ህይወት ዝኾነ ወዲ ኣምላኽ ዚውክል ሲያመ እዩ።

ሓደ ባህርይ (ሓደ ባህርያውያን) - ኣብቲ ሰነመለኮታዊ ክትቦ ብዛዕባ መንነት ክርስቶስ ኣብ ዝለዓለ ጥርዙ ዝበጽሖሉ እዋን ኣብ ሓምሻይ ዘመን ብምህር ኤውጡኮስ ዝተንሰእ እምንቶ እዩ። እዚ እምንቶዚ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን ተወገዘ። እንተኾነ ናይ እስክንድርያ ማሕበር ንውሓ ኬልቂዶን ብምቅጥም ክሳብ ሕጂ ኣብ ናይ ግብጽን ሓበሻን ኣብያተ ክርስትያን ሰልጢት ይርከብ።

ሓሳባውያን/ ማተርያሳውያን - ኣብ ፍልስፍናዊ ዓውዲ ብዛዕባ ክውንነት ኣመልኪቱ ካብ ዘሎ ኣመለካኽታታት እዚ ክልተ እዚ ንሪክብ። ሓሳባውያን፡ ሓቀኛ ክውንነት እቲ ኣብ ኣእምሮ ሰብ ዚፍጠር እዩ ከምኡውን ኪንዮ እቲ ዝረእ ሓቂ ክውንነት ኣሎ ኪብሉ ኽለዉ፡ ማተርያሳውያን ግን ብዘይካ እቲ ነገራዊ (ግሉዛዊ) ሓቂ ካልእ ክውንነት የልቦን ዚብል ኣመለካኽታ ኣለዎም።

ሓባ/ ኣብሊንያ - እዚ ቃል እዚ “ሓበሻት” ካብ ዚብል ናይ ዓረብ ቃል ዝመጸ እዩ። ነቲ ዝተሓናፈጸ ኣብ ከበሳታት ኤርትራን ኢትዮጵያን ዚነበር ዓሌት ድማ ይውክል።

ሕጊ ሙሴ - ገለ ሊቃውንቲ ናይ መጽሓፍ ቅዱስ፡ ቀዳሞት ሓሙሽተ መጻሕፍቲ ብሙሴ ከምዝተጻሕፉ ይሓምኑ። እንተኾነ እዚ ተመራመርቲ ታሪኽ ብዙሕ ዚካትዑሉ እዩ። ምስናይዚ ግን ኣብ ልማድ ኣይሁድ እዘን መጻሕፍቲ ብሓፈሻ ሕጊ ሙሴ ትባሂሉን ይጽወዓ።

መሓመድ - ኣብ መበል ሻብዓይ ዘመን ኣብ ምድሪ ዓረብ ሓደ ሓድሽ ሃይማኖት ዘበገሰ ሰብ እዩ። ነቲ ሃይማኖት ካብ ኣይሁዳውነት፡ ክርስትናን ኣረማዊ እምነታትን ብዝተወሃሃደ ስርዓት ዘቐመ ሃይማኖት እዩ።

መሮዌ - ኣብ ጥንታዊት ኣፍሪቃ ኣብ ሰሜናዊ ምብራቕ ካብ ዝነበራ መንግስታት ሓንቲ ኑቢያ እያ። መሮዌ ሓንቲ ካበተን ናይዛ መንግስቲ እዚላ ዝዓበያ ከተማታት እያ። ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ድማ ክርስትያን መንግስቲ ምንባራ ታሪኽ ይሕብር።

መሲላ/ መሲካንት - ኣይሁድ ኣብ ታሪኽም ብብዙሕ መግዛእታትን ምርኮን ይሳቐዩ ነይሮም። ከምቲ ሙሴ ንእስራኤል ካብ ምድሪ ግብጺ ዘውጽእም፡ ከምኡውን ዳዊት ካብ ፍልስጤማውያን ዘድሓናም፡ ከምኡ ድማ ኣብ መጻኢ ሓደ መድሓኒ ካብ እግዚኣብሄር ከለኣኹም ተሰፋን ትጽቢትን ነበሮም። ነዚ “መሲሕ” ወይ “ቅዱስ” ኢሎም ይጽውዕዎ። እቲ ሓሳብ ድማ “መሲሕነት” ተባሂሉ ይፍለጥ።

መቲዶንያ - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ኣብ ጥርዚ ደረጃ ናይ ስልጣን ዝበጽሖት ከተማ እያ። ካብኣ ድማ ሓያላት ጀነራላት ፊልጶስን እስክንድር ዓብዪን ወጸእም። እስክንድር ዓብዪ ንዓለም ብሓንቲ መንግስቲ እትመሓደር ኪገብር ኢሉ፡ ክሳብ ህንዲ ወረራ በጺሖ፡ ንሓያሎ ነገራት ድማ ኣብ ግዝኣቱ ጸንቢሩ።

መኳሳውያን - ኣብቲ ነገስታት ሰሌሲድ ንምድሪ ፓለስታይን ዚቆጸጸሩሉ ዝነበሩ እዋን፡ ይሁዳን

ዮናታንን መኳሊቢ ዝመርሕዎ ዓመጽ ብኣይሁዳውያን ተላዕሰ። ምድሪ ፓለስታይን ድማ ንገሰ ዓመታት ብመካኣባውያን ተመሓደረ። እዚ ፖምፕይ ዓብዪ ናይ ሮሜ፡ ንዮሩሳሌም ወሪሩ ክሳብ ዚሕዛ ጸንሖ።

መናፍቕነት - ካብቲ መበቆላዊ ዝኾነ ወይውን ጉባኤ ቤተክርስቲያን ዘጽንዖ እምንቶ ክርስትና ዝረሓቐ ኣመለካኽታ ወይስ እምነት፡ ቤተክርስቲያን መናፍቕነት ኢላ ትጽውዮ።

መንግስቲ ኣምላኽ - እስራኤል ካብ ዝተመሰረተቲሉ እዋን ጀሚሩ፡ ኣብ ብሉይ ኪዳን እናሻዕ ተገለጹ እንረኽቦ ሓሳብ “መንግስቲ ኣምላኽ” ወይ “መንግስተ ሰማይ” ተባሂሉ ዚፍለጥ እዩ። እግዚኣብሄር በቲ ንሱ ዝቐብእ “መሲሕ” ወይ “ቅዱስ” ኣበሉ ብቐጥታ ኣብ ምድሪ ብምግሃድ ንሃገር እስራኤል ብኡ ኣቢሉውን ንዓለም ዚገዝኣላ ስርዓት እያ እዛ መንግስቲ እዚላ።

መንፈስ ቅዱስ - ባልሳይ ኣካል ሰላሴ፡ ከምቲ ኣብ እምንቶ ኒቃያን ኤፈሶንን ተገለጹ ዘሉ ድማ ካብ ኣቦ ዚወጽእን ዚመጽእን ብባህርይ ኣምላኽ ዝኾነ መንፈስ። ምዕራባዊት ማሕበር “ካብ ወድን” ዚብል ሓረግ ብምውሳኽ ምስ ምብራቓዊት ማሕበር ተፈላለያ።

መካ - ናይ ሃይማኖት እስላም ቀንዲ ማእከል ዝኾነት ኣብ ሰውድ ዓርብ እትርከብ ጥንታዊት ከተማ።

መዲና - መጀመርያ ንመሓመድ ዝተቐመጠዮ ደሓር ግና ብመሓመድን ሰዓብቲን ተሳባሪ ናብ እምነት እስላም ዝኣተወት ከተማ እያ።

ግሪኪይዝም - ኣብ ምድሪ ፋርስ (ናይ ሎሚ ኢራን) ካብ ዝተላዕለ ዞርኣስተራውነት ዚበሃል እምነት ዝመንጨዉ ሃይማኖት እዩ። ኣብ ክህነታዊ ስርዓቱ ድማ ምስ ድሒሩ ኣብ ማእከላይ ኣመን ዝማዕበለ ልማዳት ክርስትና ተመሳሳልነት ነበረ።

ግህሪ - ኣብ ምድሪ ሓበሻ ክርስትና ቅድሚ ምጽጽኡ ዚምለኽ ዝነበረ ኣረማዊ ጣኦት።

ግሕበር እስክንድርያ - ኣብ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ብማርቆስ ወንጌላዊ ተመሰሪታ ተባሂላ እትፍለጥ፡ ካብ ጉባኤ ኬልቂዶን ንንዮ ናይ ሓደ ባህርይ ወገን ሓዛ ዝቐጸለት ዓባይ ግብጻዊት ማሕበር። ከም እኒ ኣሪገን፡ ተርቱልያን፡ ኢትዮጵያንን ኣንጦንዮስን ዝበሉ ኣቡናት ኣብዛ ማሕበር ኣገልጊሎም።

ግርሲያን - ኣብ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ንመለኮታዊ ስልጣን ብሉይ ኪዳን ብምቅጥመ ዚፍለጥ፡ ናይ ብሉይ ኪዳን ኣምላኽ ድማ ካብ ናይ ሓድሽ ኪዳን ኣምላኽ ዝተፈለየ እዩ ዚብል ፈላጣዊ (ኖስቲክ) እምነት ዝሓዘ ሰብ።

ግርቀስ - ወንጌል ማርቆስ ዝጸሓፈ ወደ መዝሙር ጳውሎስን ጴጥሮስን ዝነበረ እዮ ንማሕበር እስክንድርያ ዝመሰረተ ተባሂሉ ዚእመነሉ።

ግርቀስ ኣውራጃስ - ኣብ ባልሳይ ዘመን ዝነበረ ሓደ ካብ ናይ ሮሜ ሃጺያት ኮይኑ “ፈላስፋ ንጉስ” ተባሂሉ ዚፍለጥ። ኣብ ልዕሊ ክርስትና ግና ተጻራሪ መርገጽ ነበሮ እዮ ንክርስትያናት የሳድድ ነይሩ።

ግርክ ኣንተጒ - ኣብ ቀዳማይ ዘመን ቅ.ል.ክ መሓዛ ጃልዮስ ቄሳር ዝነበረ ጀነራል። ንሱ ዝያዳ ዚፍለጠሉ፡ ፈታዊ ክሌዎፓትራ ንግስቲ ናይ ግብጺ ምንባሩን፡ ንግብጺ ሰዓሩ ድሕሪ ምሓዙ፡ ምስኣ ኣብ ፍቕራዊ ዕንደራ ብምእታዉ ብኣክታቪዮስ (ደሓር ኣውጉስጦስ) ምስዓሩ እዩ።

ግርያም - ድንግል ኮይና ንመድሓኒና የሱስ ክርስቶስ ካብ መንፈስ ቅዱስ ዝወለደት። ደሓር ድሕሪ ትንሳኤኡ ድማ ካብቶም ቀንዲ ሰዓብቲ ዝነበረት እያ።

ግትያስ (ሃፕሪያ) - ኣብ ከንዲ ይሁዳ ኣስቆሮታዊ እቲ ንክርስቶስ ዘተሓዞ ብዕጫ ሃዋርያ ኪኸውን ዝተመርጸ።

ግሊኦሊ ዘመን - ኣብ ታሪኽ ክርስትና ካብ ሓምሻይ ዘመን ክሳብ መበል ዓስርተው ሓሙሽተ ዘመን ዚዘርጋኡ እዋን ኮይኑ፡ ብምኽንያት እቲ ኣብ ክርስትናን ስልጣን ወድ ሰብን ዝተራእየ ዝተፈላለየ ኣሉታዊ ምዕባሊታት ናይ ጸልማት ዘመን ተባሂሉ ዚፍለጥ።

ግዝዝንቲቱሰ - አብ መበል ራብዓይ ዘመን ንፈረቓ ክፋል ናይ መንግስቲ ሮሜ ዚገዝእ ዝነበረ፡ ደሓር ቦቲ መቐናቕንቱ ዝነበረ ኮንስጥንጢኖስ ተሳፂሩ መንግስቲ ዝተመንዘዐ ጀነራል።

ግዝፋ - ንግስተ ሳባ አብ አኸሰም እትፍለጠሉ ግእዛዊ ስማ።

ምሀር ኒፋላውያን - ካብ ቀዳማይ ዘመን ጀሚሩ ኒቆላዎስ ዝተባህለ ክርስትያን ዝነበረ ሰብ ዘማዕበሉ ንክርስትያናዊ ኣማኖዊ ምሀር ዝኸሓደ ትምህርቲ። ገለ ካብቲ ፈላጣዊ ምሀርታት ብዛዕባ ማሕበር ኣምላኽን ትምህርቲ ክርስቶስን ዝሓዘ ድማ እዩ።

ምብራቓዊ ኦርቶዶክስ - አብ ምብራቓዊ ግዝአት መንግስቲ ሮሜ፡ ካብ መበል ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ፡ ብስመሰቲታዊ እምነቶ እናተፈልየ ዚምዕብል ዝነበረ ወገን ክርስትና። ደሓር ካብ ኣምሻይ ዘመን ጀሚሩ ግና ብግሁድ ካብ ምዕራባዊ ካቶሊክ ፈጻሙ ኪፍለ ዝጀመረ ሃይማኖት እናኾነ መጸ።

ምዝሰና - አብ ብሔትውናን ነፍስ ቅጽዓትን ዝተመሰረተ፡ አስተንትኖን መጽናዕቲ ቅዱሳት መጻሕፍትን ዜተባበሰ ስርዓት ክርስትና እዩ። እዚ ብፍላይ አብ ግብጺ አብ ዘመን ተርቱሊያን ንሊሑ ከወጽእ ጀመረ። ናይ ምብራቕ ኮነ ናይ ምዕራብ ኣብያተ ክርስትያን ዝተፈላለዩ ሕግታት ዝሓዘ ዓይነታት ምዝከሰና ከምዘውጽእ ታሪኽ ይነግረና።

ራሕ - አብ ጥንታዊት ግብጺ ዚምለኹ ዝነበረ ናይ ጸሓይ ኣምላኽ።

ራእይ ዮሃንስ - ሃዋርያ ዮሃንስ አብ ደሴት ጳጥሞስ ተአሲሩ ኸሎ ዝጸሓፎ ትንቢታዊ መጽሓፍ። አብ እስያ ናብ ዝነበራ ሾብዓተ ማሕበራት ዝተጸሕፈ ኮይኑ፡ ናይ መወጃእታ ክፍለ ናይ መጽሓፍ ቅዱስ እዩ። ብዛዕባ መፈጸምታ ዘመናት ድማ ይነግር።

ሮሜ - አብ ቀዳማይ ዘመን ቅድሚኒ ልደተ ክርስቶስ ናብ ጥርዚ ሓይላ ዝበጽሑት ከተማ እያ። ጁልየስ ቄሳር ከምኡውን ኣውጉስጦስ ቄሳር ድማ ኣብቲ ዝላዓለ ሓይላ ኣብጽሑም። አብ ዘመነ ክርስቶስ ንሰፊሕ ክፋል ዓለም እትገዝእ መንግስቲ ኮይና ከትወጽእ ከአለት።

ሰለጥናውያን - ነገስታት ኣቢሲንያ ድሕሪ ናይ ኣግዌ ሓረገ ዘርእ ካብ ይኩኖ ኣምላክ ጀሚሮም ኪጠልቡም ዝጀመሩ "ዘርእ ሰለጥን ኣለና" ዚብል ኣመለኻኸታ ነበረ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ካብኡ ዝቐጸሉ ነገስታት ሰለጥናውያን ተባሂሎም ይጽውዑ።

ሰላሲድ (ሓረገ ዘርእ) - ድሕሪ ዋት እስክንድር ዓብዪ፡ አብ ሶርያ ክሳብ ምድሪ ፋርስ ዚገዝኡ ዝነበሩ ነገስታት። ምስ መንግስቲ በጥሊሞስ (ፕቶሌሚ) ናይ ግብጺ ኣብ ሳልሳይ ዘመን ቅ.ል.ክ ኣብ ቀጸሊ ዝኾነ ናይ ልዕልና ቃልሲ ነበሩ።

ሰዱታውያን - አብ ዘመን ክርስቶስ፡ ከም መሳፍንቲ ኮይኖም ኣብ ደቡባዊ ሸነኽ ምድሪ እስራኤል ዚገዝኡ ዝነበሩ፡ ካብኦም ድማ ሊቃውንቲ ካህናት ዚወጹ ዝነበሩ ወገን። ንሶም ሂሳናዊ ኣመለኻኸታ ኣብ እምነት ኣይሁድ ኣተኣታትዮም ነበሩ። ካብዚ ዝተላዕለ ንብዙሕ ካብ እምነት ኣይሁድነት ከም እኒ ትንሳኤ ምጪታት፡ መናፍብቲ፡ መሳእኸቲ ወዘተ ኣይእምኑን ነበሩ።

ሰፕትሞጂንት - አብ እስክንድርያ ቅድሚኒ ልደተ ክርስቶስ ካብ እብራይስጢ ናብ ቋንቋ ግሪኽ ዝተተርጎመ ናይ ብሉይ ኪዳን መጻሕፍቲ።

ሰዛ - ሮሜ ኣብ እትምስረተሉ ዝነበረት እዋን ኣብ ማእከል ነውጺ ዚገዝእ ዝነበረ ወተሃደራዊ መራሕ (ጂክቲተር)።

ሲንጋ (ቤት ጸሎት ኣይሁድ) - ስም ናይቲ ኣይሁድ ካብ ምርኮ ባቢሎን ምስተመልሱ ዚእከቡሉ ዝነበሩ ኣብያተ ጸሎት። እዚ ብፍላይ እቶም ካብ ናይ ዮሩሳሌም መቐደስ ርሒቆም ኣብ ማእከል ኣህዛብ ፋሕ ኢሎም ዝነበሩ ኣይሁድ ዚእከቡሉ ንዝነበሩ ይውክል።

ሲኦርያን - ሓደ ካብቶም ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዝነበሩ ኣበታት ቤተክርስትያን። ንሱ ብፍላይ ብናይ መሪሕነት ክእለቱ እዩ ዚፍለጥ።

ሳቡያን - አብ ደቡብ ዓረብ (ምድሪ የመን ክሳብ ገማግም ቀይሕ ባሕር) ዚነበሩ ዝነበሩ

ህዝቢ።

ሰላውቲቲስ ተፋጥፔ - ንሓረገ ዘርእ ግስነት ሰሉሲድ ኣብ ማእከላይ ምብራቕ ዝመሰረተ ሓደ ካብ ጀነራላት ኣሌክሳንደር ዓብዪ ዝነበረ።

ሰላሴ - ሓደ ካብቶም መሰረታውያን እምነታታት ቤተክርስትያን ኮይኑ፡ እግዚኣብሄር ኣምላኽ ሓደ ኣምላኽ ምኢኑን ብሰለስተ ኣካል ድማ ከምዚነብር ዚገልጽ ሰረት-እምነት። ነዛ ቃል ንመጀመርያ ዝተጠቐመላ ተርቱልያን ዝተባህለ ሊቅ ቤተክርስትያን እዩ።

ሰመለኮት - ብዛዕባ እግዚኣብሄር ኣምላኽ ከምኡ ድማ ምስ ፍጥረት ዘለዎ ዝምድና ዚግበር መጽናዕቲ። ብግሪኽ "ቴዮሎጂያ" ዚብል ቃል፡ ቃል ብቻሉ ምርምር ብዛዕባ ኣምላኽ ማለት እዩ።

ሲጋዊ - ብቐጥታ ካብቲ "ኢንካርጔሽን" ዚብል ቃል እንተተረጎመ፡ ንሲጋ ምልባስ ናይ የሱስ ክርስቶስ ዚገልጽ ሓሳብ እዩ። እቲ ካልኣይ ኣካል ሰላሴ ንምድሓን ደቂ ሰብ፡ ሰብ ኮይኑ ንምምጽኡ ድማ ይገልጽ።

ሶርያ - ሓደ ካብቲ ታሪኽ ክርስትና ዝዓምበሉ ቦታታት ናይ ምድሪ ፓለስታይን ኮይኑ፡ ክርስትያናት ኣብ ዓለም ኪፍለጡ ዝጀመሩ ኣብታ ናይ ሽዑ ዘመን ኣገዳሲት ከተማ ዝነበረት ኣንጽዚያ እያም።

ተናናዊ ጽሑፋት - አብ መጽሓፍ ቅዱስ እቲዋት ዝኾኑ መጻሕፍቲ ቀናናዊ ተባሂሎም ይፍልጡ። እዚ ድማ ሰልጣን ዘለዎም ብመለኮታዊ ድራኽ ዝተጸሕፉ ከምዝኾኑ ንምምልካት እዩ። ቀናና ማለት "በትሪ" ማለት ኮይኑ ነቲ ካብ ሃዋርያት ብቐጥታ ዝተመሓለፈ እምነት ይውክል። ቤተክርስትያን ድማ ነዚ ከም መሰረት ኣማናዊ ጽሑፋት ገይራ ትጻዕሉ ነበረት።

ቁርኣን - ናይ እስልም ቅዱስ ጽሑፍ ተባሂሉ ዚእመነሉ፡ መሓመድ ብመለኮታዊ ምግላጽ ከምዝረኸበ ምእመናን ምስልምና ዚእምኑሉ መጽሓፍ።

ቁንስጥንጥንያ - አብ ራብዓይ ዘመን ኣገዳሲት ናይ ክርስትና ማእከል ዝነበረት፡ ሃጸይ ኮንስጥንጢኖስ ድማ ርእሰ ከተማኡ ኸትከውን ዝመረጸ ከተማ ንኡስ እስያ። ሓደ ካብቲ ዓበይቲ ጉባኤታት ቤተክርስትያን ኣብኡ ብ381 ድ.ል.ክ ተኻየደ።

ቁርሎስ - አብ መበል ኣምሻይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዜገልግል ዝነበረ ኣቡን። ኣብቲ ኣብ ኤፌሶን ብ431 ድ.ል.ክ ዝተኻየደ ንንስጥሮስ ዝወገዝ ጉባኤ ቤተክርስትያን ዓብዪ ተራ ነበሮ። ዝጸሓፎ መጽሓፍ ድማ ኣብ ኣድማሳዊት ቤተክርስትያን፡ ብፍላይ ድማ ኣብ ኦርቶዶክሳዊት ቤተክርስትያን ዓብዪ ቦታ ኣለዎ።

ቅሊያንጦስ (በዓል ሮሜ) - ናይ ቀዳማይ ዘመን ኣቡን ቤተክርስትያን ሮሜ ዝነበረ ክርስትያን። ዝጸሓፎ ደብዳቤታት ሓደ ካብቲ ኣገደስቲ ጥንታዊ ጽሑፋት ቤተክርስትያን ምኢኑ ይፍለጥ።

ቅሊያንጦስ (በዓል እስክንድርያ) - አብ ካልኣይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዜገልግል ዝነበረ ኣቡን። ንሱ ቦቲ ኣብ እስክንድርያ ዝመሰረተ ቤት ትምህርቲ ክትትል ክርስትና (ከተኪዝም) ከምኡውን ብዝነበሮ ፍልጠት ግሪኻዊ ፍልስፍና እዩ ዚፍለጥ።

ቅዱስ ሃይዘት ሮሜ - ናይ ሮሜ ቤተክርስትያንን መንግስቲ ሮሜን ካብ ዝነበሮም ናይ ሰልጣንን ሃይማኖትን ሽርክነት ዝማዕበለ ብጽልዋ ጳጳስ ሮሜ ኣብ መወጃእታ ሻምናይን መጀመርያ ሻምናይን ዘመናት ዝተመሰረተ ሃጸያዊ ስርዓት።

ቅዳሲ ሊወርግያ - አብ ቤተክርስትያን ዚግበር ኣገልግሎት ኮይኑ፡ ንባቡ ዜማ ከምኡውን ጸሎት ዘጠቓልለ ኣገልግሎት።

ቂረንቶስ - ሓንቲ ካብተን ኣገደስቲ ናይ ቀዳማይ ዘመን ከተማታት ግሪኽ። ሃዋርያ ጳውሎስ ኣብኡ ካብ ዝገበር ኣገልግሎትን ናብታ ኣብኡ ዝነበረት ማሕበር ዝለኣኸን መልእኽታቱ ድማ ኣብ ክርስትና ኣገዳስነት ኣለዋ።

በኋላክት - አብ ሓምሻይ ዘመን ድ.ል.ክ አብ ኢጣልያ ሰርዓተ በኋላክታውያን ዚበሃል ናይ ምንኩስና ሰርዓት ዝመስረተ መክሱሴ።

በጥሊዮስ (ጥፋልጊ) ቀፋግጥ - ነቲ ጥፋልጊ ዚበሃል አብ ግብጺ ዚገዝእ ዝነበረ ሓረግ ዘርእኡ አብ ሳልሳይ ዘመን ቅ.ል.ክ ዝመስረተ ሓይ ካብቶም ናይ እስክንድር ዓብይ ቀንዲ ጀነራላት ዝነበረ።

ቡድሃ - አብ ምድሪ ሀንዲ ሓያሎ ዓመታት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ብሕትውናዊ እምነት ቡድሃውነት ዝጀመረ። እዚ ሰርዓት ምንኩስና እዚ ንነፍሲ ሰብ ካብ ኩሉ ዓለማዊ ጉዳያት ኣውጺእካ ናብ "ኣልባነት" ወይ "ኒርቫና" ምእታው ዝልዎም ኣስተንትኖ የዘውትር።

ባር ኮከብ - አብ ካልኣይ ዘመን ድሕረ ልደተ ክርስቶስ ንኣይሁድ ካብ ሮማውያን ሓራ ንምውጻእ ኪዕምጹ ዘለዓለም ኣይሁዳዊ።

ብራህገን (ብራህግውት) - አብ ሀንዲ ካብ ሓያሎ ዘመናት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀሚሩ አብ ዚበሃል ምንኩስናዊ ሃይማኖት። እዚ እምነት እዚ አብ ሀላው ሰግረእዊ ኪንዮኡውን (ትራንስገንደንታል & ፓንተይስቲክ) ኣምላሽ ዚእምን ኮይኑ፡ ንኣምላሽ አብ ኩሉ ነገር ምህላወ ኪረክብ ይእምን።

ቨሲፓሲያ - አብ ሱባታት ድ.ል.ክ ዚገዝእ ዝነበረ ሮማዊ ሃገይ፡ ንክርስትያናት ኮነ ኣይሁድ ብምስፋዱ ድማ ይፍለጥ። ንወዱ ቲቶስ ልኢኹ ድማ ብ70 ድ.ል.ክ ንዮሩሳሌም ኣዕዮ።

ቫንፋውያን - አብ መበል ሓምሻይ ዘመን ንሮሜ ወሪሮም ሒዞም ዝነበሩ፡ ቀጺሎም ድማ ናብ ኣፍሪቃ ብምሽድ ንካርቱጅን ካልኣት ከተማታትን ወሪሮም ኣብኡ መንግስቶም ኣቆሙ።

ተምሳማውነት - ብመንፈሳዊ ኣስተንትኖን ምምልላሽን ናብ መለኮታዊ ተሞክሮ ኪብጸኡ ከምዚክልል ዚእምን ክርስትያናዊ ኮነ ናይ ካልእ ሃይማኖት ልምምድ።

ተርቱሊያን - ሓይ ካብቶም አብ ክርስትያናዊ ስነመለኮት ዓብይ ጽልዋ ዝገበሩ ኣፍሪቃውያን ኣቦታት ክርስትና። ንሱ አብ ምንኩስና ንዘድሃበ ወገን ማንታናውያን ዚድግፍ ነበረ። ቀንዲ ካብ ዚፍለጠሉ ድማ "ሰላሴ" ዚብል ቃል አብ ክርስትያናዊ ስነመለኮት ምእታው እዩ።

ተሰኣቲ ቅዱሳን - አብ መበል ሓምሻይ ዘመን ናብ ምድሪ ሓበሻ ወንጌል ሒዞም ዝመጹ ትሽዓተ ወንጌላውያን። ንሳቶም፡ ዘሚካኤል (ኣረጋዊ)፡ አባ ጉባ፡ አባ ኣሌፍ፡ አባ ጸንጠሌምን፡ አባ ጽሕማ፡ አባ ይምዓታ፡ አባ ኣፍጽ፡ አባ ይሰሓቕ (ገሪማ)፡ አባ ሊቃናስን እዮም።

ቲቶስ - ወዲ ሃገይ ቨሲፓሲያን ኮይኑ ብድሕረኡ ሃገይ ናይ ሮሜ ኮይኑ አብ ሰባታት ገዝእ። ንሱ አብ ታሪኽ ቀንዲ ዚፍለጠሉ ንዮሩሳሌም ብ70 ድ.ል.ክ ወሪሩ ብምዕናዉ እዩ።

ቲቶዶረት - አብ ሓምሻይ ዘመን ካብ ዝነበሩ ኣቦታት ክርስትና ሓይ። ንመንነት ክርስቶስ ብዚምልከት፡ ሰብኣዊ ከምኡ ድማ ኣምላሻዊ መንነት አብ ሓይ ኣካል ከምዘለዎ እምንቶኡ ነበረ። ካብዚ ዝተሓዕለ ብተክርስትያን እስክንድርያ ተቃወመቶ።

ቲቶዶሶስ ቀፋግጥ - አብ ካልኣይ መፋርቕ ናይ ራብዓይ ዘመን አብ ሃገይነት ባይዛንታይን ነገሱ ዝነበረ ንጉስ። እዚ ንጉስ እዚ ንመንግስቲ ሮሜ ንመጀመርያ ጊዜ ክርስትያን መንግስቲ ምኡና ዝሓወጀ እዩ። መቓድስ ናይ ኣረማዊ እምነታት ናብ ኣብያተ ክርስትያን ከምዚልወጥ ዝነበረውን እዩ።

ትራጃን (ሃገይ) - አብ መወጻኢታ ናይ ቀዳማይ ዘመን ሃገይ ናይ መንግስቲ ሮሜ ዝነበረ ንጉስ። መንግስቲ ሮሜ ዝለዓለ ስፍሓት ግዝኣቲ ዘመዝገበ ብዘመን ሃገይ ትራጃን እዩ። እዚ ንጉስ እዚ አብ ልዕል ክርስትያናት ስደት ካብ ዘለዓለ ነገስታት ሓይ እዩ። ዮሃንስ ወንጌላዊ ከምኡውን ፖሊክሮፕን ቅሌምንጦስን አብ ዘመን ሃገይ ትራጃን እዮም ብሰማእትነት ሓረፎም።

ትንሓ ክርስቶስ - ሕመረት ናይ ክርስትና ዝኾነ ሓቂ፡ ክርስቶስ ብሓይሊ ምንፈስ ቅዱስ ካብ ምወታት ምትንስኡ እዩ። የሱስ ክርስቶስ አብ ልዕሊ ሞት ሰዓሩ ምትንስኡ ንክርስትና ካብ ካልእ ኩሉ ሃይማኖታት ዚፈልዮ ነገር እዩ። ቀዳሞት ክርስትያናት ኣመንቲ ነዚ ነገር እዚ ምእዋጅ እቲ ቀንዲ መሰረት እምነቶም ገይሮም ይርእዩም ነበሩ። ክሳብ ሕጃ ንክርስትያናት

ጠሚሩ ዝሓዘ ሓቂ ድማ እዚ እዩ።

ፕቶሮ - አብ ቀዳማይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ዝነበረ ሮማዊ ናይ መደረን ፖለቲካ ሮሜን ከኢላ። ንሱ አብ መንግስቲ ሮሜ ሓይ ካብቶም ዝለዓለ ተቐባልነት ዝነበሮ ሰብ እዩ። ሓይ እዋን ምስ ፖምፕይ፡ ጁልዮስ ቄሳርን፡ ማርኬስ ክራሱስን ምእከነት ገይሩ ካብቶም ዝሓየሉ ናይ ሮሜ ሰበሰልማን ኮይኑ ነበረ።

ቻርለማኝ - ናይ ፊለማ ንጉስ ናይ ቅዱስ ሃገይነት ሮሜ ኮይኑ አብ መበል 800 ድ.ል.ክ ብጳጳስ ሊዮ ሳልሳይ ዝተሾመ ፍራንካዊ ንጉስ። ካብዚ ዘመን እዚ ጀሚሩ መንግስትን ሃይማኖትን ሮሜ ብሽርክነት ኪሸይድ ጀሚሩ። እንተኾነ እዚ ዘመን እዚ ምጅማር ናይ ልዕልና ቃልሲ አብ መንጎ ጳጳሳትን ነገስታት ሮሜን ድማ ዝጀመረ እዩ።

ቻርሲስ ግርተል - አብ መወጻኢታ ናይ ሻምናይ ዘመን ናይ ምዕራባዊ መንግስቲ ሮሜ ንጉስ ኮይኑ ዝተንሰኣ። ንሱ ነቲ ካብ እስላማዊ ምንቅስቃስ ዚመጽእ ዝነበረ ወረራ ክልተ ሳዕ ሰዓሩ ዝዓገቱ ንጉስ እዩ። በዚ ምክንያት እዚ ድማ እስላም ናብ ማእከል ኣውሮጳ ከይኣቲ አብ ደቡባዊ ምዕራብ ሰፃፍ ተዓግተ።

ኑቢያ - አብ ሰሜናዊ ምብራቕ ኣፍሪቃ፡ ናይ ሎሚ ሰሜን ሱዳን ዝነበረ ስልጣን። መንግስቲ ኑቢያ አብ ከባቢ ራብዓይ ዘመን ክሳብ ሻድሻይ ዘመን ዝነበረ ጊዜ ክርስትያናዊ ምንቅስቃስ ዚካየድሉ ዝነበረ ምድሪ እዩ። መሮዌ ከምኡውን ዶንጎላ ዝተባህለ ከተማታት ድማ ነበራ። አብ ሻድሻይ ዘመን ግን ብሃገይ ካሌብ ናይ ኣኸሱም ዓነወት።

ኒዮፕላቶኒዛውነት - አብ ማእከላይ ዘመን አብ ናይ ሽዑ ዝማዕበለ ዓለም ተፈታውነት እናረሽበ ዚሸይድ ዝነበረ ፍልስፍናዊ ኣመለካኸታ። እዚ ፍልስፍና እዚ ነቲ ናይ ፕላቶ ኣመለካኸታ ብዛዕባ ፍጥረትን ህይወትን ከም ምስ ፊሊጣዊ ኣመለካኸታታት ኣዳቂሉ ከም ብሓድሽ ዝማዕበለ ፍልስፍና እዩ።

ናይ ኪረን ስዊት - የሱስ ክርስቶስ ኣብቲ ናይ ምድሪ ኣገልግሎቲ፡ ንዚሰዕሱዎ ዝነበሩ እኩባት ሓይ ይደቡ ዝመሃሩ ተሽታታሊ ትምህርታት ብዛዕባ መንግስቲ ኣምላሽ። እዚ ትምህርቲ እዚ አብ ወንጌል ማቴዎስ ካብ ምዕራፍ 5 ክሳብ 7 ተሰኒዱ ንረሽቡ።

ናይ ጸልማት ዘመን - ስልጣን ወድ ሰብ አብ ዝተሓተ ደረጃ ዝወረደሉ፡ ካብቲ መንግስቲ ሮሜ ካብ ብዙሕ ወገናት ብባርባራውያን ዝተወረረተሉ ዘመን ዚጅምር እዋን። ኣብዚ ዘመን እዚ ምርምርን ፍልጠትን ዘንቀልቀለሉ፡ ሰባት ናብ ኣጉል እምነታት ዝሓተዉሉ፡ ሕንፍሽፍሽ ዝበለ ውግእትን ጎንጽን ዝመልኣሉ ዘመን እዩ። እዚ ናይ ማእከላይ ዘመን ሃዋህወ ቡቲ እናሻዕ ዚለዓለ ዝነበረ መስቀላዊ ውግእት ዝተናወጸሉ ዘመን እዩ።

ኔር (ሃገይ) - አብ ከባቢ 600ታት ድ.ል.ክ አብ ሮሜ ነገሱ ዝነበረ ሃገይ። እዚ ንጉስ እዚ ቡቲ ንገለ ክፋል ናይ ከተማ ሮሜ ብሓቂ ከምዚቃጸል ገይሩ ንክርስትያናት ዝወንጀሎም ተግባር እዩ ዚፍለጥ። ካብዚ ዝተሓዕለ አብ ልዕሊ ክርስትያናት ስደት ተሓዕለ። ኣብዚ እዋን እዚ ሃዋርያ ጳውሎስን ጳዮርሶን ብሰማእትነት ሓለፉ።

ንስጥሮስ - አብ ሓምሻይ ዘመን ኣቡን ናይ ኣንጾክያ ዝነበረ። ንስጥሮስ ቡቲ ክርስቶስ ንሓድሕዱ ዘይተሓዋወሰ ሰብኣውን ኣምላሻውን ባህርይ ኣለዎ ኢሉ ዝሃበ ሓሳብ፡ ከምኡውን ንማርያም ኣደ የሱስ ወላዲተ-ኣምላሽ ዘይኮነስ ወላዲተ-ክርስቶስ እያ ከትበሃል ዘለዋ ዝበሉ መሰረት አብ ጉባኤ ኤፌሶን ተወገዘ። ግናኹ ነዚ ውግዛ ዘይተቐበለ ንስጥሮላውያን ኣብያተ ክርስትያን አብ ምድሪ ፋርሶን ካልእን ቦታታት ቀጸላ።

ንግስተ ሳብ - ደቡብ ካብ ፓለስታይን አብ ዚርከብ ምድሪ (ምድሪ የመን ክሳብ ግማም ቀይሕ ባሕር) ትገዝእ ዝነበረት ንግስቲ። አብ ዘመን ንጉስ ሰለሞን ድማ ጥበቡ ከትሰምዕ ናብ ምድሪ እስራኤል ዝተንዕዘተ። አብ ሓድሽ ኪዳን ንግስቲ ኣዚብ (ደቡብ) ተባሂለ ትፍለጥ።

ኢለና (ንግስቲ) - ኣደ ኮንስጥንጢኖስ ዓብይ፡ አብ መበል ራብዓይ ዘመን ነታ ናይ ብሓቂ መስቀል ኣናድያ ከምዝረሸበት ድማ ብተለምዶ ይንገር።

ኢሰን - ምንኩስናዊ ኣነባብራ ዝነበሮም ትርር ዝበለ ስነ-ምግባር እናኣዘውተሩ ብሕብረት ዚነብሩ

ዝነበሩ ናይ ቀዳማይ ዘመን ወገን ኣይሁድ።

ኣላሪክ - ንሮሜ ኣብ መጀመርያ ሓምሻይ ዘመን ወሪሩ ዝሓዛ ጎቲካዊ ሓለቓ ጭፍራ ዝነበረ ሰብ።

እስክንድር ዓብዱ - ድሕሪ ሃጺያዊ መንግስቲ ፋርስ ኣብ ራብዓይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ዝተገበሉ ንጉስ እስክንድር ዓብዱ እዩ። ንሱ መቐደንያዊ ዝመበቐሉ፡ ሓያል ወተሃደራዊ ክእለት ዝነበሮ ጀነራል እዩ። ከባዕ ምድሪ ህንዲ ወሪሩ ብምስዓር ድማ ንዓለም ብሓደ መንግስቲ ኪመሓድር ኢሉ ተላዕለ። እንተኾነ ነዊሕ ከይጸንሐ ድሕሪ እቲ ኹሉ ዓወታቱ ኣብ ንኡስ ዕድሚኡ ሞተ እሞ መንግስቲ ኣብቶም ኣርባዕተ ጀነራላቱ ተመቓቂላ ተረፈተ።

ኣማናዊ - ምስ መበቐላዊ እምነቶ ናይ ክርስትና ዝሰመረ ምህሮ ኩሉ ኣማናዊ ተባሂሉ ይጽዋዕ።

ኣምብርስ (ኣቡን) - ኣብ ኢጣልያ ኣብ እትርከብ ከተማ ሚላን ናይ ዝነበረት ማሕበር ኣቡን። እዚ ኣቡን እዚ ንኣንስጢኖስ ብሰብኩቱ ናብ ክርስትና ከምዝምጽእ ይንገር።

ኣዋን - ሓደ ካብቶም ዝዓበዩ ጣኦታት ናይ ግብጺ። ምስሉ ብምስሊ ምራኽ ዚግበር ኮይኑ ኣብ ርእሱ ናይ ጸሓይ ዲስክ ይግበር።

ኣረግዎት - ኣብ ጣኦታዊ ኣምልኾ ዝተመሰረተ እምነት ኣህዛብ።

ኣርመንያ - ሓንቲ ካብተን ቀዳሞት ጥንታውያን ክርስትያን ሃገራት። ህዝቢ ኣርመንያ ዚኸተሉ ናይ ምብራቓዊ ኦርቶዶክስ እምነት እዩ።

ኣንስጢኖስ (ኣቡን) - ድሕሪ ሃዋርያ ጳውሎስ ካብ ዝተገበሉ ሓደ ካብቶም ብሉጹጽ ናይ ቤተክርስትያን መራሕትን ስነመለኮታውያንን። ኣንስጢኖስ ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ናይ ሂሾ ዝተባህለት ኣፍሪቃዊት ከተማ ኣቡን ነበረ። ካብቲ ዝገበሮ ሓያሎ ነገራት፡ “ከተማ ኣምላኽ” ተባሂለ እትፍለጥ ስምይቲ መጽሓፍ ጽሑፉ፡ ኣንጻር ፔላጅያውነት ከምኡውን ማጂቶያውይነት ዝተባህለ መናፍቓዊ ምህሮታት መጥቲ፡ መሰረታዊ እምነታቶ ቤተክርስትያን ብዛዕባ ጸጋ፡ ምድሓን፡ መደብ (ፕሪደስቲኔሪዥን) ኣመልኪቱ ጽሑፉ።

ኣፓኪራ - ቅድምን ድሕርን ሓድሽ ኪዳን ዝተጸሕፈ ሓያሎ ቀናናዊ ዘይኮነ ጽሑፋት ኣይሁድን ክርስትያንን። ነዚ ጽሑፋት እዚ ዋላዚ ቤተክርስትያን ብፅሒ እንተጸንጹ፡ ገለ ኣብያተ ክርስትያን ከም ቀናናዊ ጽሑፋት ይጥቀማሉ ኣለዎ።

ኣርዮስ - ኣብ ሳልሳይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዝነበረ ኣቡን። ንሱ ብዛዕባ መንነት ክርስቶስ ኣመልኪቱ፡ ክርስቶስ ሰብ እምበር ኣምላኽ ኣይኮነን ኢሉ ብምምሃሩ ብዙሕ ክርክር ኣልዓለ። ኣብ ጉባኤ ኒቃያ ድማ ብ324 ድ.ል.ክ ተወገዘ። እንተኾነ ኣብ ዝቐጸለ ዘመናት ብብእዋኑ ንፅሒ ዚሰዕሩ ወገናት ይለዓሉ ነይሮም።

ኣፕሊም - ኣብ ሰሜናዊ ምብራቕ ኣፍሪቃ ኣብ ገማግም ቀይሕ ባሕሪ ዝነበረት መንግስቲ። እዛ መንግስቲ እዚኣ ኣረማዊ እምነት ዚኸተሉ ህዝቢ ነበሩዋ። ካብ ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ ግና ብወንጌላዊ ዕዮ ፍረሚኒናሽን ኣቢላ ናብ ክርስትና ክትመጽእ ከኣለት። ኣብ ሓምሻይ ዘመን ድማ ካብ ወገን ሓደ ባህርይ ዝኾኑ ትሸዓተ ወንጌላውያን መጺኦም ከምብሓድሽ ወንጌላዊ ዕዮ ኣብእ ገበሩን ሓያሎ ኣብያተ ክርስትያን ተኸሉን።

ኣሌክሳንደር - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ክርስቶስ ኣካላዊ ሰብነት ከምዘለዎ ዚኸሕድ ምህሮ ዘቕረበ ሰብ። ንሱ ነዚ መናፍቓዊ ምህሮ ምስዘቕረበ፡ ኣብ ጉባኤ ቁንብጥንጥንያ ተወገዘ። እቶም ኣቦታት ቃጳይቅያ ዚበሃሉ ክርስትያን ኣቡናት ድማ ኣብቲ እዋንቲ ንእምነቶ ኒቃያ ዚድግፍ መግለጺ ኣብላ ኣቕረቡ። ኣብዚ ጉባኤ እዚ ድማ እምነቶ ቤተክርስትያን ኮይኑ ወጸ።

ኣቦታት ቤተክርስትያን - ካብ ሳልሳይ ክሳብ ሓምሻይ ዘመናት ንቤተክርስትያን ዚመርሑ ዝነበሩ ንሶትን ሊቃውንትን ቤተክርስትያን። እዚእም ከምኡውን ካልኣት ሃዋርያውያን ኣቦታት ንዚበገዙእ እምነቶ ቤተክርስትያን ዘቆሙ እዮም። ነቲ ንመሰረታዊ ዶክትሪን ክርስትና ኣብ ዘመናዊ ዚገጥሞ ዝነበረ መናፍቓዊ ምህሮታት ብእማናዊ ምህሮ ዝበድሁ እዚእም ኣቦታት ቤተክርስትያን እዮም።

ኣቲላ - ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ሓያሎ ከተማታት መንግስቲ ሮሜ እናኣዕነወ ዝኸተማ ሮሜ ኣብ ከበባ ዘእተዋ ሃናዊ ሓለቓ ጭፍራ። ኣቲላን ጭፍራኡን ኣብ ኣፍ ደገ ከተማ ሮሜ ከበባ ምስገበሩ፡ ጳጳስ ሊዮ ረኽቦ እሞ፡ ነታ ከተማ ሓዲጉዋ ኪኸይድ ኣእመና፡ በዚ ከምዚ ሮሜ ካብ ዕንወት ደሓነት።

ኣቴና - ብግሪኻዊ ስልጣነኣ እትፍለጥ ስምይቲ ጥንታዊት ከተማ ግሪኽ። ኣብ ኣቴና ስነፍልጠታውን ፍልስፍናውን ምርምራት ምዕራብ ተወልደ። ከም እኒ ሶቅራጥስ፡ ፕላቶን ኣሪብቶትልን ዝበሉ ፈላስፋታት፡ ፍልስፍናዊ ዕዮታቶም ኣብዛ ከተማ ገበሩ። ዩስጢንያን ቀዳማዊ ሃጺይ ባይዛንታይን ነዛ ከተማ ካብ ጣኦታዊ ኣምልኾ ሓራ ኪገብር ብማለት ንማእከል ፍልስፍና ኣቴና ኣዕነም፡ ንፈላስፋታታ ድማ ካብታ ከተማ ሰነንም።

ኣትናቴዎስ (ኣቡን) - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዚመርሕ ዝነበረ ኣቡን። ካብ ስነመለኮታዊ ፍልጠታ ዝተላዕለ፡ ነቲ መናፍቓዊ ምህሮ ሒዞ ዝተላዕለ ኣርዮስ መጥቲ ብምርታዕ ኣብ ጉባኤ ኒቃያ ከምዚውግዝ ገበረ። ካብቲ ልዑል እምነቶኡ ኣብ ኣምላኻዊ መንነት ክርስቶስ ዝተላዕለ፡ ኣትናቴዎስ ሓያል ጽሑፍ ብዛዕባ ምስጢረ ስጋዊ ጸሓፊ፡ እዚ መሰረት እምነት ቤተክርስትያን ብዛዕባ ስጋዊ ኮይኑ ይቐጽል ኣሎ።

ኣንጦንዮስ - ኣብ ሳልሳይ ዘመን እስክንድርያ ዚመርሕ ዝነበረ ኣቡን። ንሱ ቦቲ ኣብ ምንኩስናዊ ህይወት ዝነበሮ ጽልዋ እዩ ዝያዳ ዚፍለጥ። ኣቡን ኣንጦንዮስ ናብ ኣኸሱም ወንጌላዊ ተልእኾ ብምልኣኽ ኣብ ክርስትና ናይታ መንግስቲ ዓብዱ ጽልዋ ገበረ።

ኣንጽኪያ - ብሰም ኣንጽኪዩስ ሃጺይ ናይ መንግስቲ ሰሉሲድ እተሰምየት ከተማ ሶርያ። እዛ ከተማ ሓያሎ ክርስትያናዊ ምንቅስቃሽ ይካየዳ ነበረ። ካብ መጀመርያውን ሰዓብቲ ክርስቶስ “ክርስትያን” ዝተሰምየ ኣብዛ ከተማ እዮም። ኣብ ዝቐጸለ ዘመናት ኣንጻሳት ናይዛ ከተማ ኣዝዩ ልዑል ነበረ። ካብ ናይ ሃዋርያ ጳውሎስ ሚስቶናዊ ተልእኾ ጀሚሩ ክሳብ ዓበይቲ ካልኣት ሊቃውንቲ ቤተክርስትያን ካብዛ ከተማ ፈረዩ።

ኣውጉስጦስ ቄሳር - ንሃጺይነት መንግስቲ ሮሜ ዝመሰረተ ሮማዊ ጀነራል። ስልጣኑ መንግስቲ ሮሜ ኣብ ዕቤት ግዝኣቱ ዝበጽሐ ኣብ ዘመን ኣውጉስጦስን ትራጃንን እዩ ዝነበረ። እዚ ናይ ኣውጉስጦስ ቄሳር ዘመን መንግስቲ ዘመን “ፓክስ ሮማና” ወይ “ሰላማዊት ሮሜ” ተባሂሉ ይፍለጥ።

ኣይሁድ - እስራኤላውያን ካብ ምርኮ ባቢሎን ምስተመልሱ ብእምነትን ኣነባብራን ኪጥርነቱ ምስጀመሩ ከም ሓደ ዓሊት ኣብ ዝኾነሉ እዋን ኣይሁድ ተባሂሎም ይፍለጡ ነበሩ።

ኣይረንዮስ (ኣቡን) - ኣብ መወዳእታ ቀዳማይ ክሳብ ካልኣይ ዘመን ዝነበረ ኣቡን ናይ ሊዮን። ኣይረንዮስ ወደ መዝሙር ናይ ፖሊካርፕ እዩ ዝነበረ። ንሱ ድሕሪ ዘገልገሎ ኣገልግሎት ብዘመን ሃጺይ ኣንቶኒዩ ጳጳስ ብ202 ድ.ል.ክ ብሰማእትነት ሓለፈ።

ኣግናጤዎስ (ኣቡን) - ኣብ ካልኣይ ዘመን ኣቡን ናይ ኣንጽኪያ ዝነበረ ሃዋርያዊ እቦ እዩ። ንሱ ዚፍለጠሉ ቀንዲ ነገር ቦተን ዝጸሓፈን ሾብዓተ መልእኽታት ኮይኑ ንሕብረት ኣመንቲ ኣመልኪቱ ንኣቡን ዘለዎ ስልጣን ኣብ ማሕበር ይገልጽ፡ ብዛዕባ መናፍቓት ከምኡውን ክብሪ ሰማእትነት ድማ ጸሓፊ። ብዘይካዚ ኣግናጤዎስ እዩ ንመጀምርያ ጊዜ ኣብ 107 ድ.ል.ክ “ካቶሊክ” ዚብል ቃል ኣብታ ናብ ማሕበር ሰሚርና ዝጸሓፋ መልእኽቲ ዝተጠቐመ።

ኣውጢካስ - ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ድሕሪ ናይ ንስጥሮስ መናፍቓዊ ምህሮ፡ ካብቲ ኣማናዊ ምህሮ ናብቲ ካልእ ጫፍ ዝኸደን ዝሰሓተን ትምህርቲ ብዛዕባ መንነት ክርስቶስ ከምጽእ ናይቲ ዘመን እቲ ኣማኒ እዩ። ንሱ ዝመሃሮ ትምህርቲ ክርስቶስ ሓደ ንሱ ድማ መለኮታዊ ባህርይ ከምዘለዎ ሰብኣዊ ባህርይ ብመለኮቲ ከምዝተዋሕጠ ዚብል እዩ። ኣብ ጉባኤ ኬልቱዶን ድማ ተወገዘ።

ኣዛና (ሃጺይ) - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ኣብ መንግስቲ ኣኸሱም ዚገዝእ ዝነበረ ሃጺይ። ዋላዚ ኣብ ትሕቲ ክርስትያን መምህር ዝኾነ ፍረሚኒናሽን እንተዓበዩ፡ ክሳብቲ ፍረሚኒናሽን ኣቡን ኮይኑ ተሾይሙ ካብ ግብጺ ዚመጽእ ኣረማዊ እምነት እዩ ዝነበሮ። ድሕርዚ ግና ክርስትያን

ኮነ መንግስቱ ድማ ብዕሊ ክርስትና ተቐበለት።

ኢሊቄሪዎስ - ኣብ ግሪኽ ኣያሎ ዓመታት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ኪስልጥን ዝጀመረ ሰብ ብስጋ ዜሓገሶ ነገር ኪገብር እዩ እቲ ርትዓዊ ነገር ዚብል ፍልስፍናዊ ኣመለካኸታ ነበረ። እዚ ድማ ኢሊቄሪዎስ ዝተባህለ ግሪኻዊ ፈላስፋ ዘማዕበሉ ኮይኑ እቲ ፍልስፍና ኢሊቄሪዎውነት ተባሂሉ ኣሎ።

እምንቶ ሃጥርያት - እዚ ነቲ ናይ እምነት መሰረት ክርስትና ዚገልጽ እምንቶ እዩ። ዋላ፡ ሃጥርያት ዝጸሓፉም እምንቶ እንተዘይኮነ፡ ካብቲ ንሶም ዝመሃሩዎ መሰረታዊ እምነት ክርስትና ዝተወሰደ ብምዃኑ እዩ እምንቶ ሃጥርያት ተባሂሉ ዚጽዋዕ።

እምንቶ ኒቃያ - ኣብ መዛዘሚ ናይ ጉባኤ ኒቃያ፡ ኣብ 324 ድ.ል.ክ እቶም ዝተጋብኡ ኣቡናት ሓደ እምንቶ ኣውጺኦም። እዚ እምንቶ እዚ እምንቶ ኒቃያ ተባሂሉ ይፍለጥ።

እበራኤል - ስም ናይቶም ካብ ምድሪ ግብጹ ብመሪሕነት ሙሴ ናብ ምድሪ ከነኣን ተጓዲዞም ዝኣተዉ እብራውያን ህዝቢ። ዝሰፈሩሉ ሃገር ዝመሰረቱሉን ኣብ ማእከላይ ምብራቕ ካብ ገማግም ዮርዳኖስ ክሳብ ገማግም ማእከላይ ባሕሪ (ሚዲትራንያን) ይዘርጋሕ።

እባዎ - ኣብ ማእከላይ ምብራቕ ኣብ ምድሪ ዓረብ ብመሓመድ ዝተባህለ ሰብ ኣብ ሻብዓይ ዘመን ዝተመሰረተ ሃይማኖት።

እስላሜክስ - ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀሚሩ ኣብ ግሪኽ ሰልጢኑ ዝነበረ ፍልስፍናዊ ኣመለካኸታ። እዚ ፍልስፍና እዚ ኣብ ነፍሰ ቅጽዓት ዝተመሰረተ ኮይኑ ሰብ ዝያዳ እቲ ኣካላዊ ሓጎስ ነፍሳዊ ሓጎስ ኪደሊ ከምዚ ግብኢ ይምህር። እዚ ፍልስፍና እዚ ኣብ ሮማውያን ከይተረፈ ተቐባልነት ብምርካብ ኣብ ቀዳማይ ዘመንውን ተስፋ-ሕፊሑ ነበረ።

እየሳሲዮስ - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ዝነበረ ናይ ቂሳርያ ኣቡን። ንሱ እቲ ንመጀመርያ ጊዜ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ዝጸሓፈ ሰብ እዩ። ካብቲ ኮንስጥንጢኖስ ንክርስትና ዝገበሮ ሓላፋታት ዝተላዕለ፡ ኮንስጥንጢኖስ ኣዘዩ የድንቕ ነበረ። ታሪኹ ንመጀመርያ ዝሰነደውን ንሱ እዩ።

ኦርገን - ኣብ ሳልሳይ ዘመን ኣብ እስክንድርያ ዚመርሖ ዝነበረ ፈላስፋ ክርስትያን። እዚ ክርስትያን እዚ ካብ ልዑል ፍልጠቱ ዝተላዕለ ሓያሎ ክርስትያናዊ ጽሑፋትን መግለጺ እምንቶታት ክርስትናን ሃበ። ከም መምህር ድማ ኣብ እስክንድርያ ኣብ ዝነበረ ቤተ ትምህርቲ ይምህር ነበረ።

ኮንስጥንጢኖስ - ናይ መጀመርያ ክርስትያን ሃጸይ ናይ መንግስቲ ሮሜ። ንሱ ብ313 ድ.ል.ክ እዩ ንማኸዘንቲዩስ ዝተባህለ ምስኡ ኣብ ምብራቓዊ ግዝኣት መንግስቲ ሮሜ ዚገዝእ ዝነበረ መራሒ ሰዓሩ ንመላእ መንግስቲ ሮሜ ተቐጸጸሩዋ። ነዚ ኪገብር ድማ ብሕልሚ በዚ ምልክት እዚ ሰዓር ዚብል ናይ መስቀል ምልክት ከምዝረእየ ይነግር። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ንእምነት ክርስትና ኣብታ መንግስቲ ተፈታዊ ገበሮ። ኣብ መንጎ ክርስትያናት ንዝነበረ ፍልልይ ንምውጋድ ድማ ኣብ ኒቃያ ብ324 ድ.ል.ክ ጉባኤ ጸውዑ።

ካታኮሞብ - ኣብ ሳልሳይ ዘመን ክርስትያናት ከም መቐብር ዚጥቀሙሉ ዝነበሩ ኣብ ሮሜ ዚርከብ በዓትታት። ኣብቲ ዘመን እቲ ክርስትያናት ኣብ ልዕሊኦም ስደት ስለዝነበረ፡ እምነቶም ኣብኡ ዮካይዱ ነበሩ።

ክሪስቲያኒዝም - እዚ፡ ካብ መበል ራብዓይ ዘመን ጀሚሩ ናይ ሮሜ ሃጸይነት ከምኡውን ሃጸይነት ባይዛንታይን ንክርስትና ከም መንፈሳዊ እምነት ጥራይ ዘይኮነ ከም ኣብ ምድሪ ኪገዝእ ዘለዎ፡ መንግስቲ ኣምላኽ ኣብ ምድሪ ኪትግብር ኣለዎ ዚብል ዕላማ ካብ ምሓምዝ ዝተላዕለ ዝማዕበለ እዩ።

ክሪስቲላጂ - ብዛዕባ መንነት ክርስቶስ ዜጽንዕ ክፍለ ናይ ትምህርቲ ስነመለኮት (ቲዮሎጂ)። ኣብዚ ብዛዕባ ሰብእዊ ከምኡውን መለኮታዊ መንነት ክርስቶስ፡ ምስኡውን ናይ ክርስቶስ ተልእኾን ግብርን ምስ መንነቱ ኣተሓሕዝካ ይጽናዕ።

ክሩሲዮም - ኣብ ከተማ ሮሜ ዚርከብ ዓብዪ ስታድዩም ኮይኑ፡ ኣብኡ ክሳብ መጀመርያ ራብዓይ

ዘመናት ግላድያቶራት ዚበሃሉ ተቓለስቲ ንህዝቢ ንምዝንጋዕ ምስ ሰብ ወይስ ምስ እንስሳ ዚቃለሱሉ ዝነበሩ እዩ። እንተኾነ ነገስታት ሮሜ ኣብ ልዕሊ ክርስትያናት ስደት ኬልዕሉ ኸለዉ፡ ንክርስትያናት ኣብኡ ኣእትዮም ብሓዊ ወይ ብኣራዊት ከምዚ ቅተሉ ይገብሩ ነበሩ።

ክሩሲድ - ኣብ ማእከላይ ዘመን እስላም ንማእከላይ ምብራቕ ከምኡውን ኣፍሪቃ ድሕሪ ምቁጽጽሩ፡ ጳጳሳት ሮሜ ንህዝቢ ኣውሮጳ ነታ ናይ ክርስትና ቅድስቲ ቦታ ማለት ንዩናሳሌም ኬምልስ ይሰብኩም ነበሩ። ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ሓያሎ ዘመተታት ኣንጻር ሰራዊት እስላምን መሪሕነቱን ይካየድ ነበረ። እዚ ብሰራዊት፡ ፈረስናታት ከምኡውን ሀጻናት ተኻዪዱ፡ ሓያሎ ጥፍኣት ድማ ኮይኑ።

ክሪዶሳኦም - ኣብ መበል ራብዓይ ዘመን ኣብ ቁንስጥንጥንያ ኣቡን ኮይኑ ዘገልገለ ክርስትያን ኣቦ። ንሱ ብብሉጽ ናይ ሰብከት ክእለቲ ዚፍለጥ ኮይኑ፡ ካብዚ ዝተላዕለ “ኣፈ-ወርቂ” ዚብል ስም ተዋሂቡዎ። ቡቲ ካብ ናይ እስክንድርያ ኣቡን ዚገጥሞ ዝነበረ ተቃውሞ ብዙሕ ብድሆታት የጋጥሞ ነበረ። እንተኾነ ካብቲ ዝገበሮ ክርስትያናዊ ኣበርካቶ ዝተላዕለ ኣብ ቤተክርስቲያን ብኸብሪ እዩ ዚዝከር።

ኩትግ ኣምላኽ - ኣጎስጢኖስ በዓል ሂፓ ኣብ ሓምሻይ ዘመን ድ.ል.ክ ካብ ዝጻዩ ሰዶታት እታ ብልጽቲ ስርሖ እታ “ከተማ ኣምላኽ” እትብል መጽሓፋ እያ። ንሱ ኣብዚኣ ነቲ ኣብ ክርስትያናዊ እምነት ዝነበሮ ኣመለካኸታ ገለጹ። እቲ ቤተክርስቲያን ኣብ ምድሪ ጽልዋኣ ኪዓቢ ኣለዎ ዚብል ኣመለካኸታ ነቲ ናይታ ዘይትረኣ መንግስቲ ኣስራርሓ ዚምልከት ኮይኑ፡ እግዚኣብሄር ብኸመይ ኣብ ምድሪ ከምዚ ገዝእ ዚመልከት እዩ።

ኩፕቲክ ኦርቶዶክስ - ኣብ እስክንድርያ ዝጀመረ ክርስትና ኩፕቲክ ተባሂሉ ይጽዋዕ። እዚ ሸነኽ ክርስትያናዊ እምነት፡ ኣብቲ ቤተክርስቲያን ካብ ኤውጤኩስ ብዘመጸ ምህር ሓደ ባህርይ ዚጋጠማ ክርክር ዝተላዕለ ዝተበድሃትሉ እዋን እዩ መጽሓ። ዋላ፡ ኣብ ጉባኤ ኬልቂዶን እንተተወገዙ፡ ኩፕቲክ ኦርቶዶክስ ግና ኣብኡ ቀጸለት፡ ካብዚ ዝተላዕለ ድማ ካብ ኣድማሳዊት ማሕበር ተፈልየት።

ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን - ቀዳመይቲ ቤተክርስቲያን ካብ ዘመን ኣግኖጢዎስ ጀሚራ ካቶሊክ እናተባህለት ትጽዋዕ ነበረት። እዚ ማለት ድማ እታ ሓንቲ በይና ሓፈሻዊት ወይስ ኣድማሳዊት ማሕበር ክርስቶስ ማለት እዩ። እዚ ምስ ዝኾነ ወገን እምነት ዝተተሓሓዘ ኣካነበረን። ግናኽ ካብ መናፍቓዊ ትምህርታት ንምፍላይ እዩ እዚ ስም እዚ ዚገልግል ዝነበረ። ደሓር ግን ናይ ሮሜ ቤተክርስቲያን ምስ ምብራቓዊት ቤተክርስቲያን ምስተፈላለያ፡ ማሕበር ሮሜ “ካቶሊካዊት” ኢላ ንርእሳ ከትጽውዕ ጀሚራ። ስለዚ እዩ እቲ ሮማዊቲ ካቶሊክ ቤተክርስቲያን ዚብል ሲያመ ዝመጸ።

ካሊብ (ሃጸይ) - ኣብ ምድሪ ሓበሻ ኣብ መበል ሻብዓይ ዘመን ዚገዝእ ዝነበረ ሃጸይ መንግስቲ ኣኸሎም። እዚ ሃጸይ እዚ ካብ ዝገበሮ ነገራት እቲ ብዙሕ ዘሰበዘ፡ ናብ ደቡብ የመን ኣብኡ ነቶም ኣብ ልዕሊ ክርስትያናት ዚገዝኡ ዝነበሩ ምብራቓውያን ሰዓሩ ነቲ ህዝቢ ነጻ ምውጻኡ እዩ። ብኣንጻርዚ ግን ናብ ምድሪ ኑብያ ከይዱ ብምውራር ነታ ክርስትያን ዝነበረት ከተማ መርዌ ኣዕነዋ።

ክርቲጅ - ኣብ ሰሜን ኣፍሪቃ ቅድሚ መንግስቲ ሮሜ ልዑል ደረጃ ስልጣን ዝነበራ ከተማ። ሮሜ ንክርቲጅ ቅድሚ ምሰግራ፡ እዛ ከተማ ንሰፊሕ ክፋል ሚዲትራንያንን ገማግሙን ከትቆጽጽ ክኢላ ነበረት። ደሓር ግን ኣብ ኢድ ሮማውያን ጸኒሓ ኣብ ሓምሻይ ዘመን ድማ ኣብ ኢድ ኸንጻላውያን ወደቕት። ኣብዛ ከተማ ካብ ዝተንሰሉ ሊቃውንቲ ክርስትና ሓደ ተርቱሊያን እዩ።

ወላዲተ-ኣምላኽ (ቲቶቶክስ) - ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ኣክራሻሪ እምንቶ ኮይኑ ዝተላዕለ ሓሳብ ብዛዕባ መንነት ወይስ ተራ ድንግል ማርያም። ማርያም ድሮ ወላዲተ ኣምላኽ ተባሂላ ከትሰመ ጀሚራ ብምንባራ፡ ንስጥሮስ ዝተባህለ ሊቅ ቤተክርስቲያን እዚ ኪበሃል የብሉን፡ ማርያም ወላዲተ-ክርስቶስ ደኣ እምበኣ ወላዲተ-ኣምላኽ ከትበሃል የብላን ኢሉ ተላዕለ። በዚ

ድማ አብ ጉባኤ ኤፌሶን ብ431 ድ.ል.ክ ተወገዘ።

ዚየስ - ናይ ግሪክ አማልኹቲ ሓሊቃ ተባሂሉ ዚፍለጥ። አማልኹቲ ግሪክ ልክዕ ከም ሰብ ዚወልዱ ዚውለዱ እዮም። ካብዚ ዝተሓሰለ ድማ ንዚየስ ደቁን ኣንባብን ኣለዋጸ። ብዛዕባ እዞም አማልኹቲ ግሪክ አብ ኢ.ል.ያድ ከምኡውን ኦዲዲስ ዝተባህሉ መጻሕፍቲ ሆሚር ንረኽቦ።

ዘርእዝተር - መሰራቲ ናይ ሓደ ወገን እምነት ፋርሳውያን። እዚ ሰብ እዚ መእከ ከምዝነበረ ብትኽክል ሓይልጥን እዩ። እንተኾነ ሓይሎ ዓመታት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ዝጀመረ እምነት እዩ። ትሕዝቶኡ፡ ሓደ ሓይል-ሰናይ ከምኡውን ሓደ ድኽም ዝበለ እኩይ አምላኽ ከምዘለዉ ዚእምን እምነት ክልተአውነት (ዱዋሊዝም) እዩ። እዚ እምነት እዚ ክሳብ ሻድሻይ ሻብዓይ ዘመን ሰልጢት ዝነበረ እምነት እዩ።

የሩሳሊም - ስምይቲ ጥንታዊት ከተማ እስራኤል። እዛ ከተማ እዚአ ማእከል መንግስቲ ዳዊትን ሰለሞንን ከምኡውን ዝቐጸሉ ነገስታት ይሁዳ ነበረት። ዋላኳ ንሓይሎ ዓመታት አብ ኢድ ዝተፈላለዩ ሓይልታት እንተወደቐት፡ ካብቲ ነህምያ ዝገበረላ ምህናጽ ጀሚሩ ኣገዳስነታ መሊሱ እናወሰኸ መጸሐ። አብ ዘመን ክርስቶስ ብሄሮድስ ዓብዪ ሓይሎ ሀንጻታት ተሃንጹላ፡ እንኾነ አብ 70 ድ.ል.ክ ብቲቶስ ዓነወት። እንተኾነ ኣገዳስነታ ክሳብ እዚ ዘመን እዚ ይቐጽል ኣሎ።

የሶስ ክርስቶስ - ክርስትና፡ አብ ቀዳማይ ዘመን ካብ ድንግል ማርያም ብስጋ ከምዝተወልደ ዚእምኖ መድሓኒ። ንሱ አብ ሰላሴ ካልኣይ ኣካል እዩ። ብዛዕባ መንነቱ ኣመልኪቱ አብ መንጎ ቀዳማት ክርስትያናት ብዙሕ ክርክር እዩ ተላሂሉ፡ ደሓር ግን እቲ ኣማናዊ ዝኾነ ምህር ብ"እምንቶ ሃዋርያት" ተደምደመ።

የሰጢንያን ቀዳማዊ - አብ ሻብዓይ ዘመን ሃጸይ ናይ መንግስቲ ባይዛንታይን ዝነበረ። ንሱ እቲ ንክርስትና ካብ ኩሉ መናፍቓዊ ከምኡውን ኣረማዊ እምነታት ነጻ ዝኾነ ኣማናዊ ሃይማኖት ኪገብር ዝተሓሰለ ንጉስ እዩ። ምስናይዚ ድማ ንሮሚ ካብ ኢድ ባርባራውያን ካታውያን ወሪሩ ብምሓዝ፡ ምስ ምብራቓዊት ግዝኣቱ ጸንበሩ ሓንቲ መንግስቲ ዝበረ። እንተኾነ ንማእከል ኣረማዊ ፍልስፍና ዝኾነ ዩኒቨርሲቲ ናይ ኣቲና ብምፅናዉ አብ ከንድኡ ድማ አብ ቀንስጥንጥን ካልእ ክርስትያን ዩኒቨርሲቲ ብምትካሉ ይፍለጥ።

ያሬድ (ግህሊታይ) - አብ ምድሪ ኣኹሶም አብ ሻብዓይ ዘመን ዚነበር ዝነበረ ግእዛዊ ተቐናዩ። ንሱ በቲ ዝሰርዖ ክርስትያናዊ መዚቃ ናይቲ ዘመን እዩ ዚፍለጥ። እቲ ዝመነዘ መዚቃዊ ሀርመታትን ዜማታትን ክሳብ ሕጂ ናይ ቤተክርስትያን ኣርቶዶክስ መሰረት ስርዓተ ቅዳሴኣዊ ዜማ ኮይኑ የገልግል ኣሎ።

ያግሰቶ - ናይ ሶርያ ማእከል ዝነበረት ጥንታዊት ከተማ። እዛ ከተማ እዚአ አብ ደቡባዊ ሸንሽ ናይ ሃገር ሶርያ እትርከብ ኮይና ዋላኳ ማእከል ሶርያ እንተነበረት ብዘመን ሃጸያት ሰሌሲድ ግን ትሕቲ እታ ብኣንጸክዩስ ራብዓይ እተደኮነት ኣንጸክያ እያ ትሰራራ ነይራ። አብ ሓድሽ ኪዳን ሃዋርያ ቋውሎስ ናብታ ከተማ እናኸደ ከሎ ብዘጋጠሞ ጸዓል ብርሃን ራእይ ናይ የሶስ ክርስቶስ እያ እትፍለጥ።

ዲዮስቶሮስ (ኣቡን) - አብ ሓምሻይ ዘመን አብ እስክንድርያ ዝነበረ ኣቡን። ንሱ ምስ ኤውጤኮስ እቲ ናይ ሓደ ባህርይ ክርክር ዘልዓለ ኣቡን ኮይኑ ዝመነተ ኮይኑ ኣብቲ ዘመን እቲ እዚ ምህር እዚ አብ ኬልቂዶን ምስተወገዘ፡ አብ እስክንድርያ ምምሃሩን ምስዓቡን ቀጸለ።

ዲዮትሊጥያስ - አብ መወዳገታ ናይ ሳልሳይን መጀመርያ ራብዓይን ዘመን ሃጸይ ናይ መንግስቲ ሮሜ ዝነበረ። ንሱ ነታ መንግስቲ አብ ዜመሓድረሉ ዝነበረ እዋን አብ ልዕሊ ክርስትያናት ሰፊሕን ዝኸፍሉን ሰደት ኣለዓዓለ። ስልጣኑ ሓዲጉ ምስኸደ እዚ ሰደት ብሃጸይ ጋልሮስ ቀጸለ።

ዲግጥያስ - አብ ቀዳማይ ዘመን ድሕሪ ቨስፓሲያን ከምኡውን ቲቶስ ዝነበረ ሃጸይ መንግስቲ ሮሜ። እዚ ሃጸይ እዚ አብ ዘመን አብ ልዕሊ ክርስትያናት ብዚግበር ዝነበረ ሰደት እዩ ዚዝከር። ካብቲ ዘሰፋሕፍሉ ኣምልኽ ንቄሳር ሮሜ ዝተሓሰለ አብ ራእይ ዮሃንስ ናቱ ተምሳሌ

ብጸረ ክርስቶስ ተመልኪቱውን ኣሎ።

ዲዮቆን - አብ ክርስትና አብ መሓዲ ከምኡውን ካልእ ንብረት ቤተክርስትያን ዚዓዩ ኣገልጋሊ። እዚ ዲዮቆስ ካብ ዚብል ናይ ግሪኽ ቃል ዝተወሰደ ቃል፡ አብ ሓድሽ ኪዳን ንመጀመርያ አብ ናይቶም አብ ግብረ ሃዋርያት 6 ተጠቐሱ ዘሉ ክፍሊ እዩ። ከም እስጢፋኖስ ዝበሉ ኣመንቲ ክርስትያናት እቶም ናይ መጀመርያ ዲዮቆናት ተባሂሎም ዝተሸሙ እዮም።

ዲጅተ (ቊር) - አብ መፋርቕ ናይ ሳልሳይ ዘመን ዚገዝእ ዝነበረ ሃጸይ መንግስቲ ሮሜ። ንሱ ድሕሪ ናይቶም ሓሙሽተ ሰብ-ሰናይ ሃጸያት ሰላማዊት ሮሜ (ፓክስ ሮማና) ዚገዝእ ዝነበረ ኮይኑ፡ አብ ልዕሊ ክርስትያናት ንመጀመርያ ጊዜ መንግስታዊ ሰደት ብምልዓሉ እዩ ዚፍለጥ።

ጂሮም - አብ መበል ራብዓይ ዘመን አብ ሮሜ ዝነበረ ክርስትያን ሊቅ። ንሱ ንብሉይን ሓድሽን ኪዳን ናብ ቋንቋ ላቲን ተርጎመ፡ ንቀናናዊ መጻሕፍቲ መጽሓፍ ቅዱስ ድማ ካብ መጻሕፍቲ ኢፓክሪፋ ፈላልዩ ኣቕረቡ። ብዛዕባ ንሱ አብ የሩሳሌም ምንኩሰናዊ ህይወት ይመርሕ ነበረ።

ጂሆቫ - መጽውዒ ስም እግዚኣብሄር አብ ብሉይ ኪዳን። እዚ ስም እዚ ነቲ "ቱትራግራማተን" ተባሂሉ ዚፍለጥ ኣርባዕተ ፊደላት ላቲን - "YHVH" - መናበሊ ክልተ ፊደላት "A" ከምኡውን "E" ተደሚሩዎ ዚመጽሕ ስም እዩ "YAHVEH" (ያህወህ ወይ ጂሆቫ)። አብ ናይ እንግሊዝኛ መጽሓፍ ቅዱስ ብ "LORD" አብ ትግርኛ ድማ "እግዚኣብሄር" ተባሂሉ ተተኪኦ ንረኽቦ።

ጃልዮስ ቊር - አብ ቀዳማይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ፡ እቲ ዝበለጸ ሮማዊ መራሒ ምዃኑ ዚንገረሉ ጀነራል። ንሱ ብዝገበር ወተሃደራውን ፖለቲካውን ዓወታት አብ ሮሜ ዝለዓለ በዓል ስልጣን "ዲክቲተር" ኪኸውን በቐዑ። እንተኾነ ብምኽንያት ውዲት ሰበስልጣን ናይ ሮሜ ሰጌት አብ ዘመን ስልጣኑ ተቐትለ እሞ፡ አብ ከንዳኡ ፊታዊኡ ማርክ ኣንቶኒ ከምኡውን ኣክታቪያን ንመንግስቲ ተሻመዉላ።

ጃሰቲን ሰጥእት - አብ ካልኣይ ዘመን ዝነበረ ክርስትያን ፈላስፋን ተጣባቂ ወንጌልን። ንሱ ካብ ንእስነቱ ፈላስፋ ኮይኑ እዩ ዓብዩ፡ ደሓር ንክርስትና ምስተቐበለ ድማ ንክርስትና ብፍልስፍናዊ መገዲ ርትዓዊ እምነት ምዃኑ ኪጠቐሽ ጀመረ። ብዛዕባ ክርስትያናትን ስርዓቶምን ድማ ኣጸቢቐ ጸሓፊ። ድሕርቲ ዝገበሮ ኣበርክቶ ንክርስትና ድማ አብ መወዳገታ ብሰበስልጣን ሮሜ ተቃሓኩ ብሰማእትነት ሓለፈ።

ጌድልታት - አብ ምብራቓዊ ኣርቶዶክስ ከምኡውን ሮማዊት ካቶሊክ ብዛዕባ ጸድቃን ሰባት ዝተደርሰ ንዛንታ ህይወቶም ብዝተገነኑ መገዲ ዝተጸሕፈ ታሪኻት። እዚ ምስቲ ናይ ኣረማውያን ሀዝብታት ብዛዕባ ኣማልኹቶም ኣመልኪቶም ዚጽሕፍዎ ዛንታታት (ሚይቶሎጂ) ዚመሳሰል ነገር ኣለዎ። አብ መላእ ናይ ዓለም ሃይማኖታት ድማ ብዝተፈላለዩ መልክዑ ንረኽቦ።

ጉባኤ ኒቃያ - ብሓልዮት ኮንስጥንጢኖስ ብ324 ድ.ል.ክ ሰሜን ካብ ጸንጦስ አብ እትርከብ ከተማ ኒቃያ ዝተሻየደ ጉባኤ ቤተክርስትያን። እዚ ጉባኤ እዚ ነቲ ኣርዮስ ዝተባህለ ሽማግሌ ቤተክርስትያን እስክንድርያ ዘቕረበ ንመለኮት ክርስቶስ ዝኸሓደ ምህር ንምርኣይ ዝተጋብኦ እዩ። ኣብኡ ድማ ኣርዮስ ተወገዘ።

ጉባኤ ኤፌሶን - ብ431 ድ.ል.ክ ብመሪሕነት ቄርሎስ በዓል እስክንድርያ አብ ኤፌሶን ሓይሎ ኣቡናት ተእክቡ። ዕላማ ምእካቦም ድማ ነቲ ንሰጥሮስ ዝተባህለ ኣቡን ናይ ኣንጸክያ ዘልዓሎ ንመንነት ክርስቶስ ዚምልከት እምንቶ ንምምልካት እዩ። ኣብኡ ንሰጥሮስ፡ ክርስቶስ ክልተ ዘይራኽብ ባህርይ ኣለዎ ኢሉ ንዘቕረበ ሓሳብ ጉባኤ ነጻን እሞ ንሰጥሮስ ድማ ተወገዘ።

ጉባኤ ቁንስጥንጥንያ - ብ381 ድ.ል.ክ ኣጳሊናሪስ ዝተባህለ መምህር ንክርስቶስ ሰብኣዊ ኣካል ከምዘለዎ ዚኸሕድ ሓሳብ ምስቕረቡ፡ ኣቡናት ዝተፈላለዩ ኣብያተ ክርስትያን አብ ቁንስጥንጥንያ ተእክቦን ወገዝዎ። ብተወሳኺ ንእምንቶ ጉባኤ ኒቃያ ብዛዕባ መንፈስ ቅዱስ ዚምልከት ንጹር መግለጺ ዝበሩሉ።

ጉባኤ ከልቀዶን - ብ451 ድ.ል.ክ አብ ከተማ ከልቀዶን ዝተጋበአ ጉባኤ ቤተክርስቲያን ነቲ ኤውጤቲኦስ ዝተባህለ እስክንድርያዊ መንኲስ ዘልገሎ ንመንነት ክርስቶስ ዚምልከት እምንቲ ረእዮ። ኤውጤቲኦስ ክርስቶስ ሓደ ባህርይ ንሱ ድማ ንሰብኡ ዝግብለል መለኮት ጥራይ ከምዘለዎ ዚገልጽ ሓሳብ ኣቐረበ። እዚ ሓሳብ እዚ ቦቲ ጉባኤ ተነጽጎ እዋ። ኤውጤቲኦስ ተወገዘ።

ክርስቲስ ሳልሳይ - ብኣርካርቶስ ዓብይ ዚፍለጥ ጳጳስ ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን። እዚ ጳጳስ እዚ ኣብ ቫብዓይ ዘመን ንምዕራባዊት ቤተክርስቲያን ዝሓደሰን ኣብ ልዑል ደረጃ ስልጣን ዘበጽሑን እዮ። ንሱ ንርእሱ “ኣገልጋሊ ናይ ኣገልገልቲ እግዚአብሄር” ኢሉ ይጽውዓ ነበረ። ንጳጳሳዊ ስልጣን ኣብ ምድሪ ከይተረፈ ከምዚ ዝርጋሕ ድማ እምንቲኡ ነበረ።

ጎታውያን - ኣብ ሓምሻይ ዘመን ካብ ሰሜን ኣውሮጳ ተበጊሶም ንምድሪ ኢጣልያ ዝወረሩ ጀርመናውያን ዓሌት። ካብዞም ዓሌት ንመንግስቲ ሮሜ ብሸነኽ ሰሜን ምብራቕ ዝወረሩ ኣስተርጓት ይበሃሉ። ብሸነቕ ሰሜን ምዕራብ ዝወረሩ ድማ ቪሲጎት ይበሃሉ። ኣላሪክ ዝተባህለ ሓለቓ እም ንሮሜ ብ410 ወሪሩ ተቐጸጸራ። ብድሕርዚ ቲዮዶሪክ ዝተባህለ ጎታዊ ሃጸይ ናይ ምዕራባዊት መንግስቲ ሮሜ ኮይኑ ነበረ።

ጢርስ - ኣብ ምብራቓዊ ገማግም ሚዲትራንያን ካብ ሓያሎ ዓመታት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ስልጢና ዝነበረት ከተማ። እሃ ከተማ እዚአ ብገማድን ናይ ባሕሪ ንጥፈታትን ትፍለጥ ነበረት። ንጉስ ሰለሞን እህ ምስኣ መንግስቲ እዚአ ንግዳዊ ዝምድና ነበሮ። ኣብ ቀዳማይ ዘመንውን ንግዳዊ ኣገዳስታ ኣብ ግብሪ ሃዋርያት ተጸሒፉ ንረኽቦ ኢና።

ጢርሲስ - ኣብ ንሑስ እስያ ኢትርኪኩ። ሃዋርያ ጳውሎስ ዝተወልደላ ንእሽቶ ከተማ።

ጢርሮስ (ቄሳር) - የሱስ ምስ ስድራቤቱ ካብ ዝገበየሉ ክሳብ ዘመን ኣገልግሎቱን ስቕለቱን ዚገዝእ ዝነበረ ሃጸይ መንግስቲ ሮሜ። እዚ ሃጸይ እዚ ድሕሪ ኣውጉስጦስ ቄሳር ዝመጸ ኮይኑ ኣብ ዘመኑ ክርስትና ከም እምነት ዝተንሰኣሉ ኣብ ናይ መጀመርያ ናይ እግራ ምትካል ዘመኑ ድማ ዝነበረሉ እዩ።

ጳውሎስ ሳውል - ክርስትና ብሃዋርያት የሱስ ክርስቶስ ከእወጅ ኣብ ዝጀመረሉ እዋን ንክርስትና ዚሳድድ ዝነበረ ደሓር ግን ናይ ክርስትና ኣውራ ተጣባቐ ዝኾነ ፈረሳዊ መንእሰይ። ሳውል ኣይሁዳዊ ስሙ ኪኸውን ከሎ። ጳውሎስ ድማ ሮማዊ ስሙ እዩ። ንሱ ንክርስትና ካብ ዝኾነ ሃዋርያ ወይ ናይ ዘመኑ ሰብ ንሳዕሊ ኣጸቢቐ ዝገለጸን ናብ ዝሰፍሐ ቦታ ዘበጽሑን እዩ። ሃዋርያ ጳውሎስ ኣብ ክርስትና ካብ ዘበርከቶ ነገራት እቲ ዝለዓለ እቲ ንኣብያተ ክርስትያንን መራሕተንን ዝጸሓፎ መልእኽታቱ እዩ። ክሳብ ሕጂ ድማ ንክርስትናን ምህርኡን ገለጹዎ ይርከብ።

ኢንጠቆስጤ - ድሕሪ በዓል ፋሲካ ድሕሪ ዓበርተ ሓሙሽተ መዓልቲ ዚበዓል በዓል። ኣብዚ እዋን እዚ ድሕሪ ትጉሳኤ የሱስ ክርስቶስ ደቀ መዛሙርቲ ክርስቶስ ንጸሎት ተኣኪቦም ከለዉ። መንፈስ ቅዱስ ናብታ ዝተኣከቡላ ቤት ብምውራዱ። ኢንጠቆስጤ ኣብ ክርስትና ምስ መንፈስ ቅዱስ ዝተተሓሓዘ ነገር ኮይኑ። ሕጂ ብስራሕ መንፈስ ቅዱስ ኣብዚ ዘመንዚ ዚኣምና ኣብያተ ክርስትያን ኢንጠቆስጤ ተባሂለን ይፍለግ።

ጳውሊስ - ናይ መጀመርያ ክርስትያናዊ ምንኲስና ዘስፋሕፍሐ ግብጻዊ ኣቡን። እዚ ናይ ጳውሊስ ምንኲስናዊ ስርዓት ከም መሰረት ምንኲስና ናይ ቤተክርስቲያን ኮይኑ ኣብ ጥንታዊት ቤተክርስቲያን ይጸሉ ነበረ። ኣብ ናይ ጳውሊስ ስርዓት እተመሰረተ። እዚ ምንኲስናዊ ህይወት ክሳብ ምድሪ ኣኹሶም ዚዝርጋሕ ጽልዋ ነበሮ።

ኢንጢካስ ግዝጢ - ኣብ መንግስቲ ሮሜ ኣብ ዝነበረ ኣረማዊ እምነት ነቲ ሊቀ ካህን ዚወሃቦ ሽመት። ከም እኒ ጁልዮስ ቄሳር ከምኡውን ኣውጉስጦስ ቄሳር ዝበሉ ነገስታት ድማ ንርእሶም በዚ ስም እዚ ይጽውዑ ነበሩ። ትርጉም ናይዚ ስም እዚ ዝለዓለ ኣቦ ማለት እዩ። ኮንስጥንጢኖስ ንክርስትና ነጻነት ድሕሪ ምሃቡ ከይተረፈ ንርእሱ በዚ ስም እዚ ይጽውዑ ነበረ። ደሓር ዘመናት። ናይ ሮሜ ካቶሊክ ጳጳስ ነቲ ሽመት እቲ ወሰደ።

ኢንጦስ ጳውሎስ - ኣብ ዘመን ጢርሮስ ቄሳር ንርሳህ ከፍለ ናይ ፓሊስታይን ግለት ንይሁዳ (ጁዲያ) ዚመሓደር ዝነበረ ሮማዊ በዓል ስልጣን። እዚ በዓል ስልጣን እዚ ክርስቶስ ብኣይሁድ ኣብ ዝተታሕሰሉ እዋን ናብሉ ኣምጽኡሉ። ንሱ ድማ ናይ መወጸታ ፍርዲ ሂሱ ንሞት ፈረደ።

ኦጵቶስ - ኣብ ሮሜ ካብ ዘመን ጳጳስ ሊዮ ተገማይ ኣብሉ ከም “ሆ” ወይ “ኦሊስ” ከስልጥን ዝጀመረ ስርዓት። እዚ ልክዕ ከም ናይ ሓገቲ ነገር ንጉዊ ስልጣን ዝበለ መልክዕ ከሕዝ ደመረ። ኣጃግጥራሉ ድማ ኣስብ ናይ ሮሜ ካብ ሃዋርያ ኢጥርስ ዝቐጸለ ብምዃን ኣብ ልዕሊ ከተም ካልእት ኣስተናት ስልጣን ኣለዎ ካብ ዚበል ሓሳብ እዩ። በዚ ከምዚ ድማ ከሳዕ ሕጂ ጳጳስ ሮሜ ከም መራሕ መንግስቲ ዝበለ ከበሪ ሓዙ ይርከብ።

ኦሓፍቲ - ኣብ እስራኤል ኣብ ቀገማይ ዘመን ዝከፍ ወገን ኣይሁዳውያን። እዞም ወገን ኣይሁድ ካብ ምርኮ ባቢሎን ድሕሪ ምጥላሶም ንመጽሓፍ ቅዱስ ዚቐድሉ ዝበሩ እዮም። ኣብ ሕጊ ኣይሁድ ዝነበሮም ጽልዋ ድማ ተለል ኣይዘበረን። ኣብ ቀገማይ ዘመን ክርስቶስ ኣብ ዚገብር ዝነበረ ኣገልግሎት ከበደሁዎ ሌሊዎ ሓያሉ ሕቲታት ይሓትዎ ነበሩ።

ፈሊጣውያን - ካብ ኮቢ ቀገማይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀሚሩ ኣብቲ ዝግዕበል ሂሳናዊ ዓለም ዚሰፋሕፋሕ ዝነበረ ፕላቶኒክ መሰረት ዘለዎ ፍልስፍናውን ሃይማኖታውን ኣመለኸቢ። እዚ ኣመለኸቢታ እዚ ኣብ መን ሰናይ ዝኾነ መንፈሳዊ ዓለምን እኩይ ዝኾነ ነገራዊ ዓለምን ይፈላ። ነቲ መንፈሳዊ ዓለም ሰናይ ኣምላኽ ነቲ ነገራዊ ዓለም ድማ እኩይ ወይ ዚያሉኣ ኣምላኽ ከምዚ ዘመር ይእምት። ኣብዚ ዛተመሰረተ ምስጢራዊ ሃይማኖት ድማ ካብዚ ከምዕብል ጀሚሩ።

ፋርስ - ድሕሪ ናይ ባቢሎን ስልጣን ኣብቲ ፍርያዎ ተባሂሉ ዚፍለጥ ገማግም ኢፍራጥስን ጢግራስን ስልጢኦ ዝነበረ መንግስቲ። ነገስታት ፋርስ ካብ ህንዳ ከሳዕ ኢትዮጵያ ዚበጽሑ ገዘኣት ከምዝበርም ታሪኽ ይሕበረና። ብዘመን ሃጸይ ዚርከብስ እታ መንግስቲ ናብ ገዘኣት ገርኽ ኣቢላ ትዝግብ ነበረት። እንተኾነ እስክንድር ዓብይ ኣብ ራብዓይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ንመንግስቲ ፋርስ ሰዓሩ ነቲ መንግስቲ ተቐጸጸ።

ፈርሶን - መጻውዒ ስም ናይ ግብጹ ነገስታት። ንጉስ ግብጹ “ፈርሶን” ከም ኣምላኽ ይጥለኽ ነበረ። ናይ ሮሜ ነገስታት ከም ኣግልጥቲ ከሰገደሎም ከም ስርዓት ዘተኣታተዉዎ እምበኣር ምስዚ ዚሓመድ ነገር እዩ።

ፍንቄ - ካብ ነገሒ እዋን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀሚሩ ኣብ ምብራቕ ሚዲትራንያን ስልጢና ዝነበረት ከተማ። እሃ ከተማ ከምኡውን ገዘኣት-መንግስታ ብገማድን መገባታት ባሕርን ስምይቲ ነበረት። ኣብ ዘመን ስልጣን ኮነ ድሕሪኡ ንመስመር ንግዲ ሚዲትራንያን ተቐጸጸ። ነበረት። ኣብ ትግቢት ህዝታኣ ብዛዕባ ዕቢታ ነገሳብ። ብዘመን ሮሜውን ኣገላበጎታ ብዚምልከት ኣብ ግብሪ ሃዋርያት ንምልከት ኢና።

ፈረሳውያን - እዚኦም ሓደ ካብ ናይ ኣይሁድ ወገን ኮይናም። ሃይማኖት ኣይሁድነት ብጥቡቕ ዝኾነ መገዲ ዚትርጎም እዮም። ንሱም ኣብ ልዕሊ መጻሕፍቲ ሙሉ ተወሳኺ ዝርዝራት ብምጥር፣ ዓታባዊ ዝኾነ ስርዓተ ሃይማኖት ይሰዕሩ ነበሩ። ሓያሉ ሳዕ ድማ ንክርስቶስ ብዛዕባ ዕለታዊ ተግባራትን ልግሳትን ይነቕፍዎ ነበሩ። ክርስቶስ ዚሒም፣ ግብዓት እናበለ ንብዙሕ ካብ ልግሳቶም ይኹንና ነደሩ።

ፈላ ጁላዮስ - ኣብ ቀገማይ ዘመን ዝነበረ ኣይሁዳዊ ፈላስፋ። ንሱ ንኣይሁድነት ምስ ፈሊጣውን ፕላቶኒክውን ፍልስፍናታት ሓዊሶ ኒዮ-ፕላቶኒክም ተባሂሉ ዚፍለጥ ፍልስፍናዊ ኣመለኸቢታ ኣግብሊ። ኣብ ዘመኑ ከምኡውን ብድሕራሉ ድማ ልዑል ጽልዋ ኣምጽኡ።

ፍላቬስ ጁሊዮስ - ኣብ ቀገማይ ዘመን ዝነበረ ኣይሁዳዊ ጽሓፍ ታሪኽ። ንሱ ኣብ መጀመርያ ንኣይሁድ ኣገጻር መንግስቲ ሮሜ ከለዓሉ ዚመርሖም ዝነበረ እዩ። እንተኾነ ደሓር ንርማውያን ኢዱ ገብ እዮ ኣብ ሮሜ ከገልግል ጀመረ። ንሱ ደሓር ምስገያት ውድቀት ኣይሁድ ኣመልኪቱ ብዛዕባ ታሪኽም ጽሓፊ። ካብተን ፍልጣት መጻሕፍቲ ሓገቲ “ዘ ኣንቲክዊቲ ኦፍ ዘ ጂውቡ” እትብል እያ።

ፍራንካውያን - አብ መጀመርያ ግእዝይ ዘመን ኩባ ሰግን ምዕራብ አውሮጳ መጸላም ንሮጂ ዝመረሩ ባርባራውያን ዓሊት። ብፍላይ ኣብ መወገሉ ባሕርይ ከምኡውን ታሕሳይ ዘመን ኣብ ሮጂ ኩባ ዘበሩ ጸልጥ ዝተሳሰሉ ሓደ ኩባ መራሒሎም ዝኾነ ቻርለጥን ምስ ሓሳብ ሮጂ ብምሽራሽ ቅዳሳ ሃጺይነት ሮጂ መሰራቱ።

ፓለስታይን - ኩባ ደብ ሰርያ ከሰፊ ደብ ግብጺ ዚዘርጋሕ ምድሪ ግእዝይ ምብራቕ። እዚ ቦታ እዚ ኣብ ዘመን ሃክሳት ሰላሲድ እዩ በዚ ስም እዚ ከጽዋዕ ጀግሩ። ኩባ ገለ ዓመታት ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ጀግሩ ደግ ኣብ ኢድ ሮግውያን ኣትዩ። እንተኾነ መንግስቲ ሮጂ ነዚ ከበደ እዚ ብደቂ እቲ ከበደ ዝኾነ ሃክሳት እያ ከተመሓድሮ ጀግራ።

ፓንተይም - ንኣምላሽ ከም ትስብሊታዊ ኣካል (ፐርሰን) ዘይኮነስ ከም ዘይትስብሊታዊ (ኢምፐርሰናል) ህልውና ዝቐጽሮ ኣመለካሽታ። እዚ እምንቶ እዚ ንኣምላሽ ምስ ፍጥረቲ ከምዚኸላ ኣይትበሉን። ስለዚ ሽላ ኣምላሽ ኣብ ኩሉ ሃገር ኣብቲ ሰናይ ኮነ ዘይሰናይ ክገረገስ ንገእል ኢሉ ይኣምን። ሓያሉ ፍላጻዊ ሃይማኖታት ነዚ ይሰላጡ።

ፓክሰ ሮግና - ሰላማዊት ሮጂ ግለት እዩ። እዚ ናይ ሮጂ ስልጣን ኣብ ዝለዓለ ደረጃኡ ኣብ ዝበጸሓሉ እዋን ንመጀመርያ ጊዜ ኣብ ዘመን ኣውጉሰስ ቁሳር ዝተዋበነ ስም እዩ። ብተመሳሳሊ ኣብ ዘመን እቶም ሓመሽተ ሰብ-ሰናይ ዚበሃሉ ሃጺያት። ብፍላይ እኳ ኣብ ዘመን ሃጺይ ትራጃን። ግእዝት ሮጂ ኣብ ዘሰናዕ ደረጃ ዝበጸሓሉን ሰላም ዝነበላን ብምግባር ፓክሰ ሮግና ብርጋ ተረጋጊዱ ነበረ።

ፕላጅዩስ (ፕላጅዮውት) - ኣብ መበል ሓምሻይ ዘመን ብዛዕባ ግብሪ ምድሓን ናይ ክርስቶስ ኣመልኪቱ ሓደ መናፍቓዊ ምህር ዘለዓለ ሰብ። እዚ ደግ ነቲ ምድሓን ብጸጋ እምበር ብኻልእ ከምዚይክልል ዚኸኣኡ እምነት እዩ። ነዚ መናፍቓዊ እምነት እዚ ዝተጻለሰ ኣካላዊናስ በግል ሂፓ እዩ። ካብቲ ዝነበር ቃልሲ ዝተሰላለ ፕላጅዮውት ተሳጺሩ ኩባ ቤተክርስቲያን ጠፍኦ።

ፕላቶ - ኣብ ከበደ ሓምሻይ ከሰፊ ራብዓይ ዘመን ቅድሚ ልደተ ክርስቶስ ኣብ ግሪኽ ዝነበረ ፈላስፋ። ንሱ ናይቲ ቅድሚኡ ዝነበረ ፍሉጥ ግሪኻዊ ፈላስፋ ዕቅራጥስ ተማሃራይ ነበረ። ሓባባውነት ዚበሃል ፍልስፍናዊ ኣመለካሽታ ዘግብላ እዚ ፕላቶ እዚ እዩ። ቀንጺ ዚፍለጠሉ በቲ 'በዓቲ ፕላቶ' ከምኡውን 'ሓሳባዊ ቅርጺ' ዚበሃል ኣመለካሽታኡ ኮይኑ ዝመሰረተ 'ኣካታዊ' ዚበሃል ኮሊጅ። ከምኡውን ዝጸሓፈ ከም እኒ 'ሪፓብሊክ'፡ 'ኢፖኩጂ' ወዘተ ዚብል መጻሕፍቲ ኣብ ዓለም ስሙይ ኮይኑ ይነበር እሉ።

ፓሊካርፕ - ኣብ ቀዳማይ ዘመን ናይ ዮሃንስ ወንጌላዊ ወደ መዝሙር ዝነበረ። ንሱ ኣብን ናይ ስግረና ኮይኑ ከሰፊ ዕለተ ሞቱ ኣገልገለ። ብዘነበላዎን ሮጂ ኣብ ፈላማ ካልኣይ ድሕሪ ምትሓዙ ግን ናብ ስታድዮም ተወሲዱ ኣብሉ ብሓዊ ተቐትለ።

ፖምፕይ - ኣብ ቀዳማይ ዘመን ሓደ ካብቶም ዝሓየሉ ጀነራላት ሮጂ ኮይኑ ዝተንበሐ። ንሱ በቲ ኣብ ምድሪ ሰርያን ፓለስታይንን ዝነበር ዘመታት ድሕሪ ምዕጥሖ ሰፊሕ ግእዝት ተቐጻጺረ እዋ ምስ ጃልሰስ ቁሳርን ፕሮፍን ንመንግስቲ ሮጂ ተቐጻጺረ። ንሱ ሓደ ካብቲ ዝነበር ሃገራት ዝኖሩሉም ምሰናይ ቤተ መቐደስ ኣብ ኢዱ ምእታዉ እዩ።

ሰሌዳ ጊዜ ታሪኽ ቤተክርስቲያን

- 30 ቅ.አ.ክ - ኣውጉስጦስ ቁሳር ሃጺይነት ሮጂ መሰራቱ።
- 6 ቅ.አ.ክ - ክርስቶስ ኣብ ዘመን ኣውጉስጦስ ቁሳር ኣብ ቤት ልሂም ተወለዱ።
- 4 ቅ.አ.ክ - ሄሮድስ ዓብዱ ሞይቱ። መንግስቲ ናብ ሰለስተ ደቂ ተመቐለት።
- 6 ድ.አ.ክ - ዮሱስ ክርስቶስ ንመጀመርያ ጊዜ ናብ ቤተ መቐደስ ከይዱ ከም ሰርዓት ናብ ብጽሕና ከምዝኣተወ ዝተመሰከረሉ።
- 30 ድ.አ.ክ - ዮሱስ ክርስቶስ ብዘመን ጢበርዮስ ቁሳር ኣብ ዮሩሳሌም ተሰቐሉ ሞተ፡ ተቐቢሩ፡ ተንሲኡ።
 - ቤተክርስቲያን ኣብ ዮሩሳሌም ተመሰሪታ።
 - እስጢፋኖስ ብሰማእትነት ሓለፉ።
 - ባውል ብዓል ጦርሲስ ክርስቲያን ኮይኑ። ጳውሎስ እናተባህለ ከጽዋዕ ጀግሩ።
- 40 ድ.አ.ክ - ጉባኤ ዮሩሳሌም ተኻዪዱ።
- 40-60 ድ.አ.ክ - ሚስዮናዊ ጉዕዞታት ሃዋርያ ጳውሎስ ኣብ ግእዝታት መንግስቲ ሮጂ።
- 62 ድ.አ.ክ - ሃዋርያ ጳውሎስን ጴጥሮስን ኣብ ዘመን ኔሮ ብሰማእትነት ሓለፉ።
 - ሃጺይ ኔሮ ንክፋል ናይ ከተማ ሮጂ ብሓዊ ኣቃጸሉ፡ ንክርስቲያናት ደግ ወንጀሉም።
- 70 ድ.አ.ክ - ቲቶስ ንከተማ ዮሩሳሌም ብሓዊ ኣቃጸሉ ኣዕነዋ።
- 80 ድ.አ.ክ - ሃዋርያ ዮሃንስ ራእይ ዮሃንስ ጸሓፊ።
- 90 ድ.አ.ክ - ሃዋርያ ዮሃንስ ብዘመን ሃጺይ ትራጃን ብባህርያዊ መገዲ ሞተ።
- 98 ድ.አ.ክ - ኣግናጢዎስ ከምኡውን ቅሌምንጦስ ብዘመን ሃጺይ ትራጃን ብሰማእትነት ሓለፉ።
- 155 ድ.አ.ክ - ፖሊካርፕ ብዘመን ሃጺይ ኣንቶኒዮስ ሊዩስ ብሰማእትነት ሓለፊ።
- 207 ድ.አ.ክ - ተርቱሊያን ንምንታናዊ ወገን ምንኮሰና ከሰዕብ ጀመረ።
- 249-251 ድ.አ.ክ - ሃጺይ ደቐሮ መንግስታዊ ደት ኣብ ልዕሊ ክርስቲያናት ኣካየድ።
- 185-254 ድ.አ.ክ - ዘመን ኦሪገን። ክርስቲያናዊ ዕዮኡ ኣብ እስክንድርያ ዜካይደሉ ዝነበረ ዘመን።
- 305 ድ.አ.ክ - ብሃጺይ ጲዮቅሊጥያኖስ ዚካየድ ዝነበረ ሰደት ኣብ ልዕሊ ክርስቲያናት ኣብቐዐ።
- 313 ድ.አ.ክ - ኮንስጣንጢኖስ ንግንዘን-ቲዩስ ሰጺሩ ንመላእ መንግስቲ ሮጂ ተቐጻጺረ። ክርስቲና ደግ ካብ ሰደት ኣዕረፈ።
- 324 ድ.አ.ክ - ጉባኤ ኒቃያ ተኻየደ። ኣርቦስ ደግ ተወገዘ።
- 328 ድ.አ.ክ - ፍራጂናጦስ ኣቡን ኮይኑ ናብ ኣሽሱም ተላእከ እዋ ክርስቲና ሰበሽላ፡ ኣብኣ ደግ ቤተክርስቲያን ደግ ተሸለ።
- 337 ድ.አ.ክ - ቲዮዶሶዩስ ቀዳማዊ ንክርስቲና ኣብ መንግስቲ ሮጂ ናይታ ሃገር ዕላዊ እምነት ገበሮ።
- 381 ድ.አ.ክ - ጉባኤ ቁንስጥንጥንያ ተኻየደ። ኣጲሊናሪስ ደግ ተወገዘ።
- 400 ድ.አ.ክ - ናይ ፕላጅዩስ ምህር ብዛዕባ መቐላዊ ሓጢአት ኣብ ቤተክርስቲያን ተለዓዓለ።

- 410 ድልክ - አላሪክ ንሮሜ ወሪሩ ሓዛ። ምዕራባዊ መንግስቲ ሮሜ አብ ኢድ ጎታውያን አተወት።
- 431 ድልክ - ገብኤ ኢፌሶን ተኸየደ። ንስጥሮስ ድማ ተወገዘ። ንስጥሮሳውያን አብያተ ክርስትያን ካብ ኢድማሳዊት ቤተክርስትያን ተፈልደ።
- 451 ድልክ - ገብኤ ከልቂዶን ተኸየደ። ኤውጤኮስ ድማ ተወገዘ። ሓደ ባህርያዊ እምነት ዝሓዘት ቤተክርስትያን እስክንድርያ ካብ ኢድማሳዊት ቤተክርስትያን ተፈልደት።
- 453 ድልክ - ንኢጣልያ ወሪሩ፡ ንሮሜ አብ ከበባ አእተዋ። ጳጳስ ሊዮ ብዘገበሮ ፕሎማስያዊ ርክብ ድማ ንሮሜ ሓዲጉዋ ከደ።
- 455 ድልክ - ቫንዳላውያን ንካርቲጅ ወሪሮም ሓዝዋ። መንግስቱም ድማ አብኦ አቐሙ።
- 480 ድልክ - ትሽዓተ ወንጌላውያን ካብ ዝተፈላለዩ ግዝኣታት ሮሜ ናብ መንግስቲ ኢኸሱም መጸእም ወንጌላዊ ዕዮ አካየዱን አብያተ ክርስትያን ተኸሉን። ብተወሳኺ ምህሮ ሓደ ባህርይ አስፋሕፍሑ።
- 483 ድልክ - ናይ መጀመርያ ምግምግሞ ቤተክርስትያን ምብራቕን ምዕራብን።
- 530 ድልክ - በዲክት በዓል ኑርስያ ምንኩሳናዊ ሕጋጋቲ ጸሓፊ።
- 537 ድልክ - ሃጊያ ሶፍያ ዝተባህለ ቤተክርስትያን ናይ ቁንስጥንጥንያ ተሰራሐ ተመረቐ።
- 590 ድልክ - ጎርጎርዮስ ባልሳይ (ዓብዪ) ናይ ቤተክርስትያን ጳጳስ ኮነ።
- 627 ድልክ - “ሓቀኛ መስቀል” ብሃጸይ ሄራክሌዎስ ተመልሰ።
- 630 ድልክ - እስላም ንግብጺ፡ ፋርስ፡ አርመንያን ሌቫንትን ወሪሩ ሓዘ።
- 664 ድልክ - ኢንግላንድ ከቶሊካውነት ተቐበለት።
- 725 ድልክ - ሃጸይ ሊዮ ባልሳይ አሳእል ቤተክርስትያን ኬወግድ ጀመረ።
- 787 ድልክ - አሳእል ምጥቃም አብ ካልኣይ ገብኤ ኒቃያ ተፈቐደ።
- 800 ድልክ - ቻርለማኝ ናይ ቅዱስ ሃጸይነት ሮሜ ሃጸይ ኮይኑ ብጳጳስ ሊዮ ባልሳይ ተሸመ።

መውጽኢ

ሂፖ 142: 145: 161: 213: 216: 264
ሂኒባል 30
ሃናውያን 187: 202-203: 259
ሃዋርያዊት ቤተክርስትያን 109: 181
ሃጸያዊ አምላኽ 76-77
ሄሳናዊ 23: 26-27: 29: 37: 62: 65:
103: 269: 271
ሄርድስ 36: 39: 41: 51: 75: 276
ሀንደኬ 213: 220: 222
ሀንዲ 25: 28: 42: 54: 123-224: 274
ሀጅርያ 277
ሀረስ-አእስ 26
ሉቃስ 54-55: 89: 143: 221: 233
ሊዮ ቀዳማዊ 287
ልዕልና ጳጳስ 281: 284
ሎግባርዳውያን 185: 194: 259: 267:
271: 284
ሉዲቅያ 64-65: 177
ሎጎስ 96: 151-152
ሓበሻ 196: 209: 219-220: 223:
225: 227: 232-236: 238:
240-243: 246: 248: 250-254
ሓይ ባህርይ 126: 130: 137: 146-147:
150-151: 153: 155-157: 177:
217-229: 232: 253: 263: 271
ሓጢአት 45: 63: 82: 107: 120: 124:
128: 142-145: 152-153: 158:
161-162: 183
ሕያዋይ ሳምራዊ 44
ሕጊ ሙሴ 37: 43
መሓመድ 239: 276-278
መርዌ 220-221
መሲሕ 38: 40-41: 52: 59: 75: 151
መቄዶንያ 24-25: 33: 51: 126: 153
መናፍቅነት 93: 100-101: 131: 147:
151-152: 177
መንግስቲ አምላኽ 24: 40: 43-44:
49: 86: 169-172: 181: 210:
261-262

መንፈስ ቅዱስ 59: 66: 81: 85: 87:
92: 101: 105: 121: 129: 130-131:
144: 149-151: 153-154: 158: 177:
219: 240: 269: 281
መከ 239: 275-278
መከላባውያን 30: 36: 276
መዲና 239: 276-278
ሚስራይከም 176
ግሕበር እስክንድርያ 65-66: 104:
136: 163
ግርሲዮን 91: 101: 117
ግርቆስ 30-32: 53: 66: 79: 97:
199: 214
ግርክ አንቶኒይ 31-33: 36
ግርያም 42: 50: 55: 61: 85: 88:
137: 147: 153: 155: 157-158:
182-183: 198: 204: 217: 248:
252: 286
ግብፅ 42: 52: 223
ግብፅ 52
ግላከላይ ዘመን 44: 117: 121: 141:
145: 161: 169: 170: 172: 175:
177-185: 189: 192: 194-195:
204: 228: 242: 257: 260:
266: 268-270: 272: 280: 282:
287-288
ግዝነትዮስ 80: 159: 170-172
ግዝዳ 244-245
ምህሮ ኒቆላውያን 62
ምብራቃዊ ኦርቶዶክስ 81: 180-181:
207: 209-210: 212: 253
ምዝብና 86: 100: 120: 122-124:
128-130: 190-192: 215: 227:
229: 239: 266-267: 273: 283
ምዝብናዊ 120: 122: 124-125: 134: 140:
146: 163: 190-191: 228: 235: 263:
266: 272: 282-283: 287
ምግምግሞ 211: 218: 253: 263:
280-281

ራሕ 244
ራእይ ዮሃንስ 56: 60-61: 63-64
ሮሜ 24: 26-36: 39: 42: 46-49:
51-59: 68: 73-80: 86: 87:
90-92: 97-98: 100: 107-108:
119-121: 124: 135-136: 140: 145:
148: 154: 159: 160-161: 17-175:
177: 180-195: 199-204: 209-
212: 215-218: 220: 224: 229:
230: 238: 246: 253: 259-266:
269-275: 279-287: 294
ሃጸይነት ሮሜ 24: 34-35: 41: 76: 78-79:
119: 160-161: 163: 169: 170: 173-174:
186: 188: 192: 194: 196: 204: 259-
260: 265-266: 269-270: 281-282:
284-286: 288
መንግስቲ ሮሜ 24: 26: 29-31: 33-35:
38: 40-41: 47: 51: 57: 73: 78-80:
100: 106-107: 111-112: 117: 119-123: 127:
132-133: 147: 159: 160: 169-172: 175-
176: 178: 181-182: 184-186: 188-190:
192-194: 199: 202: 204: 214-215:
223: 226: 236: 238: 259: 263: 265:
273-274: 282-284: 286-288
ግሕበር ሮሜ 57: 89: 93: 102: 108: 137:
156: 161: 170: 209: 251
ናይ ሮሜ ከቶሊክ 28: 90: 123: 141: 170:
180: 182: 185: 190: 215: 251: 261:
263-264: 269: 272: 286-288
ሮበር ሲኖድ 146: 281
ሰለሞናዊ 244: 245: 248: 249: 251
ሰለሞናውያን 245
ሰላሲድ 26: 28: 29: 30: 31: 35:
36: 38
ሰሜን አፍሪቃ 78: 84: 99: 179: 188:
189: 213: 214: 216: 218: 220:
236: 238: 242: 264: 278:
280: 288
ሰንበት 37: 43: 48: 94: 174
ሰንበትን 43
ሰዱቃውያን 37: 43
ሰጥትዋጂነት 66: 197: 234

ሰላ 30
 ሲኦጋ 58: 63
 ሲኦርያን 74: 106-108: 126-215:
 264
 ሳርዲስ 63: 65
 ሳባ 231: 244-249
 ሳባዊ 222-223: 231: 244-247: 251
 ሳባውያን 222: 223: 231: 244-247: 251
 ሲሌውቅዳስ 26: 29: 62
 ስለብ ሊትዮጵያዊ 213: 220-223
 ስላሴ 99: 101: 105: 120-121: 129:
 130-131: 144: 149-151: 153-154:
 215: 229: 232: 234
 ስሚርና 61-62: 65: 91-92: 97-98
 ስምኦን ቀናኦ 55
 ስቲሊቾ 186-187
 ስመስከት 57: 85: 103-104: 117:
 128-129: 134: 138: 148-149:
 152: 155: 163: 209: 213
 ስደት ቤተክርስቲያን 51: 73-74: 87:
 117: 214
 ስጋዌ 136: 138: 156: 178
 ስፓርታክስ 31
 ሰርያ 25: 28: 31: 36: 38: 41-42:
 47-48: 52: 128-129: 146: 177:
 181: 210: 212: 224: 229: 231-
 234: 236: 253: 267: 275-276:
 279-280
 ሰርያዊ 117: 209: 228
 ሰርያውያን 36: 235-236
 ሰቅራጥስ 23: 42: 96-97: 138
 ሸውዓተ ማሕበራት ራላይ ዮሃንስ 64
 ቀኖናዊ ጽሑፋት 197-198: 234
 ዘይቀናናዊ ጽሑፋት 196
 ቁርላን 278
 ቀንስጥጥንያ 121: 127: 134-137: 146:
 152-154: 156-158: 161: 163: 175:
 177: 181: 186: 190: 193-194:
 200-203: 209-212: 217-218:
 228-230: 232: 253: 263: 265:
 268-273: 279: 281: 285
 ቃል አምላክ 50: 74: 86: 88: 126:
 147: 150: 198: 214
 ቃባላ 23: 37
 ቃዲቅያ 31: 129-132: 151: 163:
 229: 231
 ቃዲቅያውያን 131: 153
 ቁርሱስ 66: 118: 126: 136-138:
 146: 155-157: 163: 177: 199:
 233-234
 ቅሌምንሶስ 66: 73: 81: 85: 87-90:
 95: 102-103: 105: 125-126: 170:
 196-197: 209: 214: 251
 ቅሌምንሶስ በዓል አስከንድርያ 85:
 95: 102: 125: 196-197: 214
 ቅዱስ ሃጸይነት ሮሜ 169-170: 194:
 257: 260: 284-285: 288
 ቅዱስ 88: 143: 209: 210: 212: 226:
 233: 240-241: 273
 ቅዱሳት 241
 ቅዳሳዊ 44
 ቆርኔሊዎስ 53: 58: 107
 ቋረንቶስ 58: 59: 89-90: 102: 169
 በርተሎሜዎስ 54: 123
 በነዲክት 189: 191-192: 266-269:
 272: 283: 287
 በጥሊዎስ/ጥቅልሚ 9: 25-28: 33:
 35-36: 38: 65: 214: 291: 294:
 296
 ቡድሃ 42
 ቡድሃዊ 122-123
 ቡድሃውነት 122
 ቡድሃውያን 122
 ባር ኮከባ 75
 ባቢሎንያ 25
 ባክትርያ 25
 ባክትርያውያን 29
 ባዚል 129-130
 ቤል-ማርዱክ 28
 ብሉይ ኪዳን 25: 37-38: 41: 45: 66:
 82-84: 90-91: 96: 102-103:
 111: 132: 140: 197-198: 220:
 233: 248
 ብሩስ ሸሊዶ 40: 78: 93
 ብራማንያ 32: 89: 161: 187-188:
 194-196
 ብራማንያውያን 180
 ብራሆማን 122
 ብራሆማውነት 122
 ሸሊፓስያን 39: 75-76
 ሺዚጋታውያን 185-186: 188: 202
 ሸሊርያን 80: 274
 ሸንዳላውያን 185-188: 199: 201: 216:
 264: 270
 ተምሳሳውነት 83
 ተርቱሊያን 60: 77: 84: 87: 94: 97:
 99-101: 106: 123-124: 126: 148:
 150: 157: 190: 198: 215

ተስኦቶ ቅዱሳን 218: 229-230:
 233-236: 238: 254
 ቲርሃቃህ 213: 220
 ቲቶስ 39: 89
 ቲሮዶሪት 146-147
 ቲሮዶስዩስ 153: 160: 175-176:
 186-188: 283: 287
 ታልሙድ 23: 37: 38
 ትራጃን 79: 90-92
 ትግሊኤ 46-47: 54-56: 59: 73:
 77: 82: 85: 92: 96: 120-121:
 127-128: 152-153: 158: 217:
 243: 260: 262: 279: 287
 ትግሊኤ ምዕታት 59: 153
 ትግሊት ዳንኤል 23
 ትሮጎራ 62-63: 65: 286
 ቶማስ 55: 123: 141: 280
 ፕቶሪ 30-32: 139: 141-142
 ቻርለስ 192-193: 285-287
 ቻርለስ ማርታል 278: 284
 ነፍስ ቅዱሳት 134
 ኑባያ 52: 213: 218-223: 226-227:
 236: 242: 248: 253-254
 ኑባያዊ መገንባት 220
 ኑባያውያን 242
 ኒዮፕላቶኒዝም 104: 142: 171
 ናይ ክረን ስብከት 44: 181
 ናይ ጸልማት ዘመን 117: 169-171:
 184: 188: 195: 197: 204-205:
 265: 288
 ኔር 24: 51: 54: 57: 60: 76: 89: 119
 ንስጥሮስ 117: 121: 126: 137-138:
 146-147: 154-157: 177-178:
 199: 211: 217: 269
 ንኡስ አሲያ 25: 31: 55: 62: 174: 179:
 211: 229: 260: 278
 ኢላና 274
 ኢሊን 37
 ኢትዮጵያ 52: 213: 219-220: 222-
 224: 227: 229: 230: 244-250:
 255
 ኢኖስንት 161
 ኢኖስንት ቀዳማዊ 261: 287
 ኢዲሳ 52: 55
 ኢሳይስ 185-187: 204
 ኢሊክሳንደር ዓብዬ 23: 269
 አማኖዊ 92: 99: 103: 117-118: 126:
 132: 163: 174: 176: 184: 198:
 219: 244: 261

አምብሮስ 95: 118: 126: 132-134:
 142: 261: 272
 አምላክ 28
 አረማውነት 119-120
 አረጋዊ 229: 231-232: 234: 247:
 253: 296
 ጌሉሊረጋዊ 229
 አሪስቶታል 27: 176: 280
 አርማንያ 25: 54: 181: 201: 209-210:
 212: 253
 አርማንያውያን 29
 አርዮስ 117: 121: 127: 132: 149-152:
 157: 159-161: 174: 176-178: 216:
 218: 263: 269
 አሲታርተ 28: 246
 አስትርጎታውያን 185
 አቡነ ሊባኖስ 228-229: 237
 አቢሊንያ 13: 220: 235-236:
 243-245: 247-249: 279: 281:
 292: 294
 አባ ዮሃን 12: 227-229: 235: 253
 አቲሳ 12: 145: 185: 187-188:
 199-204: 292: 299: 308
 አቴና 27: 50: 101: 176: 268: 271:
 283: 299: 302
 አትናቴዎስ 66: 95: 118: 121: 124:
 126-129: 131: 137: 151: 160: 163:
 174: 176: 190: 198: 200: 218:
 225: 269: 293: 299
 አትዋልፍ 188
 አንቶኒዮስ ጲሳ 95: 307
 አንጥሮስ 17: 128: 190: 227: 293:
 299
 አንጥሮስን 190
 አንጸክዩስ 2ይ 64
 አንጸክዩስ 3ይ 29: 38
 አንጸክዩስ 4ይ 29: 37: 48: 102
 አንጸክያ 9: 25: 46-48: 55: 92-93:
 106: 109: 134: 138-139: 146:
 154: 169: 173: 193: 211-212:
 229: 232-233: 262: 274: 281:
 291: 295: 297: 299: 302-303
 አንክሆዊ 233
 አንክሆውያን 137: 146: 155: 157
 አቡስም 209-210: 218-220: 222-
 240: 242-246: 248-255
 አውጥሶስ ቀሳር 35-36: 41-42:
 294: 299: 304: 307
 አይሁድ 9: 23-24: 26-29: 36-42:

44-47: 49: 51-53: 57-59: 61:
 63-65: 75: 77: 79: 82-84:
 89: 94: 102: 136: 140: 191: 197:
 214: 221-222: 234: 248-251:
 276-278: 291-292: 294: 296:
 298-299: 305
 አይሁዳውያን 26: 28-29: 37-40: 43-45:
 240: 249: 275-277: 305
 አይሁድነት 23-24: 39-40: 43: 66: 75:
 81: 94: 238: 240: 249: 250-251:
 277-278: 294: 305
 አይረንየስ 10: 60-61: 84: 86: 91: 94:
 97-99: 101: 125-126: 299
 አይሲስ 26: 28: 35
 አዳሊስ 226: 236: 246: 248: 251
 አግናጢዎስ 10: 81: 84: 92-94: 126:
 141: 299: 301: 307
 አጎስጢኖስ 118: 121: 124: 126: 128:
 132: 141-145: 161-163: 169: 183:
 189: 191: 196: 200: 204: 216:
 261: 263-264: 269: 272
 አጽሎስ 66: 214
 አጸሊናሪስ 126: 137: 140: 156-157
 አፍጽ 229: 231: 254: 296
 ጌሉሊ-አፍጽ 229
 አፖክሪፋ 88: 140: 196: 198: 233-
 234
 ኤርትራ 5: 222-229: 233: 235-237:
 239: 246-248: 251: 254-255:
 292
 ኤውጢስ 121: 146: 156-157:
 177: 200: 269: 292: 299:
 301-304: 307
 ኤዛና 219: 223: 225-226: 230:
 239: 299
 ኤጲቁሬዎስ 42: 300
 ኤሊቁሬውነት 300
 ኤሊቁሬውያን 300
 ኤሬሲን 9: 11: 17: 46: 49: 53: 56:
 59-61: 65: 76: 137-138: 146:
 156-157: 163: 177: 209: 217:
 221: 295: 297: 302-303
 አምንቶ ሃዋርያት 11: 158: 300: 302
 አምንቶ ኒቃያ 127: 150-151: 153:
 176: 300
 አምንቶ አጎስጢኖስ 143-144
 አስላም 13: 242: 260: 275:
 277-280: 282: 288: 291: 293:
 295: 297: 300-301: 308
 አስላምና 277

አስራኤል/ደቂ አስራኤል 9: 35-37:
 40: 58: 75: 197: 220: 234:
 248: 250-251: 293-294: 297:
 300: 302: 305
 አስከንድርያ 9: 10: 23: 25-27: 33-
 34: 38: 43: 48: 53: 65-66:
 82: 85: 89: 95: 97: 102: 104:
 122: 125: 127: 135-136: 138:
 140: 146: 149: 152: 154: 156:
 163: 173-174: 177: 193: 196-
 200: 209-214: 216-220: 225-
 226: 233-236: 240: 242-243:
 252-253: 273: 279-281: 291-
 296: 298-303: 307
 አስከንድርያዊ 103: 117: 127: 156: 209:
 215: 236: 244: 304
 አስከንድርያውያን 27-28: 136: 174:
 177: 214
 አስጢፋኖስ 51: 108: 303: 307
 አስጢዮስ 42: 300
 አሪገን 10: 66: 74: 77: 85: 89: 95:
 102-106: 108: 124: 126-128:
 130: 135: 149: 150-151: 198:
 215: 219: 293: 300: 307
 አክታቢያ 34
 ከተማ አምላክ 145: 183: 204: 216:
 264: 298: 301
 ኩሜን 37
 ካሊብ 230-231: 237-238: 253:
 274: 279: 297: 301
 ካርቲጅ 74: 99: 101: 106: 108: 142:
 173-174: 189: 213: 215: 296:
 301: 308
 ካሲዮሪስ 267: 287
 ካታኮምብ 73-74: 148: 181: 300
 ካቶሊካዊት ቤተክርስቲያን 13: 88:
 158: 161: 170: 185: 189-190:
 193: 194: 204: 211: 251:
 260-263: 265: 272-273: 301
 ካቶሊክ 7: 11: 18: 28: 81: 90: 93-94:
 99: 108: 123: 139: 141: 143: 167:
 169-170: 180: 182: 190: 194-
 195: 201: 215: 218: 236: 251:
 261: 264: 265: 270-273: 279:
 285: 287-288: 294: 299: 301:
 303-304
 ከሊዎፓትራ 27: 33-34: 36: 42:
 293
 ከናብሪድ 279: 301

ከሪስተንደም 172: 261: 264-265: 287: 300
 ከሪስተንደም 118: 155: 157: 200: 300
 ከሪስተንደም 11: 95: 118: 126: 134: 135-136: 163: 261: 269: 301
 ከሪስተን 30: 31-32: 297
 ከርስስ 18 274
 ከርስስ 28 274: 275
 ከላሊም 54: 300
 ከንስጣንጢኖስ 11: 17: 74: 80: 109: 117: 119: 121: 124: 126-127: 149: 159-160: 163: 170-176: 186: 192: 195: 210-211: 215-216: 269: 270-271: 273-274: 294: 295: 297: 300: 303-304: 307
 ከፕቲክ አርቶዶክስ 18: 209: 212: 218: 219: 233: 240: 301
 ወላዲተ-አምላክ/ቲዮቶክስ 137: 147: 155: 157: 297: 301
 ዌልስ 45: 264: 268-269: 275: 283
 ዘኑቢያ 274
 ዘይትረስ ቤተክርስቲያን 169
 ዘየስ 25: 28: 29: 35: 62: 64: 302
 ዛግዌ 243: 245: 294
 ዘርክሲስ 63: 305
 ዞርአስተር 23: 141: 273: 274: 302
 የሩሳሊያም 9: 17: 24: 29: 31: 36: 38-40: 42: 46-48: 52-54: 58-61: 68: 75: 101: 106: 139: 145: 161: 193: 211: 213: 220: 222: 245: 274: 281: 291: 293: 294: 296: 301-303: 306-307
 የሱሰ ከርስተስ 18: 19: 35: 41-42: 44: 46-52: 54-56: 59: 61: 64: 67: 73: 79: 85-87: 91-94: 103: 126: 128: 137: 142-143: 147: 150-151: 153: 155-158: 216-217: 246: 248: 261: 291: 293: 295-297: 302: 304: 307
 የሲሲስ 10: 139
 የሲሲስ 13: 17: 121: 147: 194: 211: 219: 221: 259-260: 265-266: 268-272: 274: 281: 283-284: 287-299: 302
 የሬድ 12: 240-242: 254: 302
 የአቆብ ሃዋርያ 51-52: 169: 197: 291
 ደሀዳ 29: 31: 36-41: 43: 46: 52: 54-56: 73: 276: 291: 293: 302

የሃንስ ሃዋርያ 10: 49-50: 53: 56: 59-61: 64-65: 68: 83: 88-89: 91: 294: 307
 የሃንስ ሙሽዎች 36-37: 41: 86: 192: 234
 ደማስቆ 47: 232: 274-275: 302
 ደብረ ሊባኖስ 228: 235
 ደብረ ሲያ 228: 235
 ደጃዮ 74: 79-80: 104: 106: 185: 303: 307
 ዲያቆን 58: 66: 74: 174: 199: 303
 ዲዮስቆርስ 156: 177: 199: 302
 ዲዮቅሊጥያኖስ 74: 119: 159: 171: 173: 302: 307
 ዴካሚስ 36
 ዶሚጥያኖስ 56: 60-61: 76: 89: 119: 302
 ጀርመናውያን 121: 145: 186-187: 190: 204: 259: 304
 ጁልየስ ቄሳር 32: 293-294: 297: 303-304: 306
 ጁስቲን ሰማኦት 10: 60: 74: 77: 94-98: 102: 125-126: 303
 ጁፒተር-ሰራሲስ 28
 ጁሆቫ 28: 83-84: 303
 ጂሮም 11: 17: 95: 118: 124: 126: 139: 140: 191: 198: 234: 261: 272: 303
 ገድሊ/ገድሊታት 24: 154: 236: 247
 ገድሊ/ገድሊታት 229: 235: 239: 248: 252: 303
 ገብሌ ቄንስፕፕግ 121: 127: 146: 152: 154: 177: 194: 298: 303: 307
 ገብሌ ኒቃያ 11: 95: 109: 119: 121: 125-127: 149-150: 152: 158: 174: 209: 298-300: 303: 307-308
 ገብሌ ኤፌሶን 11: 138: 146: 154-155: 200: 209: 297: 302-303: 307
 ገብሌ ኪልቄዶን 11: 146-147: 156-157: 177: 200: 209: 217-218: 232-233: 253: 271: 292-293: 299: 301: 304: 307
 ገንረክ 12: 185: 188: 201
 ገሪክ 23-28: 30: 35: 42: 48: 52-53: 55: 58: 62: 64: 66: 68: 94: 111: 119-121: 130: 140: 160: 179: 181-182: 186: 197: 204: 209: 210-213: 224: 226: 233-

235: 253: 265: 270: 274-276: 280: 291: 294-295: 299: 300: 302-303: 305-306
 ጎርጎርዮስ 18/28 287
 ጎርጎርዮስ በዓል ኅዚያንስ 129-130: 140: 153
 ጎርጎርዮስ በዓል ንያሳ 129-130: 131: 153
 ጎርጎርዮስ ዓብዱ(38) 13: 17: 121: 260: 263: 269: 270: 272: 273: 281: 283: 284: 287: 304: 308
 ጎታውያን 185-186: 188: 202: 204: 259: 267: 270: 272: 284: 287: 302: 304: 307
 ጎውል 12: 25: 32: 52: 132: 180: 185: 187-188: 199: 202: 268
 ጳጳማ ቡድኑ 42
 ጠርሲስ 47: 304: 307
 ጢሞቴዎስ 89
 ጢሮስ 29: 43: 224-225: 304
 ጢበርዮስ 38: 42: 304-305: 307
 ጳንጠሊዎን 229-231: 238: 253: 296
 ጳኮሚስ 17: 190: 192: 227-228: 234: 304
 ጳውሎስ/ሳዉል 9: 11: 17-18: 25: 46-55: 57-59: 61: 66: 68: 74: 76: 81: 83: 86-91: 101-102: 141: 144: 152: 169: 194: 200: 216: 237: 262: 292: 293: 295: 297-299: 302: 304: 307
 ጳጥሞስ 56: 60-61: 89: 294
 ጳርጋሞስ 10: 25: 33: 62: 64: 65: 78
 ጳንጠቆስ 48: 53: 213: 304
 ጳጥሮስ 51: 53: 56: 58: 90: 92: 169: 170: 174: 194-195: 200-201: 209: 251: 261-262: 287: 291-293: 297: 305: 307
 ጳጳስና 121: 170: 184: 193: 194: 195: 221: 225: 264: 272: 285: 305
 ጳንጠሊክስ ማክሲሙስ 32: 35: 173
 ጳንጠስ ጳላጦስ 36: 38: 85: 153: 158: 305
 ጳላፍቲ 37: 43: 305
 ጳሕማ 229: 232: 253: 296
 ፈሊግውያን 9: 59: 60: 84: 100: 103: 197: 217: 305
 ፈላስፋ 10: 27: 82: 95: 97: 102:

130: 142: 224: 293: 300: 303: 305-306
 ፈላስፋታት 23: 76-77: 85: 97: 224: 274: 280: 287: 291: 299
 ፈላውያን 37: 43: 81: 305
 ፈርአን 23: 26-27: 220-291: 305
 ፈሊጥ ሻፍ 119: 121-123: 159: 182: 211: 260-261
 ፈላደልፍያ 10: 63: 65
 ፈልዶስ 36: 51-52: 213: 220: 291: 292
 ፈላዊ ጳላዩስ 82: 305
 ፋርስ 23: 25: 31-32: 38: 55-56: 68: 174: 176: 197: 238: 273-275: 287: 291: 293-294: 297-298: 305: 308

ፍላጊዮስ ጆሴፋስ 24: 38-39: 305
 ፍላጊያን 200
 ፍራግኖስ 224-227: 251: 253: 298-299: 307
 ፍራንካውያን 12: 145: 180: 185-186: 188: 194: 196: 202: 204: 259: 284: 306
 ፍንቄ 29: 305
 ፓላስታይን 29: 36: 108-109: 140: 161: 212: 220: 253: 259: 278: 279: 291: 293: 295: 297: 305-306
 ፓትራ 53
 ፓንተይዝም 23: 83: 122: 125: 306
 ፓክስ ሮማና 42: 78: 299: 303: 306
 ፕላጅዩስ/ፕላጅዮውት 11: 121: 143:

144: 161-162: 177: 269: 298: 306-307
 ፔፒን 284-285: 287-288
 ፕላቶ 23: 96-97: 101: 104: 130: 142: 176: 291: 297: 306
 ፕላቶኖ 101: 132
 ፕላቶኖ 104-105: 141-142: 151-152: 305
 ፕላቶኖ 142
 ፕላቶኖ 95: 144: 176
 ፖሊክርፕ 10: 60-61: 74: 81: 84: 88: 91-92: 98: 126: 147: 296: 299: 306: 307
 ፖሞፒይ 26: 30-34: 36-37: 291: 293: 297: 306

ታሪኽ ቤተክርስቲያን ቅጹ-2

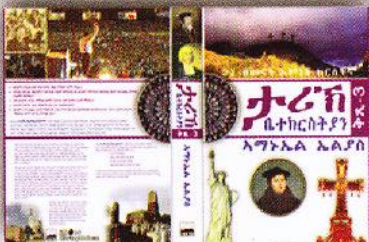
800-1490ዓ.ም.

ቤተክርስቲያን ድሕሪ እቲ ወሳኒ ጉባኤታትን ድሕረኤ ዝግበበለን ኩነታት ኣብ ሓደሽ መድረሽ እያ ኣትያ። ድሕርዚ ዝመጸ ቅዱስ ሃጸይነት ሮሜ፡ ንቤተክርስቲያን ካብ ናይ ውልቀ ኣመንቲ ሕብረት ናብ መንግስታዊት ኣካል እዩ ለዊጡዋ። ኣብዛ ካልኣይቲ ቅጹ ናይ ታሪኽ ቤተክርስቲያን፡ ቤተክርስቲያን ኣብ ከመይ ዝበለ ናይ ጸልማት ዘመናት ከምዝኣተወት፡ ተራ ናይ ጳጳሳት ሮሜ ኣብ ምጉሰጻስ ሃይማኖታዊ ውግዶት፡ ግህስታት ናይ ሮሜ ካብላታዊት ቤተክርስቲያን ኣብ ልዕሊ ተራ ኣመንቲ ክርስትና፡ ኣብቲ ዘመናት እቲ ዝተንሰኡ ናይ ለውጢ ሃዋርያት፡ ከምኡውን ዝተንሰኡ ጸልውቲ መምህራን ቤተክርስቲያን ትትንትን። እዚ ጥራይ ዘይኮነ፡ ጉዕዞ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ኣብ ዝተፈለለዩ ሃዋርያት ንኣብነት ኣርቶዶክሳዊት ቤተክርስቲያን፡ ንኩነታት ናይታን ኣብ ውሽጢ ኣስላማዊ ዓለም ዝበባራ ኣብያተ ክርስቲያናት ከምኡውን ንካልኣ ጸልውቲ ተርኢዮታት ናይቲ ዘመናት ትድህስስ።

ታሪኽ ቤተክርስቲያን ቅጹ-3

1490-1960ዓ.ም.

ክልተ ሲቦ ናይ ዘመናት ታሪኽ ቤተክርስቲያን ድሮ ኣብ ቅጽታት ሓደን ክልተን ናይዛ መጽሓፍ ቀሪቡ ኣሎ። እዛ ሳልስይቲ ቅጹ፡ ካብ ዘመነ ተሃድሶ (መወዳእታ ኒዘፍለ ዘመን) ጀሚሩ ዝቐጸለ ህይወት ቤተክርስቲያን ክትድህስስ እያ። ኣብዛ መጽሓፍ እዚእ፡ እቲ ብግርቲን ሉብርን ካልኣት ተሃድሶአውያንን ዝተበዓሰ ወሳኒ ናይ ለውጢ መድረሽ ማለት "ተሃድሶ" ተተንቲን ኣሎ። ብዘይካዚ፡ ድሓሩ ዝመጸ ተክተልቲ ዮሃንስ ካልቪን ዝመስረተዎ ናይ ፒዩሪታንስ፡ ሜቶዲስትስን ካልኣት ምንቅስቃሳትን ቀሪቡ ኣሎ። እዛ መጽሓፍ ወሲኽ ነቲ ኩባኤ ቀጺሎ ዝመጸ ምንቅስቃሳት ናይ ፒዩብሊካንት ሚሲዮናውያን፡ ወንጌላውያን፡ መጥምቻውያን፡ በዓል ሓምሳውያን፡ (መሬሕቲ ዴንጠቆስጢ) ወዘተ ዝኣመሰለ ምንቅስቃሳት ብሰፊሖ ትድህስስ። ብዘይካዚ እቲ ቤተክርስቲያን ዘበርከተዮ ስነ-ጽሑፋት ከምኡውን ጸልዋሎ ትትንትን። ብሓፈሻኡ፡ እዛ መጽሓፍ እዚእ ክሳብ ናይ መፋረቕ 20 ክፍለ ዘመን ዘሎ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ሓዛ ቀሪባ ኣለ።

- ክርስትና እንታይ እዩ? ኣብ ከመይ ዝበለ ሃዋህው እዩኹ መጻኢ?
- እንታይ እዩ እቲ ንክርስትና ናብ መላእ ዓለም ከምዚ ዝርጋሕ ዝገበር? ንምንታይ ብብዝሒ ሰደት ኣብ ልዕሊ ሰዓብቲ ኪጠፍእ ዘይከለል?
- ናይ ክርስትና ቀንዲ መትከል እምነት እንታይ እዩ? ከመይ ሊላኽ ማዕቢሉ?
- ክርስትና ከመይ ገደፍ ንሰልጣን ወደ ሰብ ኪዕቅብ ከለ?
- ክርስትና ናብ ልዑል ደረጃ ምጽውዋር ኣብ መንጎ ደቂ ሰብ ከይምዕብል ዝሓለፍ እንታይ ነይሩ? ፊላማ ኩነታት ማእከላይ ዘመን ከመይ ይመስል ነይሩ?

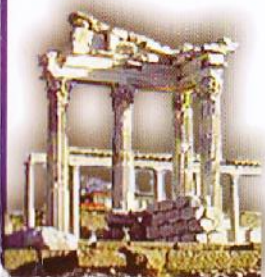
ጸሓፊ ታሪኽ ቤተክርስቲያን፡ ነዝን ካልእን ሕቶታት ኣብዘገን ሽዱሽተ ምዕራፋት ናይዚ መጽሓፍ ኪምልስ ፈቲኑ ኣሎ። ብርግጽ ኩሉ ሕቶታት ብዛዕባ ክርስትና ኣብዛ ቅጂ እዚኣ ጥራይ ዚምለስ ኣይኮነን። እንተኾነ ኣብዛ መጽሓፍ እዚኣ ዓበይቲ ነጥባታት ካብ ታሪኽ ክርስትና ክንረከብ ኢና። ታሪኽ ክርስትና መሰሪ ዓውዲ ፍልጠት እዩ እዋ። ኣንባቢ ኣብቲ ባሕሪ ኣትዮ ኪሕምስስ ብፍልጠት ድማ ኪመልእ ዕድሙ ጸሓፊ እዩ!

ታሪኽ ወደ ሰብ ዛጋታ ናይ ለውጺ እዩ። ኣብ ለውጺ ድማ ዋሕዚ ናይ ህይወት ከም ሕበጥን ምዝሓቕን ናይ ማዕብል ዝበል ግልብጥብጥ እሎ። ክርስትና ድማ ክብዚ ምልዓልን ምትሓትን ዚወጽእ ኣይኮነን። ታሪኽ ክርስትና ታሪኽ ባህዝብል ዋሕዚ ህይወት ኣብ መላእ ዓለም እዩ። ታሪኽ ምዝርጋሕ ጥዕም ዚኖ ተሰራ ወደ ሰብ እዩ። እዚ ግና ብዚሕገን ተመማት ሽፍንታትን ስቓይን ሰባት ዝተባሰጠ ድማ እዩ። ምስናይ እቲ ኣዋጅ ፍቕሪ፡ ፍቕሩ ኣድማሳዊ ሕውነት፡ ምስኡ ድማ ዓሓታዊ ንጽት፡ ጽልኢ ኣብ መንጎ ደቂ ሰባት ተሓዋዊሱም።

እዚ ኣብ ተገባሪ ሓደጅት ዝበዝባ፡ ካብ ርእሰ ክተማ መንግስቲ ሮሜ ኣገጥሞ ኪሰማታሪት ርኢቶ እትርከብ ዝገራግሮት ክተማ ቤት-ልጃም ዝተወልደ ዛጋታ ንጎስ ኣይዑድ፡ ፈላስፋታት ክሳብ ዚጣበቁሉ፡ ንስታት ክሳብ ዚምለዝዎ፡ ወተሃይራት ክሳብ ዚሰውኡሉ፡ ኣረማውያን ክሳብ ዚልወጡሉ፡ ስልጣን ክሳብ ዚትጎስኡሉ ዓብዩ፡ ገደንን ምድራ ሽዲኦን፡ ኣብ ኣስራኤል ጀሚሩ፡ ኣብ ወሰን ምድራ፡ ኣብ ሰላም፡ ኣብ ፍላይ፡ ኣብ ቻይና፡ ኣብ ቀርጺ ኣፍሪቃ በጺሑ። እምብርስቲ ታሪኽ ክርስትና፡ ኣጋጣሚ ዝተሰጠታ ፍጻሜታት ዘይኮነስ፡ ቀያሲት ኣይ መልኮት ናይ ዘመናት ውጥን ዝሓንጸጸትሉ ሰሊፍ ግዜ እዩ። መጀመርታ ኣለም፡ ፍጻሜ ድማ ኣለም። ኣርእስቲ ኣለም መጀምሪያም ትውልድ ተዋሳኢቲ ውልቀ ሰባት እዮም። ገሊኦም ተዋዊታት፡ ገሊኦም ንስታት፡ ገሊኦም ሊቃውንቲ፡ ገሊኦም ፈላስፋቲ፡ ገሊኦም ሰበኹቲ፡ ገሊኦም ተቃላስቲ፡ ገሊኦም ወገንላውያን፡ ገሊኦም ድማ ናይ ለውጺ ቀላስቲ።

- ስማ ታሪኽ ቤተክርስቲያን** ተባሂሉ ኣሎ። ኣብ ውሽጥ ንኹሉን ኣተን ንእድማሳዊ ክርስትና ከምዚኣ መና ዚጣበቅ ኣብያተ ክርስትያን፡ ናይ ምዕራብ ከምእውን ናይ ምዕራቕ ሓቕፋ ኣሉ።
- ናይ ሮሜ ካቶሊክ
 - ሕብረ ምብራቓዊ ኦርቶዶክስ
 - ኮፕቲክ ኦርቶዶክስ ተዋህዶ
 - ንሰፕሮማዊ ኣብያተ ክርስትያን ወዘተ ...

ኣንባቢ ዝጽር ዝኾን ስለኣ ምእንቲ ኪህልም ንናይ ምዕራብን ናይ ምዕራቕን ኣብያተ ክርስትያን ብፍላይ ካብቲ ኪፈለግ ዝጀመሩሉ እዮን በይነንን ከመይ ዝበለ ኣንፈት ከምዝሓዝ ተተንቲኑ ኣሎ።

ዛጂ ኹሉ ዝለጸ ብምሃብ፡ እዛ መጽሓፍ እዚኣ፡ ዝቐዳምይ ክፋል ናይዚ ታሪኽ ቤተክርስቲያን ሓዚ ወጽኦ ኣላ። ዝርግሓኣ ካብቲ ክርስትና ዝተወልደሉ ሃዋህወ፡ ስልጣን ወደ ሰብ ኣብ ዘመን ኣውጥሖስ ፍልር ጀሚሩ፡ ክሳብ ሮማዊ ዘመን ሰደት ክሳብ ሃጸይኮት ባይባታይን ክሳብ ቅዱስ ሃጸይኮት ሮሜ ኣብ ትሕቲ ሃጸይ ቻርላማኝ ይበጽሖ።

